

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2012
4(60)

ЛИПЕНЬ–СЕРПЕНЬ

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. — книжкова серія; з 26.10.2009 р. — періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук (Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009.)

Головний редактор: *Левенець Ю.А.* — доктор політ. наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* — доктор історичних наук

Відповідальний редактор *Михальченко М.І.* — доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* — кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. — доктор історичних наук

Войналович В. А. — доктор політичних наук

Котигоренко В.О. — доктор політичних наук

Михальченко М.І. — доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.П. — доктор історичних наук

Панчук М.І. — доктор історичних наук

Пахарев А.Д. — доктор політичних наук

Рафальський О.О. — доктор історичних наук

Рудич Ф.М. — доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. — доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шаповал Ю.І. — доктор історичних наук

Шкляр Л.Є. — доктор політичних наук

Номер підготовлено відділом теорії та історії політичної науки

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Протокол № 5 від 18 вересня 2012 р.

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012

ЗМІСТ

І. ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА: ТРАДИЦІЇ ТА СУЧАСНІСТЬ

Микола Михальченко. Політичні теоретичні дослідження у забезпеченні модернізації України	5
Юрій Шайгородський. Аксиологічний вимір української моделі модернізації	14
Олексій Шевченко. Трансформація образу «Європи» як базової філософської цінності на пострадянському просторі	22
Ігор Рафальський. Європейський вибір як фактор українського національного самовизначення: передумови, зміст і основні чинники	36
Маргарита Чабанна. Підходи до інтерпретації сутності суспільно-політичних трансформацій у перехідних країнах	49
Микола Горєлов. Українська доктрина Росії доби незалежності	64
Олеся Мандебура. Поза політикою: світ культури і духовності крізь призму знакових подій	81
Олександр Лозовицький. Інформаційне суспільство як основа розвитку національних ціннісних орієнтацій зовнішньої політики держави в умовах сучасної доби глобалізації	98
Марія Кармазіна. Інформаційна прозорість влади: українська ситуація	111
Валентин Бушанський. Становлення масової культури: шлях до кітчу й андеграунду	122
Василь Козьма. Гуманітаризація вищої школи та роль викладача в процесі формування політичної культури молоді	135

Аліна Зуйковська. Політизація ідеї суспільної солідарності у програмах сучасних українських політичних партій	141
Євген Невмержицький. Проблеми удосконалення антикорупційних механізмів	153
Микола Рябчук. Аксіологічний аспект національної ідентичності	168
Олег Козерод. Висвітлення проблем єврейської ідентичності у світі: сучасна англomовна історіографія	181
Анатолій Подольський. Пам'ять про Голокост в Україні: загальний контекст та сучасний стан	195
Олександр Заремба. Цінності та ціннісні розколи українського єврейства: цивілізаційний контекст	207
Павло Рудяков, Олена Яковлева. Перехід до багатомовності нового типу як складова трансформації державно-політичної системи України	214
Наталія Замковая. Статус «національної меншини» та можливості мовної дискримінації мовно-етнічних спільнот у національних державах	223
Петро Мироненко. Особливості автократичних векторів трансформації форм правління (на прикладі суперпрезиденціалізму країн Центральної Азії)	234
Тетяна Ляшенко. Мусульманські держави і питання глобалізації (на прикладі країн Центральної Азії)	245
Андрій Шаповал. У боротьбі за українську державність (до 135-річчя від дня народження Дмитра Антоновича) ...	256

ІІ. СТУДІЇ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

Тетяна Андрійчук. Розвиток демократії в Україні: вплив політичних цінностей	264
Ігор Дебенко. Символізація політики та інституційна трансформація в умовах транзиту	275

Євгенія Макаренко. Проблема міфу в системі сучасної політичної науки	289
Олена Палько. Феномен єврокомунізму у суспільно-політичній думці Західної Європи	300
Тетяна Лукаш. Філософії виборчого права: модель періоду становлення незалежності	312
Віталій Ярема. Академічний дискурс проблем коаліційного уряду як діалог між представниками теоретико-ігрового та емпіричного підходів	325
Ольга Михайлова. Цивілізаційна складова національної ідентичності: нові акценти інформаційної доби	338
Ірина Галагуз. Участь етнічних спільнот Центрального полісся в сучасних суспільно-політичних процесах	349
Микола Волгов. Погляди М. Маора на проблему класифікації дефініцій політичної партії	363
Ігор Черінько. Військовий аташат у складі закордонного дипломатичного представництва як інструмент зміцнення національної безпеки держави	372
Відомості про авторів	383

І. ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА: ТРАДИЦІЇ ТА СУЧАСНІСТЬ

Микола Михальченко

ПОЛІТИЧНІ ТЕОРЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

У статті розглядаються актуальні завдання наукових досліджень у сфері політичної теорії.

Ключові слова: модернізація, трансформація, реструктуризація.

Mikhalchenko N. Political theoretical study in promoting modernization Ukraine. The article deals with the urgent problems of scientific research in the field of political theory.

Keywords: modernization, transformation, restructuring.

Переважна більшість реформ і модернізацій приречена на поразку тому, що не здійснено теоретичного аналізу ситуації в Україні, відсутній теоретичний системний підхід до них, навіть за бажання їх здійснити. Наприклад, економічна модернізація без політичного, правового, інформаційного, кадрового, екологічного та інших форм її забезпечення суто економічними засобами практично нездійсненна. Ми вже не говоримо про передвиборчі обіцянки одномоментної модернізації України, які є суто пропагандистськими міфами.

Як на практиці здійснити теоретично визначені економічні реформи, якщо вони не відповідають політичним цілям або не пов'язані з політичною модернізацією України: яку державу ми будуємо; яка система політичних інститутів складає державу як політичний механізм; які політичні партії пропонують сучасний модернізаційний проект; на яких засадах і в якому напрямі будується внутрішня і зовнішня політика України тощо. Особливо, якщо хоча б частина цих політичних характеристик не закладена в Конституції України, в її найважливіших доктринах внутрішньої і зовнішньої політики.

Фактично, не здійснений аналіз кризи в політичній теорії, коли класичні теорії консерватизму, лібералізму, християнської демократії, соціал-демократизму, комунізму, фашизму, анархізму в ХХІ столітті виявилися неспроможні пояснити глобальну ситуацію у світі і науковці шукають нові наукові парадигми передбачення майбутнього. Може, настала взагалі криза в теоретичному пізнанні і потрібні кардинально нові підходи для теорії і практики політики?

Ідеться не тільки про загальну теорію політики, а й більш вузькі галузі політики, для яких необхідні часткові політичні теорії. Особливо в галузях політичної економії, соціальної політики, демографічної політики, інституціональної політики, національної політики і т.д. Зокрема, потребує осмислення проблема, чи має Україна політичну теорію розвитку: хто ми є, що хочемо будувати, який у нас політичний авангард, які засоби політичного будівництва і т.д.?

Якщо ми не знаємо, чим у реальності є Україна, як же ми можемо розробляти плани її модернізації в політичному і економічному планах?

Можна відштовхнутися від виступів Президентів України, колишніх і теперішнього, народних депутатів, політиків на численних ток-шоу, де майже одностайно говориться, що Україна – олігархічна, корумпована держава. В цьому випадку теоретичний проект модернізації України може передбачати вивчення реального об'єкта і засоби: економічні, політичні, правові, організаційні і т.д. трансформації в щось інше, наприклад, в напрямі, який окреслений у статті 1 Конституції України.

Якщо ми ставимо мету модернізації наявної моделі України, то ми зробимо модернізовану олігархію і корупцію.

Отже, теоретичний проект модернізації України сьогодні – це фактична відмова від шляху розбудови напів-демократичної олігархічної держави і перехід до розбудови сучасної європейської держави. І тут потрібні, в першу чергу, політичні рішення на основі сучасних політичних досліджень: яку частину суверенітету ми готові передати ЄС, які стратегії боротьби з корупцією і т.д. Але не розповідей, що думають Платон, Аристотель або Маркс щодо модернізації України, а з простої інвентаризації, що у нас є позитивного і негативного, як усунути негативне і розвинути позитивне, як змінити політичну систему тощо.

Соціологічні дослідження свідчать, що у населення України дуже низька довіра до головних політичних інститутів влади – Президента та його Адміністрації в центрі та регіонах, до Верховної Ради України, Кабінету Міністрів, Конституційного Суду, до Прокуратури і судів. Так чи не пора провести незаангажовані політологічні і правові дослідження: в чому тут справа і що робити у цій ситуації? Вважаємо, що в цьому зацікавлений не тільки народ, але й влада.

Поки теоретична та ідеологічна боротьба відбувалася в річищі протистояння класичних теорій капіталізму і марксизму й тривала інша – третя світова, так звана «холодна» війна (хоча іноді вона була і дуже «гарячою»), то цілі блоки народів, інколи примусово, вирішували, яку політичну теорію прийняти, яку політичну практику здійснювати.

Коли це глобальне протистояння закінчилося перемогою США та їх союзників, то і США з союзниками, та й багато інших країн, замислилися: ворог щез, що робити далі? По-перше, це завдання виникло політично, оскільки назріла політична переструктуризація світу. По-друге, проблема постала економічно: як перебудувати економіки протистояння, де панували військово-промислові комплекси? Як їх перевести на мирну продукцію? По-третє, питання постало цивілізаційно: на якій новій основі будуть співробітничати, конкурувати держави світу. Тероризм теж повинен базуватися на певній ідеологічній або політичній основі: релігії, світських ідеях і цінностях, расових ідеях і т.д. Фактично, безперервні кризи кінця ХХ – початку ХХІ століття пов'язані з духовною кризою людства у цей час.

Поряд з глобалізацією світу відбувається процес світової фрагментації, національного ізоляціонізму, що треба осмислити теоретично: чому загальмувалася євроінтеграція, азійська і африканська, звідки проблеми всередині НАТО, чому знизився інтерес до ідей слов'янської, арабської єдності, куди щез світовий комуністичний рух і рух країн «третього світу»? Тим часом різко зросли націоналістичні рухи в Азії, Африці і Європі, особливо в країнах колишнього «соціалістичного табору». Класичні політичні теорії ХХ століття нічого не пояснюють і не прояснюють.

Складається враження, що «чисті» політичні теорії та ідеології втрачають вплив і прагнуть поєднатися з економічними, соціальними, національними. Виникають синтезні політико-економічні, політико-соціальні, нові національні теорії та ідеології. Навіть соціал-демократична ідея «соціальної держави» втрачає популярність на користь національній прагматичній державі з гаслом: «хто не працює (з тих, хто може працювати), той не їсть».

Логіка нового політичного мислення відкидає глобальні протиріччя класів, ідеологій, політик і звертає увагу на протиріччя «середнього рівня»: тероризм, регіональні конфлікти, новий націоналізм, соціальна політика в країні, права людини і т.д. Тобто, перед нами завдання: не дивитися за обрій світу, де там «Комуністична цивілізація» або «велике суспільство благоденства», а як робити маленькі кроки щодня, покращуючи життя. І це завдання і теоретиків, і практиків. Дослідники мають перебудуватися в цьому напрямі.

Частково такі дослідження, в тому числі в НАН України, проводяться. Але хто науковців слухає, хто читає їх роботи? Тут справа не тільки у формі рекомендацій науковців, але й у рівні готовності влади сприймати ці рекомендації. Якщо владі зручно працювати у цій політичній системі і у цій системі політичних відносин, то усі теоретичні рекомендації не будуть сприйматися, у якій би формі вони не розроблялися, а науковці такому режиму не потрібні. Достатньо мати декілька політпропагандистів, які в усіх ток-шоу говорять, що в країні усе чудово, реформи йдуть, життя стає дедалі веселішим. Особливо, якщо взагалі обговорення докорінних проблем держави витискується зі ЗМІ і заміщується «милом», безкінечними неукраїнськими арт-шоу, тусовками, ошуканськими конкурсами. Може, на екрані телевізора і весело, але в реальному житті погано, не затишно.

Соціологічні і політологічні дослідження показують, що рівень бідності зростає, рівень свободи і правової захищеності падає, а з телеекранів нам демонструють розкішне життя «нових українців». Звідки ж буде в країні творчий настрій на модернізацію, на реформи? Може, формуються інші політичні настрої: війна палацам і дармоїдам, які можуть перетворитися в бунт?

Політологи доводять владі, що соціальне розшарування, всевладдя бюрократії вбивають модернізаційний ентузіазм мас. Але усе традиційно котиться до прірви, протестний потенціал суспільства зростає, ані політичні, ані економічні реформи не відбуваються.

І тут треба замислитися, чи знаємо ми суспільство, в якому живемо? Відповідей тут багато. Одне суспільство ми знаємо з екранів телевізорів. Інше, коли подорожуємо Україною. Третє – закрите від багатьох, суспільство корупційних, тіньових відносин. Четверте – модель відповідно до наукових досліджень і т.д. Яке ж справжнє? Усі справжні. І що ж нам з цією «справжністю» робити? Закликати народ до бунту, шукати «президента-героя», який виведе країну з кризи і приведе до прекрасного майбутнього? Усе це було, а результату не дало.

Є тільки один шлях – через вибори формувати керівництво країни, перебудовувати згідно з рекомендаціями науки, а не постійно гвалтувати країну, коли почергово клани захоплюють владу.

Об'єктивний науковий аналіз свідчить, що політичні інститути України після здобуття незалежності майже не змінили ані змісту діяльності, ані форм, хоча і була «обрізана вказуюча длань Москви». Замість всебічного контролю ЦК Компартії України, з'явився контроль Адміністрації Президента України, яка знаходиться у тому самому приміщенні. І для політичних інститутів не треба було змінювати стиль роботи: роби те, що кажуть. Закон це «про людське око». Так видається з зовнішнього боку.

Але в середині політичних інститутів сталися суттєві зміни: політики і бюрократія впритул підійшли до своєї мети – приватизувати державу і перетворити владу в товар, у засіб збагачення через надання корупційних послуг. Нікого не дивує, що Президенти, Прем'єр-міністри, депутати Верховної Ради стають мільйонерами і мільярдерами, що хабар став нормою життя держави. Отже, відбулася «внутрішня корозія» політичних інститутів, яка зменшила їх функціональну ефективність, навіть порівняно з радянською добою. І коли держава та інші політичні інститути починають деградувати, деградує уся система суспільних відносин. Причини і процеси цього варто досліджувати.

Слід порушити і таку проблему: у галузі політичної теорії розквітає концептуальна і методологічна анархія, яка видається за пізнавальний плюралізм. Цей, так званий, «плюралізм», на відміну від реального, який надає науковцю право вибору дієвої методології, а не використання без упорядкування звалища будь-яких методів, веде до голого нігілізму і непорозуміння дослідників. І це видається за постмодернізм і фундаментальні уявлення про джерела розвитку політичної науки і зростання наукових знань. У таких умовах модерновий постпозитивізм (Т.Кун, І.Лакатос, П.Фейєрабенд та ін.) видаються величними методологами. Пояснення ними різних стратегій дослідження протиріччями політичного процесу і неоднозначністю досліджуваної політичної дійсності видається як щось усталене і марксистське. А концепція соціокультурної і економічної детермінації політичних явищ, яка поки що дає найбільш плідний результат досліджень, сприймається прихильниками словесного постмодернізму як щось застаріле.

Водночас, відходячи від примітивізму голого антикомунізму, західна політична думка модернізує класичні методології пізнання і не відмовляється від класового аналізу в сучасній формі. Усе більше на Заході концепція соціокультурної і економічної детермінації наукового пізнання поєднується з раніш сформованими теоріями. А.Лебон, Вебер, Ортега-і-Гассет, Гелбрайт та ін. дослідники залишаються популярними. Тому пізнавальна криза у західній політології долається швидше. Узагальнюються факти нової політичної світової реальності з допомогою понятійного апарату, розвинутого в попередніх теоріях. Тобто кажучи, разом з визнанням цінності класичних політичних теорій, їх пізнавальною модернізацією, яка допомагає узагальнити нові факти, наука демонструє, що теоретично криза долається, політична теорія впливає на сприйняття переструктуризації світу, визнається стійкість фактів існування однополюсного світу, поступової демократизації світу, пошуку моделей глобалізації, інтеграції регіонів у наднаціональні блоки, союзи і т.д. Причому науковці показують, що політична та економічна інтеграція ідуть поряд.

Крім того, такий інноваційний підхід доповнюється ціннісно-нормативним, куди включені «ідеографічні» методики,

скеровані на пошук внутрішніх причин поведінки (внутрішня політика, економічні інтереси, психологія і т.д.) політичних партій, груп, особистостей. Тут продовжується політологічна традиція М. Вебера, Л. фон Мізеса, Ф.А. фон Хайєка та ін. Не варто також забувати інституалістського, емпірико-реалістського, системно-структуралістського, функціоналістського, нормативістського і т. д. підходів, які сьогодні перехрещуються, доповнюють один одного.

Новий синтетичний підхід (інколи він зветься «постнеокласичним») відображає прогресивні тенденції розвитку політичної науки і зростання політичних знань, тому що науковці прагнуть вивчати реальні процеси, а не відмовлятися від їх вивчення під приводом «падіння» усіх методологій.

* * *

Мабуть, найважливішим завданням сучасної політичної теорії є пошук моделей держави майбутнього. Після того, як виявилися ілюзорними концепції «великого суспільства благоденства» – «безкласової держави», постало питання: куди йти, що будувати? Будувати соціальну державу привабливо. Але у ній зростає паразитарна верства і держава не в змозі задовольняти її вимоги. При чому йдеться про тих, хто спроможний працювати, але не працює. Зростає частина людей, які за працю хочуть отримувати необґрунтовано високу зарплатню, зростає також частина паразитарної бюрократії і т.д.

Особливо актуальним теоретичним питанням є створення моделей постсоціалістичних держав. Спроби зробити їх «західними демократіями» приречені на поразку. Наприклад, США і Росія. США – це об'єднання держав (штатів) зі своїм законодавством, яке тільки в деяких моментах підпорядковується загальнонаціональному, а самі штати (держави) є багатонаціональними. Росія – це за формою федерація, а по суті – унітарна держава, де «федеративне» законодавство охоплює усе правове поле, а національні автономії мають законодавство «другого» сорту. В США усталена демократія, а у Росії усталене самодержавство (цар, імператор, генеральний секретар, президент). У кожній постсоціалістичній країні свої особливості, свій шлях, який не завжди веде до демократії,

навіть «керованої». Тому кожна постсоціалістична країна реалізує свою унікальну модель держави.

Для України така модель «прописана» лише приблизно у Конституції, яка постійно змінюється. Головне, що навіть суб'єкт державного будівництва у нас чітко не прописаний. Чи то «народ України», чи то «український народ», чи то «українська політична нація». І це не дрібниці. Змінюється зміст і обсяг історичного суб'єкта.

Також залишається невирішеним питання політичного курсу країни на майбутнє. Задекларований курс на євроінтеграцію, але практично в цьому напрямі нічого не робиться згідно з вимогою ЄС. Тобто, практичної програми євроінтеграції немає, декларації залишилися деклараціями. А лякати ЄС, що, якщо асоціації не буде, то підемо у Митний союз, – безперспективно.

Отже, треба розв'язувати три проблеми. Перша – теоретична розробка курсу країни на десять – п'ятнадцять років. Друга – розробка і реалізація практичної програми євроінтеграції, яка б складалася з великої кількості конкретних програм: політичної, економічної, правової, інформаційної, освітньої і т.д. Третя – проведення конкретної політики, щоб декларації не розходилися з практикою.

Для нас важлива теоретична розробка курсу на десять – п'ятнадцять років. Тому політична теорія в Україні повинна, по-перше, стикуватися хоча б з європейськими політичними поглядами, по-друге, вирішувати потребу теоретичного забезпечення практичної політики. Інакше і надалі наші політичні лідери будуть робити суперечливі заяви. Їх не сприйматимуть ані на Заході, ані на Сході.

Теоретико-методологічною основою подальшої розробки політичної теорії в українському контексті повинні залишатися перевірені конкретно-історичний, порівняльний аналіз, системний підхід, поєднання теорії і практики і т. д., а не якісь супероригінальні постмодерністські підходи. Сучасна політична теорія осмислює політико-режимні трансформації, які не виходять за межі нормальних і детермінованих системними змінами у світі, зокрема, на пострадянському просторі. Інша справа, що пострадянська українська практика здійснюється не згідно з теорією,

оскільки низька якість владної еліти і корупція суперечать реалізації теорії, через те теорія не може стати високо-ефективним інструментом соціально-політичних перетворень. Тому актуальними завданнями наукових досліджень у сфері політичної теорії є:

* На основі узагальнення і систематизації основних методологічних підходів проаналізувати теоретичні моделі сучасних держав різної ідеологічної та політичної орієнтації.

* Розглянути різні теоретичні концепції постсоціалістичних трансформацій держави і визначити різницю у підходах до політичної модернізації. Особливо важливо побачити відмінності між романтичними і прагматичними моделями.

* Виявити продуктивність різних концепцій «транзиту», «множинності модернів», «національних моделей демократії», «політичної і соціальної стабільності» і т.д.

* Узагальнити основні науково-теоретичні парадигми в політичних дослідженнях, присвячених сучасним політичним змінам різного спрямування: у демократичних, напів-авторитарних, авторитарних державах; проаналізувати критерії їх класифікації, етапи розвитку.

* Проаналізувати пізнавальні можливості традиційних і нових підходів до глобального розвитку і лінійно-прогресивного, циклічного руху по колу і т.д.

* Тривають дискусії з проблем різновекторності динаміки політико-режимної трансформації постсоціалістичного світу, про «переходи у середині переходів», основи консолідації націй, держав, про теорії «четвертої хвилі демократизації» і т.д.

* Потребують поглибленого аналізу прогностичні моделі розвитку світу і конкретно України.

Можна констатувати, що осмислення необхідні і для хвиль нової політизації та ідеологізації міждержавних і міжблокових відносин. У всякому разі, порівняльний аналіз тенденцій світового розвитку мають сполучатися із структурно-функціональним аналізом політичної та економічної переструктуризації світу.

Політична наука повинна більш могутньо виступити як раціо-ціннісна складова модернізації українського

суспільства. Якісний прорив у теорії і практиці перетворень можливий, тим більше, що до влади приходять представники хвилі «молодоукраїнців», з якими усе більша частка населення пов'язує свої надії, як і наука.

Поки що можна дійти такого висновку:

* Політичні теорії у рідній країні капіталізму і соціалізму вичерпали себе. У деяких країнах (Австрія, Швеція, Китай, В'єтнам та ін.) робляться спроби виробити синтезні теорії, які поєднували б елементи капіталізму і соціалізму, і застосувати цей «третій» шлях на практиці.

* Класичні політичні теорії консерватизму, лібералізму, соціал-демократії, християнської демократії намагаються модернізувати і «запустити» в дію з брендом «нео». Насправді ці теорії конвергуються.

* У деяких країнах робляться спроби «запустити» неklasичні неоімперські політичні теорії (Росія), посилюючись на свою унікальність і специфічні традиції. Але це спроби проблематичні.

* В Україні жодної політичної теорії остаточно не створено, тому що країна застрягла на етапі «переходу» і розвиток іде по «колу». Країна живе не за теорією, а за демагогічними гаслами, які щораз висуваються як старі і нові, але не реалізуються. Поки що гаслом залишається розбудова демократичної, правової, соціальної держави і євроінтеграція.

Юрій Шайгородський

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОЇ МОДЕЛІ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Стаття присвячена висвітленню ролі ціннісного підґрунтя модернізації. Автор наголошує на тому, що її успіхи значною мірою залежать від рівня сформованості, змісту та ієрархії базових цінностей. Водночас, зміст і структура фундаментальних цінностей мають не лише свідчити про готовність суспільства до модернізаційних змін, але й містити чітке бачення їх мети, уявлення про шляхи та способи її досягнення.

Ключові слова: цінності, ціннісна система суспільства, модернізація, демократія, політична культура.

Shaigorodskiy Y. Zh. Axiological dimension of Ukrainian model of modernization. The role of value basis of modernization is researched in the article. The author stresses that its success is significantly dependent on the level of formation, content and hierarchy of basic values. However, the content and structure of the fundamental values should not only indicative of the willingness of society to modernization changes, but also contain a clear vision of their goals, ideas about ways and means to achieve it.

Keywords: values, value system of society, modernization, democracy, political culture.

Сутнісною характеристикою і квінтесенцією нинішнього етапу розвитку, іманентною ознакою буття є протікання останнього під дією потужного вихору глобалізаційних змін. Сучасний світ змінюється через динамічну трансформацію політичних, економічних, соціальних сфер життєдіяльності. В цих умовах під дією низки факторів змінюється і світосприйняття.

Серед безлічі проблем, що стоять перед нашим суспільством і перед наукою, чи не найважливішою є виявлення і дослідження «не очевидних», «прихованих» процесів і явищ, які, насправді, суттєво впливають на суспільний розвиток. Мається на увазі те, що українська модель модернізації поки що залишається одним із видів «наздоганяючого» розвитку і зорієнтована передусім на певні досягнення у економічній, фінансовій, технологічній сферах, технічні нововведення. Очевидною є також і домінуюча тенденція на досягнення цих орієнтирів через запозичення та освоєння готових зразків високорозвинутих країн, що й задають своєрідні параметри економічного, фінансового, соціокультурного розвитку.

На цьому тлі поза увагою часто залишається ключовий, на наш погляд, аспект проблеми. Вона полягає у необхідності визначення модернізації, насамперед, як культурного і соціально-політичного процесу цілеспрямованої, скоординованої і наполегливої діяльності зі створення нових смислів та цінностей, нової їх системи. Ігнорування або

невирішення цієї, на перший погляд, другорядної проблеми в черговий раз може загальмувати процес суспільного розвитку через пропозицію «неорганічних» шляхів, що породжують перманентну дезорганізацію.

До проблем смислів і цінностей найчастіше звертаються саме в епохи кардинальних змін. Адже система цінностей не лише характеризує стан суспільства – вона, багато в чому, визначає шляхи і результати його розвитку. На Заході, в рамках класичної соціології, теорії модернізації, дослідження ціннісних трансформацій відбувається починаючи ще з другої половини ХІХ ст. Сформувався науковий напрям і школи (Г. Алмонд, Р. Бендікс, М. Вебер, Ю. Габермас, А. Гершенкрон, Дж. Грегор, Е. Дюркгейм, Ш. Ейзенштадт, К. Маркс, Б. Мур, М. Леві, Т. Парсонс, Р. Редфілд, У. Ростоу і багато інших).

Вітчизняні ж науковці лише накопичують теоретичний досвід аналізу перехідних процесів, осмислюючи та виявляючи закономірності та особливості, можливості й загрози, що виникають на цьому шляху і пов'язані зі специфікою модернізації (В. Андрущенко, А. Гальчинський, В. Геєць, В. Горбатенко, Г. Зеленько, О. Картунов, В. Кремень, І. Курас, П. Кутуєв, Ю. Левенець, О. Лісеєнко, М. Михальченко, О. Новакова, Ю. Пахомов, О. Пухкал, А. Ручка, В. Танчер, В. Чернієнко та ін.). Звернення вітчизняної суспільної науки до проблем модернізації має безсумнівний сенс у контексті формування нового ціннісного підґрунтя здійснення кардинальних змін сучасного соціально-політичного розвитку. Лише концептуальне поглиблення та розвиток теорії модернізації, збагачення її новим досвідом, передусім успішної модернізації соціальних відносин та інститутів, еволюції політичної культури шляхом укорінення цінностей громадянського суспільства і правової держави, врахування існуючої та формування такої, що відповідає реаліям сьогодення, системи цінностей здатні забезпечити реалізацію ідеї сучасної модернізації.

Десятиліттями колишня офіційна ідеологія як найважливіша ідеї містила принцип «морально-політичної єдності» суспільства, залишаючи поза увагою проблему забезпечення ціннісного консенсусу більшості його членів щодо найважливіших питань суспільного буття, системності світогляду як елементу стабільності, стійкості свідомості.

Відмовившись від цієї офіційної доктрини, суспільство «відкрило» для себе існування різноманітності цінностей як природного стану людських спільнот. Різноманітність цінностей є базовим елементом суспільного існування і розвитку. За самою своєю природою ці цінності амбівалентні, містять різні, часто – протилежні оціночні підстави, і позитивні, і негативні інтерпретації явищ і процесів. Прикладом такого ціннісного різноманіття є одночасна наявність у сучасних суспільствах традиційних (іноді навіть архаїчних за своїм змістом) цінностей і цінностей трансформованих, адаптованих до сучасних реалій. Таке співіснування традиційних і модернізованих форм ціннісної свідомості – поширене явище і закономірний процес розвитку. Характерними вони є і для сучасних суспільств високорозвинених країн: Сполучених Штатів Америки, Канади, країн Західної Європи. Більшою мірою таке співіснування і «взаємопроникнення» цінностей притаманне країнам, що розвиваються, країнам, що стали на шлях трансформаційних змін. Іноді «модернізовані» цінності існують у вигляді своєрідних «вкраплень» на тлі традиційних цінностей.

Для України, на нашу думку, важливим є досвід окремих країн, яким вдалося використати ціннісно-культурну «архаїку» як потужний ресурс суспільної модернізації. Очевидно, серед факторів, що сприяли стрімкому індустріальному розвитку Японії, Китаю або нещодавно ще індустріально відсталих країн Азії, є вмiле «щеплення» комплексу модернізаційних процесів і традиційних ціннісних систем, їх своєрідна «імплементація» у контексті глобалізаційних змін.

Останнім часом концепт модернізації став одним із найактуальніших у вітчизняній філософській і політичній думці. Варто зазначити, що більшість авторів свої наукові розвідки веде у контексті підходів, що були домінуючими на зламі тисячоліття. Серед найчастіше цитованих і переконливих, як правило, згадують підходи Ш. Айзенштадта, Р. Дарендорфа, Н. Дж. Смелзера, С. Гантінгтона, П. Штомпки.

Специфіка переважаючих нині у вітчизняній науці підходів до модернізації, а отже – і пошуку ефективних шляхів соціальних змін полягає у самому трактуванні

поняття модернізації, оцінці і визначенні векторів розвитку цього процесу. Сформувався і стали домінуючими (передусім, з посиланнями на дослідження П. Штомпки) трактування модернізації: 1) як синоніму прогресивних змін у соціальній сфері, стрімкого руху суспільства відповідно до певної шкали поліпшення; 2) як досягнення сучасності, процес перетворення традиційного, або дотехнологічного суспільства через його трансформацію в суспільство, для якого характерні машинна технологія, раціональність, а також високодиференційовані соціальні структури; 3) як зусилля відсталих або мало розвинутих суспільств, спрямовані на те, щоб наздогнати провідні, розвинені країни, які співіснують з ними в одному історичному часі, в рамках єдиного глобального простору, як рух від периферії до центру сучасного суспільства [1, с. 180–181].

Визначаючи амбітні плани модернізації країни, ми зорієнтовані, першочергово, на такі ресурси: промислово-індустріальний і науковий потенціал; унікальне географічне розташування, що створює ідеальні умови для розміщення виробництв, орієнтованих як на ринки ЄС, так і країн євро-азійського регіону; сировинну базу – країна володіє покладами рідкісних природних копалин, що створює можливості для розвитку виробництв; запаси чорнозему і прагнення вийти на позиції одного із аграрних лідерів сучасного світу; потужний людський капітал – резерв освіченої та професійної трудової сили; розвинену систему підготовки професійних кадрів, потенціал академічної та університетської науки. «Все це створює реальні передумови для розвитку в нашій країні високоінтелектуальних виробництв та кластерів «економіки знань». У цих перевагах і потенціалі вбачається основа для стратегії розвитку країни [2, с. 14–15]. Шляхи модернізації вбачаються у побудові демократичної моделі політичної системи та сучасної, конкурентної державної влади на основі верховенства права, розвиненої правової культури, збалансованої представницької демократії, сильного самоврядування, ефективного державного менеджменту. Нагальною потребою сучасності визначено створення нової моделі економіки, в основі якої – висока продуктивність праці та ефективність виробництв, інвестицій і впровадження технологічних інновацій,

сприятливий підприємницький клімат, забезпечення нової якості життя людей [2, с. 15].

Разом з тим, маючи за мету масштабну модернізацію країни, очевидно, варто задіяти для цілей розвитку широкий спектр не лише матеріально-технічного, сировинного, природного, кадрового тощо ресурсу, але й своєрідний «ресурс» культурних елементів, збережені звичаї, традиції, звички, цінності й мотиви. Іншими словами, здавалося б, що за певних умов все «наявне» може бути перетвореним на ресурс для досягнення поставленої мети. Однак мета, як відомо, не завжди байдужа до засобів її досягнення. І в цьому контексті ключовими стають ціннісні аспекти трансформаційних змін.

Успіхи модернізації значною мірою залежать від рівня сформованості, змісту та ієрархії базових цінностей. Водночас, зміст і структура фундаментальних цінностей мають не лише свідчити про готовність суспільства до модернізаційних змін, про прагнення соціальних груп виступити суб'єктами цих змін, але й – містити чітке бачення їх мети, уявлення про шляхи та способи її досягнення.

Теоретичні й емпіричні дослідження процесів модернізації (Т. Парсонс, Н. Дж. Смелзер, Г. Бак, Е. Джекобсон) вказують на необхідні умови (передумови) успішності цих процесів. Серед них – твердження про те, що зміни в процесі модернізації здійснюються лише за умови створення на кожній з попередніх стадій певної комбінації факторів, своєрідної «передготовності». Н. Дж. Смелзером, наприклад, у цьому контексті проводиться аналогія з виробничим процесом, коли кінцевий продукт можливо отримати лише за умов дотримання певної послідовності технологічних операцій [3, с. 13–14]. Тобто, важливим і визначальним аспектом поступального процесу стає його ціннісне підґрунтя, відповідне співвідношення і взаємодія елементів традиційності та ціннісний зміст модернізованих складових структури суспільних цінностей. Рівень такої взаємодії і взаємопроникнення дозволяє досягти більшої органічності соціальних змін у їх розвитку. Разом з тим, у більшості пострадянських країн, як слушно зауважує М. Михальченко, «економічні і політичні реформи не вдається синхронізувати, оскільки кожна з цих змін

можлива тільки в тому разі, коли вже відбулася інша, тобто вони детермінують одна одну і виступають як власна необхідна передумова» [4, с. 36].

Не менш важливим є саме уявлення про модернізацію як мету цих змін. А мета, в суспільній свідомості, тісно пов'язується з цінностями, передовсім – цінністю особистості. Домінування ж у суспільстві традиційних ціннісних уявлень спрямовуватиме модернізаційні процеси поза інтереси особистості. «Вмонтоване» у масову свідомість покоління, цінності якого формувались у часи СРСР, уявлення про людину як про засіб досягнення ідеологізованої «мети» досить слабо пов'язується з цінністю конкретної людини, її особистісними цінностями та життєвими планами. «Індустріалізація», «колективізація», «боротьба за мир у всьому світі» та інші соціально-політичні процеси, свідками і учасниками яких були представники того покоління, мали на меті інші – протилежні орієнтації.

Тривале вкорінення у масову свідомість цінності «безкласового суспільства», праці на «спільне благо» та «делегування» владі права його розподілення (з вірою обіцянкам «задоволення (з часом) потреб кожного») не сприяли своєчасній легітимації реального факту суспільного і ціннісного розшарування. Незбалансованість політичних, економічних, моральних, культурних цінностей, ціннісних і поведінкових орієнтацій призвели до деформації таких цінностей, як освіченість, професіоналізм, чесність, порядність. Уявлення про добро і зло, про справедливість і несправедливість, моральність і аморальність набувають фрагментарності і «використовуються» задля досягнення власних або групових інтересів. Характерною ознакою останніх десятиліть стало розмежування політичних еліт, створення впливових економічних угруповань, посилення процесів матеріальної поляризації.

Серед іншого, – в цій площині коріниться процес «олігархізації» сучасної української політики. Як справедливо зазначає А. Гальчинський, «поглиблення олігархізації породжується ... недостатністю ринкових перетворень. Олігархізація має генетику, що породжена нашим минулим. Йдеться про структури, що паразитують на складнощах перехідної економіки; це найбільш консервативна сила суспільства, для якої нестабільність утворює найбільш сприятливе середовище самозбагачення» [5].

Прихований ціннісний конфлікт у нинішніх умовах загрожує все більшою поляризацією суспільства, наростанням соціальної напруженості, накопиченням дисбалансу між суспільними цінностями і реальними соціальними процесами, що в ньому розгортаються. Небезпечною тенденцією сучасного етапу суспільного розвитку є й те, що «політична еліта України не спроможна осмислити суспільні процеси та виклики, світовий досвід та наші особливості і на цій основі запропонувати певну формулу суспільного устрою, організації життя суспільства, яка б відповідала національним інтересам і сприяла б розв'язанню реальних проблем, які постали перед нами» [6, с. 6].

Одним із найважливіших принципів і, водночас, інструментів суспільних реформ є прийнятна для переважної більшості громадян консолідуюча ціннісна парадигма. Саме тому метою кожного політичного режиму є прагнення сформувати систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал. Суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо того, що є цінністю, може розглядатися як стабільна система, оскільки у ній зникає головне джерело суперечностей між окремою особою і суспільством у цілому.

Процеси демократизації та ринкові відносини наповнюють цінності новим змістом, спонукають до побудови нової їх ієрархії. У рамках нової соціально-економічної парадигми розвитку суспільства на перший план виходять особистісні потреби та інтереси. Це, з одного боку, стимулює творчу активність, прояв індивідуальних якостей, з іншого – уможливорює розвиток та абсолютизацію егоцентричних настроїв та їх реалізацію. За таких обставин найважливішим завданням як органів державної влади, так і інститутів громадянського суспільства видається пошук ефективних шляхів та заходів щодо гармонізації особистісного та суспільного як основного джерела модернізаційних змін.

1. Штомпка П. Социология социальных изменений; [пер. с польського] / П. Штомпка. – М. : Прогресс, 1998. – 416 с.

2. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2011. – 432 с.

3. Smelser Neil J. Theory of Collective Behavior / Neil J. Smelser. – New Orleans, Louisiana. – 2011. (Classics of the social sciences). – 344 p.

4. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. – Дрогобич : ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.

5. Гальчинський А. Олігархізація / А. Гальчинський // День. – 2000. – 7 грудня.

6. Литвин В. Суспільство треба об'єднувати навколо фундаментальних цінностей – свободи, незалежності, соборності / В. Литвин // Віче. – 2012. – № 10. – С. 2–6.

Олексій Шевченко

ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБРАЗУ «ЄВРОПИ» ЯК БАЗОВОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ЦІННОСТІ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

У статті проаналізовані основні трансцендентальні передумови формування «ідеального об'єкта» або «цінності», показано, як ці передумови використовувалися для створення образу «Європи» як регулятивного суспільного ідеалу. Продемонстрований механізм «натуралізації» такого ідеалу як втрати символічної функції та зведення його до простого емпіричного об'єкта. На прикладі російських та українських ідеологів проаналізовані різні сценарії трансформації образу «Європи» в рамках діади «ідеалізація/натуралізація».

Ключові слова: цінність, Європа, символічне, уявне, ідеал, натуралізація.

O. Shevchenko. The transformation of the image of «Europe» as a basic philosophical value of post. swiet space. In the article the author has analyzed the basic transcendental presuppositions of the creation of the «ideal object» or «value», demonstrated the manner by which the image of «Europe» was used as regulative ideal and the mechanism of the the «naturalization» of such ideal and its reduction to simple empirical object. Using the example of Russian and Ukrainian ideologists the author revealed the different

scenario of the image of Europe within the opposition «idealization/naturalization».

Keywords: *value, Europe, Symbolic, Imaginative, ideal, naturalization.*

Перед тим, як розглядати ідею «Європи» як різновид цінності на пострадянському та, зокрема, українському просторі, необхідно дати робоче, операційне визначення «цінності». На перший погляд, це зробити досить легко, оскільки в політичному та політологічному дискурсах слово «цінність» є одним з найбільш вживаним. Однак детальний аналіз проблеми демонструє, що таке визначення становить серйозну проблему, оскільки саме слово «цінність» є навантаженим ціннісним значенням, внаслідок чого ми залишаємося позбавленими можливості структурної, «об'єктивної» основи цінності. Таким чином, ми є заручниками так званого «аксіологічного хибного кола».

Не маючи можливості в рамках короткої статті зануритися у походження різних тлумачень поняття «цінності» в історії філософської та політологічної думки, дамо наше власне розуміння, що засноване на рецепції кантівської традиції.

У рамках цієї традиції «цінності» виступають не тільки як трансцендентні сутності щодо конкретного індивіда, але й як *трансцендентальні передумови* людського індивідуального та суспільного Буття. Особливість такого розуміння цінностей полягає в тому, що вони виступають у ролі імперативів, норм та ідеалів для людської думки, людської дії та соціально-історичної творчості. Ці передумови можуть концептуалізуватися як Культура, Мораль або Символічний Порядок.

Особливості такого порядку полягають у тому, що він передує не тільки оціночним діям Суб'єкта, а й самому Суб'єкту. Величезним внеском психоаналітичної традиції, зокрема в школі Ж. Лакана, було виявлення механізму створення Символічного Порядку, зокрема введення тріади Символічне–Уявне–Реальне. Детальне роз'яснення сутності цієї тріади виходить за межі цієї статті, тому підкреслимо найголовніше: основною відмінністю «симво-

лічного» від емпіричних реалій людського буття є те, що воно організує досвід суб'єкта, виступаючи його трансцендентальною передумовою. В цьому аспекті «символічне» виступає не тільки фактором «легітимізації» певного Порядку, але й надає можливості Суб'єкту ідентифікувати себе в цій якості. В ролі такої трансцендентальної сутності може виступати Бог, Держава, Партія, Нація, Світова Спільнота, Універсальна Історія або постать Лідера. Якщо проілюструвати сутність символічного зовсім стисло, то його можна ототожнити з «ідеальним», у той час як «уявне» є насиченим характеристиками емпіричної реальності.

У школі Ж. Лакана цю відмінність можна проілюструвати між «ідеальним Я» (Уявне) та Я-Ідеалом (Символічне) [5, с. 114]. На перший погляд, ці концепти є майже тотожними, однак відмінність полягає в тому, що «ідеальне Я» можна «уявити», в той час як «Я-Ідеал» є недосяжним у тому сенсі, що сама його наявність формує це «Я». Незважаючи на зовнішню складність такої концептуальної конструкції, вона є зручною в аналізі конкретних соціальних та політичних явищ. Наприклад, С. Жижек наводить приклад її використання саме в цій сфері, приклад, який має безпосередній стосунок до сюжету нашого дослідження. Йдеться про різницю між «Єрусалимом» як ідеальною, «небесною» сутністю та конкретним містом за назвою Єрусалим. У першому випадку «Єрусалим» виступає як певний «втрачений об'єкт», як різновид Символічного, яке формує цілий тип «історичного досвіду», в той час як реальне місто таких символічних конотацій позбавлене [6, с. 58].

Для зрозуміння різниці між Символічним та Уявним треба враховувати такий характер тиску символічного, як «ненаочність». Його фіксував такий видатний філософ радянського періоду, як Мераб Мамардашвілі, який органічно увібрав у свій аналіз феномену свідомості досвід французького психоаналізу. Так, у книзі «Класичний та некласичний ідеали раціональності» він вводить такі аналоги Символічного: «треті речі», «техноси», «культурні горизонти» – які організують досвід людей. Аналізуючи їх сутність, автор чітко пов'язує належність до «симво-

лічного» та «ненаочність» в останньому розділі книжки «Символічний елемент раціональності» [9, с. 79].

Забігаючи наперед, відзначимо, що аналогічну ситуацію ми маємо у випадку між «Європою» як певною трансцендентальною, символічною сутністю та Європою у вигляді конгломерату конкретних держав конкретного регіону. У першому випадку концепт «Європи» виступає началом, який формує та направляє цілісний історичний та цивілізаційний досвід. У другому випадку цей концепт є узагальненням певного етапу цього досвіду, однак в реальному використанні символічні та уявні аспекти є дифузними і не завжди учасники політичної комунікації усвідомлюють цю фундаментальну різницю. Ці приклади ще й добре демонструють сутність «цінності» та «ціннісного відношення», яке виникає тільки на рівні Символічного.

Таким чином, резюмуючи наведене, ми можемо сформулювати основні умови для перетворення будь-якого явища на цінність: а) наявність *дистанції* між Суб'єктом та «ідеальним утворенням» унеможлиблює ситуацію емпіричної реалізації такого утворення у дійсності; б) надання такому «ідеальному утворенню» вищої значущості в житті суспільства та індивіда (така надзначущість й спричинює власне «ціннісний статус»); в) унеможливлення емпіричної реалізації таких утворень у самій дійсності, збереження за ними функції лише *регулятивних норм та конструкцій*. До таких регулятивних конструкцій можна віднести такі суспільні цінності, як Справедливість, Свобода, Право. До них належить і «Європа» як граничне уособлення таких сутностей.

Якщо проаналізувати історію цих цінностей в історії співвідношень між суто національною ідентичністю та ідентичністю, обумовленою цією «цінністю», то можна побачити, що все ХІХ сторіччя пройшло під знаком домінування національної або локальної ідентичності над ідентичністю «європейською» або «універсальною». І це не дивно, оскільки цей період відзначався розбудовою національних держав, перекроюванням європейської мапи, боротьбою за незалежність держав, які опинилися під владою могутніх імперських утворень (наприклад, Австро-

Угорської імперії чи імперії Російської). За цих умов було досить важко постулювати *ідеальну ціннісну* основу Європи як регулятивної сутності хоча б тому, що у народів, які жили на європейській території, не було зазначеної дистанції, яка б дозволила відокремити Спостерігача від швидкоплинних історичних реалій.

Наприклад, якщо взяти твори філософів, то навіть такий мислитель, як Гегель (якого часто звинувачували в європоцентризмі), не мислив «Європу» як Символічне та як «цінність», але розглядав її як суто *географічну* конструкцію (в цьому контексті характерною є назва одного з підрозділів його «Філософії історії» – «Географічна основа всесвітньої історії» [1, с. 93]), де діють конкретні *народи* або *нації*. З його конструкції виходить, що «європейський світ» є сумою досягнень «світів» конкретних народів і тому сама «Європа» не може виступати як базова цінність.

На відміну від Гегеля, у перших російських «західників» «Європа» позиціонувалася як «цінність». І це відбувалося перш за все тому, що у них була необхідна дистанція для такого аксіологічного відношення, яка дозволяла, по-перше, сформулювати абстракцію такого високого рівня, як «Європа», побачити платонівську Єдність там, де інші мислителі вбачали різнобарв'я національних держав. По-друге, вони змогли виявити певну наявність спільного історичного смислу життєдіяльності цих держав там, де на емпіричному рівні мали місце історичні конфлікти, війни, переділ території тощо. Інакше кажучи, вони інтерпретували «Європу» як певну трансісторичну Ідею, певну телеологічну сутність, яка крокує понад поверхові швидкоплинні історичні обставини.

Саме так інтерпретував феномен «Європи» як «цінності» Петро Чаадаєв, думки якого знайшли відображення в класичних характеристиках співвідношення «Європи» як *історичного утворення* та «Росії» як суто «географічної сутності»: «В Європі все одухотворював тоді животворний принцип єдності. Все виходило з нього і все зводилося до нього. Ввесь розумовий рух тієї епохи був спрямований на об'єднання людського мислення; всі наміри були вкорінені в тій нездоланній потребі знайти всесвітню ідею, яка є

генієм-натхненником нового часу. Не долучені до цього чудодійного начала, ми стали жертвою завоювання. Коли ж ми скинули чужеземне іго і тільки наша відірваність від спільної сім'ї заважала нам скористатися ідеями, що виникли за цей час у наших західних братів, ми підпали у ще більше жорстке рабство, освячене при тому фактом нашого звільнення... Скільки яскравих променів уже осяяло тоді Європу, на наш погляд, окутану темрявою! Більша частина знань, якими тоді гордилася людина, вже були передбачені окремими умами; характер суспільства вже визначився, а долучившись до світу язичницької древності, християнські народи набули і ті форми прекрасного, яких їм не вистачало. Ми ж замкнулися в нашому релігійному відокремленні, і ніщо, що відбувалося в Європі, не досягало нас. Нам було байдуже до великої всесвітньої роботи» [15, с. 42–43].

Ми навели таку велику цитату, щоб продемонструвати сам *механізм* створення цінності та причини, чому саме цей механізм був використаний російським мислителем щодо Європи. Як ми бачимо, у вислові Чаадаєва є всі компоненти надання певному утворенню статусу Символічного або «цінності»: а) наявність *дистанції* (історичної та культурної), яка дозволила побачити в «Європі» певну історичну єдність згідно з відомою формулою («большое видится на расстоянии»); б) надання цій єдності статусу «регулятивної ідеї», «ідеалу», що має найвищий ціннісний статус; в) імпліцитне визнання *неможливості* втілити цей ідеал за умов тодішньої Росії, тобто «подолати» дистанцію між Символічним та Уявним. Як відомо, основною «субстанцією» для набуття Європою такого статусу, згідно з Чаадаєвим, була «християнська ідея», яка змогла об'єднати європейський континент у певну цілісність. Таким чином, він ніби передбачив побудову «цивілізаційних теорій» наступного сторіччя, що також виділяли релігійний чинник як вирішальний для формування типу цивілізації.

Інший приклад, який я хочу навести для ілюстрації механізмів формування «Європи» як трансцендентальної цінності, має зовсім інший культурно-історичний контекст. І тим цікавіше побачити спільність у згаданих

механізмах. Йдеться про видатного австрійського філософа ХХ Едмунда Гуссерля та про його духовний заповіт за назвою «Криза європейського людства та філософія». В цій лекції він за допомогою своєї термінології, тобто за допомогою протиставлення «Духу» та «натуралізації», фактично висловив фундаментальну різницю між Символічним (з яким корелює концепт «Духу») та Уявним (аналогом якого є «натуралізація», тобто зведення символічного до емпіричного).

Постулюючи наявність «європейської ідеї», він формулює її практично в «чаадаєвському» стилі: «Яка б не була взаємна ворожість європейських націй, вони зберігають у плані духу внутрішню спорідненість, яка поступово проникає і перемагає національні розбіжності» [16, с. 235]. Отже, ми бачимо, що саме «Дух», або символічне, надає Європі висхідної «єдності». І саме він визначає «Європу» як ідеальну сутність та «телеологічний сенс» у світовій історії. Таким чином, у його ціннісному всесвіті ми знаходимо всі складові, необхідні для формування «ідеального об'єкта» та його «віднесення» до цінностей. Перелічимо їх. По-перше, це дистанція до конкретних емпіричних реалій, яка зумовлює більш глибоку дистанцію між Символічним та Уявним. Яким чином досягається подібна позиція, враховуючи, що, на відміну від Чаадаєва, Гуссерль мешкав в Європі та ідентифікував себе як європеець? На наш погляд, є декілька причин подібного дистанціювання. Одна з них полягає в маргінальному статусі Австрії в досягненні європейських принципів та стандартів. Друга має, на наш погляд, суто філософську причину: відсторонення від «натуралізації» емпіричного життя європейських народів, що, на його думку, є фундаментальною рисою «позиції філософа».

По-друге, ми бачимо надання цій ідеальній сутності регулятивної функції, функції ідеалу, яка може сприяти подоланню європейської кризи, що погрожувала перерости у Другу світову війну.

По-третє, неможливість повної реалізації цього ідеалу в реальному житті на підставі того, що дух, за його словами, є «нормативною формою, розташованою в безкінечності», в той час як людина живе у вимірі «кінцевого».

Такою ж «супра-національною» ідеєю і виступає «Європа»- як «чиста спільнота, заснована на ідеальних інтересах». Підводячи підсумки нашого аналізу механізмів створення такого ідеального об'єкта, як «Європа», вважаємо за необхідне зазначити, що, на відміну від такого мислителя, як П. Чаадаєв, Е. Гуссерль вбачав інструментом такого створення не християнську релігію, а філософію, яка на території Європи була народжена в древній Греції. Але сама сутність та функції такого інструменту надання Єдності залишається незмінною. Тільки європейський мислитель ХХ сторіччя більш чітко показав її знаходження в реєстрі Символічного та неможливість «натуралізації», тобто зведення Символічного до Уявного.

Після наведених прикладів формування цінності (зокрема, «Європи» як цінності) ми можемо дійти висновку про фундаментальність відмінності між Символічним та Уявним для такого створення. На прикладі об'єднання за назвою «Європа» можна побачити, що це об'єднання можна мислити на рівні Уявного, тобто на рівні конкретних європейських держав та народів, а можна вбачати в ній певну трансцендентальну духовну сутність, цінність, яка втілює «загальнолюдські ідеали». Ми побачили, що Гуссерль дуже негативно ставився до «натуралізації» як ототожнення Символічного та Уявного. Аналогічну думку ми можемо знайти у С. Жижека, який взагалі вважав таке ототожнення катастрофою, оскільки воно знищує Культуру як таку.

Якщо подивитися на подальшу рецепцію ідеї «Європи» в російській культурі, то можна побачити, що вона відбувалася на рівні «натуралізації» цієї ідеї, тобто у запереченні тієї тези, що «Європа» уособлює певні вселюдські ідеали та що вона є певною трансцендентальною сутністю. Російські мислителі вбачали в європейській культурі та в європейському соціальному житті вкрай негативні тенденції. Про це писали князь Одоєвський, про це говорив Гоголь, Тютчев та Достоевський, це стверджували Шевирьов та Аксаков, на цьому наполягав Герцен, який до 1848 року був переконаним «західником», а після поразки революцій в Європі змінив свій світогляд на принципові антизахідні

рейки. Мислення в термінах емпіричної «натуралізації» приводило Герцена до фіксації вкрай непривабливих рис європейського життя, в якому він бачив торжество «міщанства» та «перст смерті» [7, с. 110].

Ще більшої «натуралізації» поняття «Європи» дістало у так званих цивілізаційних теоріях, оскільки в цих теоріях сам концепт «цивілізації» протиставлявся ідеї Людства. Інакше кажучи, більшість цивілізаційних теорій були «культулою локального» в протиставленні «глобальному». Більш конкретно, є такі передумови зазначених теорій: а) біологічні аналогії між «цивілізацією» та «природним організмом», б) обмеженість цивілізаційного простору територіями певних етносів. Ці передумови – які, на нашу думку, є типовими ознаками «натуралізації» Символічного – можна побачити на прикладах інтерпретації ідеї Європи з боку перших «цивілізаційників».

Так, у знаковій книзі Н. Данилевського «Росія та Європа» ми знаходимо таку тезу: «Європа є поприщем германо-романської цивілізації, не більше і не менше; або, згідно з поширеним засобом вираження, Європа – це германо-романська цивілізація» [2, с. 58]. Вістря цієї тези виступає проти твердження про загальнолюдськість європейської цивілізації та висуває контрідію про «культурно-історичні типи», які є замкненими в собі утвореннями. Таке розуміння є, по суті, апологією культурних відмінностей та історичного права на подібну відмінність без опори на трансцендентальні принципи – принципи Справедливості, Свободи чи Права, інакше кажучи, без опори на Символічне. Внаслідок такого культу емпіричного (або Уявного) ідеолог доходить до тез про те, що кожна цивілізація має свої уявлення про ці ідеали.

Чи означає це повну відсутність трансцендентної «цінності» для мислителя на кшталт Данилевського? Безсумнівно, ні. Тільки для нього такою регулятивною ідеєю виступала ідея «слов'янства» як антитези «Європі» або «германо-романської цивілізації». Можна було б показати, що механізм формування такої цінності є дуже схожим на механізм створення «Європи» як цінності, але розміри цієї статті не дозволяють зробити це в повному обсязі. Тому

обмежимося наведенням такої думки автора, яка демонструє наявність найвищих цінностей у його світогляді: «Ідея слов'янства повинна бути вищою ідеєю, вищою за науку, вищою за свободу, вищою за просвітництво, вищою за всяке земне благо» [2, с. 127]. Єдине, що можна зауважити з цього приводу, полягає в тому, що ця цінність позбавлена істинного символічного виміру, оскільки в її ранг зведені не духовні принципи (свобода, право, наука, справедливість), а суто емпірична ознака належності до етнічної групи. Така «натуралізація» є типовою вадою багатьох цивілізаційних теорій.

Наприклад, у такого видатного мислителя, ідеолога так званого «євразійства», як Н. Трубецької, подібна натуралізація в інтерпретації «Європи» є продовженням «лінії Данилевського»: «Європейська культура, – пише він, – не є культурою людства. Це є продукт історії певної етнічної групи» [12, с. 59]. Не дивно, що такою групою він, наслідуючи Данилевського, називає «романо-германський етнос». Звідси випливають два висновки стосовно ставлення росіян до «Європи». По-перше, він вважає дуже шкідливою установку на «європеїзацію» російської ідентичності, оскільки вона відволікає від завдань набуття власної національної ідентичності. Цю думку він конкретизував у такому формулюванні: «Європеїзований народ перебуває в іншому становищі: він повинен керуватися не своєю власною, а чужою, романо-германською національною психологією та повинен, не зморгнувши, приймати все, що створюють та вважають цінним романо-германці, хоча б це суперечило його національній психології, погано вкладалося в його свідомості» [12, с. 92].

Понад те, послідовно проведена цивілізаційна концепція, яка передбачає локальну замкненість кожної цивілізації та відсутність «загальнолюдського виміру», задовго до С. Гантінгтона призводить до тези про «війну цивілізацій». Так, постулюючи те, що «соціалізм та комунізм є породженням романо-германської цивілізації» і що «більшовизм», у свою чергу, є граничним «європеїзмом», він робить цілком послідовний висновок про те, що «ми повинні звикнути до думки, що романо-германський світ зі своєю культурою – наш найзапекліший ворог» [13, с. 299].

Ми здійснили невеличкий екскурс в історію сприйняття «Європи» як цінності або як «антицінності», щоб показати механізми перетворення об'єкта на перше або друге. Ситуація вироблення «антицінності» цікава тим, що в ній може існувати необхідна *дистанція* для формування ідеалізованого об'єкта. Однак зведення ідеального об'єкта (в даному випадку «Європи») до об'єкта емпіричного («романо-германська етнічна група»), Символічного – до Уявного, гранична «натуралізація» Символічного призводить до втрати об'єктом ціннісного наповнення, втрати ним регулятивної функції та набуття суто негативних проєкцій. До цих проєкцій значною мірою спонукає наявність геополітичних амбіцій, суперництво на міжнародному рівні, яке мало місце у випадку позиціонування «Європи» в російській ідеології. (Взагалі цивілізаційна теорія часто виступала теоретичним підґрунтям для агресивної зовнішньої політики і продовжує відігравати подібну функцію і нині, достатньо згадати того ж С. Гантінгтона).

Однак можливий інший випадок, коли позиціонування до «Європи» в рамках шкали «цінність/антицінність» відбувалося в багато більш помірних та нейтральних формах. І саме такий випадок мав місце серед українських національних ідеологів позаминулого та минулого століть. У цьому контексті покажемо свідчення Михайла Драгоманова, який не був «європеїстом» у дусі П. Чаадаєва, виступав певним прихильником російської культури, але у своїй оцінці європейської культури не доходив до агресивних випадів представників «цивілізаційної теорії». Крім того, він поділяв європейські ідеї демократизму та лібералізму та надавав їм безсумнівно ціннісного змісту.

У чому ж причина такого «гнучкого» ставлення до відносин «Європа/Слов'янство» відомого українського мислителя? Розглянемо дуже стисло внутрішню логіку його роздумів. Так, у статті «Германство на Сході та Московщина на Заході» автор розглядає Україну в лещатах двох колонізаційних рухів. Подібний «геополітичний реалізм» був фактично рівнозначним «натуралізації» в інтерпретації феномену «Європи», яка з «ідеального утворення» набула

вигляду зовсім конкретних держав (зокрема, Німеччини, Австрії), далеких від ідеальних, але, навпаки, досить агресивно налаштованих щодо сусідів. Тим не менш, Драгоманов вважав значущими європейські суспільні цінності у вигляді свободи та демократії. Однак при цьому він робив досить парадоксальний хід думки та постулював тезу про те, що ці цінності доходили до українців через російську культуру та російську літературу як знаряддя «європеїзації».

У зазначеній статті Драгоманов писав про це так: «Про себе ми скажемо, що ми б і слова не говорили про культурну вартість російської літератури, якби бачили на Україні хоч де-небудь рішучі заходи для того, щоб здобувати ту їжу безпосередньо з Західної Європи, і якби в писаннях нових українських літераторів не була в очі явна необразованість, навіть просто літературна» [11, с. 482]. Резюмуючи таку – досить жорстку! – характеристику вітчизняної літератури у Драгоманова, можна побачити, що в проектах національної ідентичності «Європа» як цілісне ідеальне утворення було відсутнє. Понад те, ці проекти тяжіли більше до створення «Слов'янського Союзу» (як, наприклад, у М. Костомарова [10, с. 52]).

Ідеологію чіткого європоцентризму ми не знайдемо практично у жодного з українських ідеологів, які відстоювали «національну ідею». Її не було ані у В. Жаботинського (видатного представника суто етнічного націоналізму, водночас українського та єврейського), її не було у ідеологів на кшталт Д. Донцова (ідеалом якого виступав романтизований та героїзований «дух давнини» [3]). Її не було у такого українського культурного діяча, як Євген Маланюк, який – незважаючи на порівняння України з Елладою – розглядав перспективу національного відродження крізь перспективу «геокультури України» [8, с. 149]. Ми не знайдемо її і у такого яскравого ідеолога української «національної ідеї», як Микола Хвильовий, який поділяв положення цивілізаційної теорії про скору «загибель Європи» в редакції Освальда Шпенглера. Не дивно, що внаслідок таких теоретичних передумов він аж ніяк не міг розглядати українську ідентичність у контексті її

входження у європейський світ, протиставляючи «європейській ідеї» проект «азіатського ренесансу» [14, с. 175]. І в цьому положенні його погляди починають частково збігатися вже з думкою представників «цивілізаційної теорії» з табору «євразійців».

Наш побіжний аналіз деяких положень представників української національної ідеї дозволяє висунути припущення про те, що в їх побудовах ідея «Європи» як трансцендентальної цінності в дусі ідей П. Чаадаєва або Е. Гуссерля була відсутня. Така ситуація була зумовлена різними сценаріями «натуралізації Символічного», в рамках яких ця цінність не могла виникнути. Однією з можливих причин домінування таких сценаріїв була орієнтація на «Просвіту», яка, за словами В. Діброви, була «захисною реакцією на гноблення культури» [4, с. 17]. Цей автор взагалі вводить фундаментальне протиставлення «Просвіта/Європа» та уточнює сенс цього протиставлення таким чином: «Опинившись у таких несприятливих умовах, пригнічена («просвітянська») культура намагається якось перебути різкі віражі жорсткої теорії, заховатися у материнську утробу національної міфології (Мати-Україна, фландська Кетлін та Ум'єн, російська Родіна-Мать), у золотий вік минулого чи майбутнього, поринути у різні утопічні, мілленарні видіння» [4, с. 18].

Безсумнівно, таке пояснення не є абсолютним, але в ньому є зерно істини, яку ми з використанням іншої термінології називаємо стратегією «натуралізації». Завершуючи цю статтю, треба зазначити, що після розпаду Радянського Союзу, тобто в ситуації різкого відштовхування від імперського та тоталітарного минулого, в українському публічному просторі стала поступово визрівати ідея «Європи» як «цінності» та стратегія «європейського вибору» як способу реалізації цієї цінності. На відміну від України, в Росії після невеликої «відлиги» початку 90-х років минулого століття були відроджені типові антизахідні та антиєвропейські ідеології. І саме така антизахідна установка і виступала основним інструментом російської національної ідентифікації в посттоталітарний період. Інакше кажучи, українські ідеологи зайняли позицію, аналогічну

позиції російських «західників» позаминулого століття з усім набором передумов, які перетворювали європейський континент на ідеальне ціннісне утворення та які були проаналізовані на початку цієї статті.

Стосовно ж російських «націонал-ідеологів», то вони зручно розташувалися в ніші епігонського «євразійства». Однак більш конкретизований опис цих розбіжностей ми залишимо для наступної статті.

-
1. Гегель Г. Ф. В. Философия истории / Г. Гегель. – М. – Л., 1935. – С. 93.
 2. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М., 1991. – С. 58.
 3. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Дрогобич, 1991. – 341 с.
 4. Діброва В. Проблема збереження національної тотожності за умов тоталітаризму / В. Діброва // Слово і час. – 1991. – №3. – С. 17.
 5. Жижек С. Возвышенный объект идеологии / С. Жижек. – М., 1999. – С. 114.
 6. Жижек С. Ирак: история про чайник / С. Жижек. – М., 2004. – С. 58.
 7. Зеньковский В. В. Русские мыслители и Европа / В. В. Зеньковский. – М., Париж, 1925.
 8. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк // Дніпро. – 1991. – №1 – С. 149.
 9. Мамардашвили М. К. Классический и неклассический идеалы рациональности / М. К. Мамардашвили. – Тбилиси, 1984. – С. 79.
 10. Попович М. В. Національна культура і культура нації / М. В. Попович. – К., 1991. – С. 52.
 11. Попович М. В. Нарис історії української культури / М. В. Попович. – К., 1998. – С. 482.
 12. Трубецкой Н. С. Европа и человечество / Н. С. Трубецкой // История. Культура. Язык. – М., 1995. – С. 59.
 13. Трубецкой Н. С. Русская проблема / Н. С. Трубецкой // История. Культура. Язык. – М., 1995. – С. 299.
 14. Хвильовий М. Україна чи Малоросія / М. Хвильовий // Вітчизна, 1990. – №1. – С. 175.
 15. Чаадаев П. Я. Статьи и письма / П. Я. Чаадаев. – М., 1987. – С. 42–43.
 16. Husserl E. La crise de l'humanite europeenne est la philosophie. – Paris, 1986. – P. 235.

Ігор Рафальський

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР ЯК ФАКТОР УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ: ПЕРЕДУМОВИ, ЗМІСТ І ОСНОВНІ ЧИННИКИ

У статті розглядаються питання європейського вектора розвитку України в контексті українського національного самовизначення. Аналізуються передумови та основні змістовні чинники європейського проекту України.

Ключові слова: євроінтеграція, національне самовизначення, розширення ЄС.

Ihor Rafalsky. European Choice as a Factor in the Ukrainian National self-determination: background, content, and key factors The article deals with the European vector of Ukraine in the context of Ukrainian national self-determination. Analyzes the background and main content factors of the European project in Ukraine.

Keywords: European integration, self-determination, EU enlargement.

Змістовні аспекти національного самовизначення реалізуються у вигляді різних проектів, або ж ідей суспільного розвитку. Одним з таких проектів, що супроводжує формування української нації і держави, зокрема, в ХХ ст., є проект включення в європейський культурний і політичний простір. У своїх первісних формах – публіцистичних закликах, деклараціях намірів, політичних гаслах – цей напрям інтеграції може бути означений як «європейський вибір». В умовах постановня Об'єднаної Європи вже не лише як цивілізаційної, але й політичної цілості, цей вибір набув більш конкретного змісту і став одним з визначальних факторів українського самовизначення.

Обставини здобуття незалежності Україною в 1991 р. та політика центральної влади в Києві цим сподіванням європейських партнерів, значною мірою, відповідала. «Одна з привабливих рис нинішньої України для Європи – толерантність нового режиму в національному питанні і

відсутність міжнаціонального напруження, наскільки про це можна судити», – зазначав М. Попович [1, с. 62].

Проект європейської інтеграції, у певному сенсі, вступав у суперечність з проектом національного самовизначення у формі національної державності, як його розуміла більш радикальна частина українських патріотів. Однак усвідомлення цієї суперечності в публічному дискурсі присутнє досить епізодично, мало відображене воно в аналітичних розвідках і, тим більше, в документах державної політики.

Розглядаючи колізію українського вибору за віссю Схід–Захід як ключовий елемент націостановлення, В. Кремень та В. Ткаченко констатували її продовження і навіть набуття нею особливої гостроти в умовах здобуття незалежності. Після 1991 року, вважали науковці, «ця дилема стала проглядатися у протистоянні ідеологем «західного лібералізму» і «євразійської соборності» [2, с. 431]. Таким чином, вибір пролягав не тільки між двома напрямками інтеграції, а й між двома її моделями та двома розуміннями природи міжнаціональних зв'язків.

Вибір між Сходом і Заходом є для України дуже складним у тому сенсі, що його практично неможливо зробити за існуючих умов досить чітко й однозначно, оскільки це неминуче призводить до граничного загострення внутрішнього протистояння та породжує загрозу розколу країни. Пошук альтернатив цьому вибору приводив до ідейних синтезів та компромісних моделей, що передбачали опертя на власні сили і волю до самостійного буття (Д. Донцов), або відкривали б нові можливості шляхом переключення уваги з протистояння Схід–Захід на експансію по лінії Південь–Північ (Ю. Липа).

Протягом 90-х років у середовищі ліберальної української інтелігенції та в керівництві держави популярною була також концепція «мосту», згідно з якою примирення суперечностей між Сходом і Заходом є не просто умовою існування України на карті світу як самостійної держави, але й її особливою місією. Подібну ідею висловлював в підсумку своїх рефлексій щодо європейських перспектив України і Мирослав Попович: «Україна має *сполучати* світи, а не *розділяти* їх. Це дасть нам силу, добробут і справедливий лад» [1, с. 104].

Та в умовах внутрішньополітичної нестабільності, не-сформованої ідентичності і браку державницького досвіду більш реалістичним виглядав шлях компромісів, сутність яких зводилася до перспективи входження «в Європу разом з Росією» (Д. Табачник). Аналогічний інтеграційний проект обґрунтовували і автори праці «Україна: шлях до себе» В. Кремень і В. Ткаченко, які моделювали «цивілізаційний синтез «Схід–Захід» у рамках культурно-політичної парадигми на просторі «Великої Європи» [2, с. 431].

І все ж, розуміючи, що повного балансу і стабільності в такому проекті годі очікувати, автори аналізованої праці приходять до висновку про переважання західного вектора над східним як стратегічне рішення й умову повноцінного національного існування і розвитку незалежної України. Посилаючись на відому формулу В. Липинського («Одсе-паруватись від Польщі, але так, щоб не утопитись в руському морі»), ідеологи нового етапу націостановлення вказують на «факт природної установки українського суспільства на самовизначення», а також проголошують раціональним «механізм такого самовизначення через зняття дилеми «Схід – Захід», чи «Росія – Польща» за умови домінуючої геокультурної орієнтації на Захід» [2, с. 434].

В умовах консолідації правлячого режиму і національної мобілізації в Російській Федерації, «європейський вибір» України став закономірною реакцією на загрозу маргіналізації, втрати цивілізаційної ідентичності та перетворення на «сіру зону» перманентного конфлікту між Росією і Заходом.

Ця ситуація, що виникла в другій половині 1990-х і набула особливої гостроти на початку 2000-х років, уже кардинально відрізнялася від становища України періоду здобуття незалежності. Якщо тоді головною перепоною для інтеграції в європейський простір виступали відмінності в очікуваннях інтелектуальної еліти України та її європейських партнерів, то згодом, під тиском реінтеграційної агресії Росії, український істеблішмент уже змушений був розглядати європейський вектор як єдино можливий шлях утримання суверенітету і формування власної міжнародної суб'єктності.

Саме в цьому контексті актуалізуються концепти геополітики та робляться спроби позиціонувати Україну в сучасних геополітичних системах координат. Стратегічне тло для цих рефлексій українських інтелектуалів задається, головним чином, працями З. Бжезінського та О. Дугіна, що визначають прямо протилежні перспективи і місію України – відновлення єдності «руського мира» чи створення форпосту західної цивілізації на Сході Європи.

В нових умовах українській еліті вже довелося робити геополітичний і цивілізаційний вибір під тиском дуже серйозних зовнішньополітичних факторів, серед яких провідна роль належала політиці РФ. Аналізуючи російські важелі тиску на Україну у викладі координатора «українського проекту» з російського боку К. Затуліна, А. Гальчинський звертає увагу, що всі його елементи – а) ставка на російськомовне населення, б) збільшення російських інвестицій в українську економіку та в) повернення до колишніх механізмів військового та військово-технічного співробітництва – можуть бути представлені як «дуже респектабельні з точки зору існуючих норм міжнародних відносин» [3, с. 123].

Активність нової політики РФ та тривала невизначеність України призвели до зміни в стратегії провідних геополітичних гравців, передовсім США. «Якщо раніше ми могли розраховувати на принциповість позицій Заходу й насамперед США, то нині вся ця конструкція ставиться під сумнів, Визнання Вашингтоном де-факто права Росії на «природне домінування» на пострадянському просторі безпосередньо стосується російсько-українських відносин» [4, с. 123].

Ідентифікація з Європою, у цій постановці питання, вже не є продуктом романтичних сподівань і вільного вибору системи цінностей, а скоріше жорстко детермінованим вибором чи навіть єдиним шансом самозбереження. У цій новій своїй модальності європейський вибір пов'язаний не лише з геополітичними тенденціями, але й з таким феноменом цивілізаційного розвитку, як глобалізація. Оцінюючи міру і характер зовнішнього впливу на внутрішньополітичні процеси в Україні, зокрема, на сповнений драматизму виборчий процес 2004 року, експерти Центру ім. О.Разумкова наголошували на тому,

що «самотня країна» в умовах посилення глобальних процесів інтеграції практично позбавлена шансів на виживання. Ця загроза стала особливо актуальною для України при входженні у фазу зростання економіки, стабілізації соціальної сфери, що відбулося на межі 2000-х років [4, с. 56].

На цьому новому етапі усвідомлення національних завдань і національних інтересів, зокрема, у контексті ідеї «європейського вибору» українська еліта знаходить нові реалії і нові умови реалізації своїх інтеграційних намірів. Однією з важливих перешкод, які рефлексуються вітчизняними інтелектуалами на шляху до об'єднаної Європи, є упереджене ставлення західних європейців до України, їх неготовність розглядати українців як цивілізаційно споріднених партнерів.

І мова вже не про потребу «дорослішання» української сторони, чи набуття нею певних партнерських кондицій – відповідальності, передбачуваності тощо. А мова про принципіву інакшість культурну, світоглядну, психологічну, яка створює нездоланий бар'єр перед європейським прагненням українців. Над цією проблемою розмірковував, зокрема, Юрій Щербак: «Наші сьогоденні труднощі на шляху інтеграції України до Європи вкорінені не лише у внутрішній українській ситуації, а й, можливо, більшою мірою, у ставленні до нас з боку «справжніх» європейців, об'єднаних у Європейський Союз – щось на зразок нової Священної Римської імперії. Там, де ЄС може вибачити постсоціалістичні гріхи полякам, мадярам і чехам, він ніколи не простить українцям» [5, с. 326].

Драматизм українського вибору полягає ще й в тому, що таке саме глибинне цивілізаційне відчуження супроводжує і спроби України інтегруватися за іншим сценарієм – відтворення Російської імперії з центром у Москві. Ілюструючи цю колізію, Ю. Щербак посилався на твори ідеологів російського євразійства (М. Трубецького та ін.), які вважали Україну різновидом східноєвропейського князівства, що бере релігійні витоки у Візантійському християнстві, а політичну традицію – з Європи, та протиставляли її Московській Русі як осередку формування євразійської імперії.

Врахування цих факторів приводить ідеологів європейського вибору України до конструювання особливої наднаціональної ідентичності, що опосередковує приєднання до об'єднаної Європи, – ідентичності центрально-східноєвропейської.

Ідея «серединної Європи» (нім. *Mitteleuropa*) пройшла складний шлях від німецьких доктрин розмежування геополітичного простору між Заходом і Росією, через концепцію Т. Масарика і до уявлень В. Гавела, М. Кундери, Л. Валенси, Д. Конрада про організацію співжиття постсоціалістичних Чехії, Словаччини, Польщі, Угорщини та інших країн регіону. Результатом цього проміжного регіонального самовизначення стало створення т.зв. Вишеградської групи, яка з 1991 року виконувала координуючу роль у виробленні узгодженої політики країн-членів та, зокрема, їх спільного входження до НАТО та ЄС.

Та логіка геополітичних трансформацій, що після останньої хвилі розширення ЄС фактично відтворили лінію протистояння цивілізацій Заходу і Сходу майже за прогнозом С. Гантінгтона (зробивши виняток лише для Болгарії, Румунії та деяких інших балканських країн), руйнує і це сподівання українців. Надії на Центрально-Східно-Європейську солідарність виявилися такою ж утопією, як і мрії про слов'янське братерство кирило-мефодіївців. Ендрю Вілсон зауважує, що в цього проекту було не надто надійне культурне і світоглядне підґрунтя: «Отож після 1991 року Україна чи то «поверталася» до Центральної Європи, чи то *визначала себе* як центральноєвропейську країну. Справді, вона могла посилатися на окремі важливі прецеденти свого центральноєвропейського самовизначення, однак усе ж значною мірою мусила наново відкривати свою центральноєвропейськість» [6, с. 464].

Загроза ізоляції, що постала вже внаслідок руйнування стратегічних зв'язків з центральноєвропейськими партнерами, спонукала до чергового перегляду європейського проекту та його місця в контексті національного самовизначення. Знову набував актуальності трикутник вибору між Росією, Європою і США, що містив у собі вже не стільки можливості, скільки загрози національному суверенітету. Особливо це стосується євразійського проекту

інтеграції, що відтворював колишню імперську ідентичність та підпорядкованість національних інтересів відновленому союзному центру [7, с. 165].

Відштовхуючись від спроб спрямувати дрейф української політичної нації в бік реставрованої Російської імперії, М. Михальченко пропонував власне розуміння самого принципу легітимації відповідного проекту. В його основі найчастіше лежить поняття про цивілізацію як окремішню історико-культурну цілість, яка, зокрема, детермінує політичний вибір націй, що її складають. Оскільки з точки зору апологетів євразійства, «слов'янського братерства», православного союзу та інших реінтеграційних російських концепцій, українська нація як суб'єкт світового устрою є фікцією, то й права на створення власної держави вона не має. Для того, щоб обґрунтувати протилежну тезу, Михальченко висуває «аксіому, яка не вимагає доведень і самовиправдань», і зміст її полягає в твердженні про «існування мікроцивілізації – української, що є частиною слов'янської і світової цивілізації» [8, с. 29].

Спроба уникнути цивілізаційного вибору й однозначної ідентифікації з Заходом чи Сходом викликає аналогії з традиційною концепцією «моста», якою деякі інтелектуали і політики намагалися зняти суперечності національного самовизначення в перші роки незалежності. Головний недолік цієї схеми полягає в тому, що вона не спрацьовує в двох випадках: а) якщо цивілізації не шукають порозуміння між собою, або б) якщо вони знаходять його без посередництва «лімітрофів». Спроба моделювати інший, третій варіант, єдино вигідний і прийнятний для України як «локальної цивілізації» наштовхується на велику кількість передумов і щасливих збігів.

Аналіз основних складових українського публічного дискурсу, пов'язаних з репрезентацією ідеї євроінтеграції в політичній сфері, здійснено у книзі Г. Яворської та О. Богомолова «Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі». Розглядаючи колізії європейського дискурсу через призму підходів класичного «конфлікту інтерпретацій» (П. Рікер), дослідники звертають увагу на відмінність у тлумачення самого базового концепту «інтеграції». В контексті створення Європейського Союзу воно

позначало «ущільнення зв'язків між складовими об'єднання», що досить точно відображає зміст англійського словосполучення *European integration*. Натомість український відповідник має іншу семантичну конотацію: він позначає рух, «орієнтований у напрямку із зовні об'єднання в його середину» [9, с. 115]. Обидва варіанти відповідають літературній нормі вживання слова інтеграція, але сам феномен перенесення терміна з одного контексту в інший та набуття ним у результаті відмінного значення, є промовистою ілюстрацією незбігу тезаурусів та невідповідності очікувань, що з ним пов'язані.

На матеріалі українських медіа дослідники демонструють також складну динаміку основних семантичних одиниць, що фігурують у дискурсі євроінтеграції. Так, первісна метафорична конструкція «шлях до Європи» невдовзі була замінена «семантично невизначим курсом на європейську інтеграцію» [9, с. 123]. Г. Яворська та О. Богомолів пояснюють цю смислову заміну несприятливими обставинами розвитку взаємин між ЄС та Україною в ході реалізації першої та другої хвилі розширення Євросоюзу на Схід. Але при цьому звертається також увага на те, що «одного разу обрані прийоми концептуалізації простору міжнародних відносин надалі важко піддаються коригуванню». Тому прийняття офіційним політичним дискурсом формули «руху за курсом» якоюсь мірою відображало відсутність реального «шляху» до Європи, з його атрибутами у вигляді часових та змістовних орієнтирів, відтинків і т.ін., але й програмувало цю ситуацію на майбутнє.

Переважаюча емоційної та міфологічної складової у висвітленні проблем євроінтеграції України та інших зовнішньополітичних проблем національного самовизначення констатують і інші дослідники інформаційного простору та діяльності його суб'єктів (В. Шкляр [10], О. Горенко [11]). Тому в цілому можна сказати, що європейський вибір як проект національного самовизначення зіткнувся з низкою суперечностей у характері сучасного національного самоусвідомлення та з невідповідністю взаємних очікувань суб'єктів цього процесу. Розв'язання цих суперечностей і подолання непорозумінь вимагає тривалого часу і відповідних зусиль щодо раціоналізації самого проекту і підходів до його

реалізації. Поки цього не відбувається, в суспільній свідомості продовжують домінувати стереотипи і метафори, покликані знівелювати когнітивні дисонанси і реальну суперечливість вибору, який необхідно зробити спільноті.

Натомість сучасні відносини Україна – ЄС потерпають від «кризи довіри»: йдеться не лише про формат двосторонніх відносин, а й про опосередкований вплив суперництва по лінії ЄС – Росія, одним із проявів якого стала дискусія щодо участі України в зоні вільної торгівлі з ЄС та Митному союзу Росії, Білорусі та Казахстану. Незважаючи на започаткування Східного партнерства у 2009 р., бажання відкрити питання членства для України у Брюсселі не виявляють до сьогодні. Деякі події та процеси дозволяють стверджувати, що сподіватися на зрушення найближчими роками не варто. По-перше, поширення боргової кризи (Греція, Ірландія, Португалія) і проблеми функціонування зони євро завдають ударів по одній з підвалин інтеграції європейських країн – економічній. По-друге, допомога слабшим членам поляризує суспільну думку в країнах ЄС і спричиняє зростання невдоволення серед населення і великих країн-донорів, і країн, що отримують зазначену допомогу, оскільки в них відбувається скорочення видатків, що негативно позначається на соціальній сфері. Таким чином, піддається сумніву ще одна важлива для європейської інтеграції підвалина – ідея солідарності європейських народів [12].

Умов, що Угода про асоціацію може бути підписана, наразі немає, але ми перебуваємо в процесі. Коли справа доходить до нашої точки зору, ми готові її підписати, якщо будуть створені такі умови, сказала А. Меркель. Федеральний канцлер Німеччини наголосила, що Європейський Союз пов'язує з Україною певні очікування. «У нас є певні очікування від України. Але ми також хочемо постійного діалогу з Україною. Вона є сусідом Європейського Союзу, ми багато в чому пов'язані. Але є також ряд великих проблем, які ми можемо подолати тільки за умови взаємного діалогу один з одним. Таким чином, ми продовжуємо з Україною переговори» [13]. Євросоюз має можливість тиснути на Україну, однак змушений ретельно дозувати і тиск, і можливі санкції.

Свою думку в інтерв'ю Радіо «Свобода» висловив провідний політолог із Європейського інституту міжнародних відносин (IERI) Жак Ліппер. Відповідаючи на запитання, чи може Євросоюз посилити тиск на українську владу у зв'язку з виборами, які засвідчили ослаблення демократії, Ліппер сказав: «Це доволі делікатне рішення – застерегти, що ми заблокуємо капітали, які перебувають тут». Для цього, за словами експерта, потрібна згода Єврокомісії, або навіть Європарламенту.

«Є ще й угода про партнерство між Україною та ЄС, і співдружність може вирішити, що вона її більше не дотримується або ж обмежує її чинність. Однак вплив і цього методу політичного тиску залежить від того, наскільки відносини з Євросоюзом цінні для нинішнього українського режиму», – констатував він [14].

Ця особливість усвідомлення українцями євроінтеграційної перспективи як певної утопії, що належить до сфери пасивних «бажань», а не реальних «дій», відображена і в динаміці громадської думки, що фіксується соціологічними опитуваннями.

Згідно з цими даними, у ставленні українців до ЄС та перспективи набуття державою членства в цій спільноті є чимало суперечностей, які можуть бути пояснені лише високою мірою міфологізації цього питання. Так, у період з 2000 по 2005 рік, коли політичним керівництвом країни здійснювалися дуже активні кроки в напрямі євроінтеграції, частка громадян, які вважали за необхідне вступити до ЄС впродовж найближчих 5 років, знизилася з 52% до 21,5%. А, скажімо, у квітні 2012 р., коли 51,3% опитаних вважали, що в новій розширеній Угоді слід зафіксувати чітку перспективу членства України в ЄС, лише 41,3% з них вважали, що Україна від такого членства виграє. При цьому частка громадян України, які були готові ствердно відповісти на питання «Чи відчуваєте Ви себе європейцем, відчуваєте свою приналежність до культури й історії європейського співтовариства?», у той самий період 2005–2007 років, коли здійснювалася остання хвиля розширення ЄС, лишалася в межах 36%-32%, а у 2012 р. – 21,5% [15]. Подібні парадокси демонструють результати й інших соціологічних досліджень, проведених на цю тему.

Визначальним фактором успішності національного вибору й послідовності в його здійсненні є характеристики тієї суспільної комунікації, що супроводжує появу і поширення відповідних суспільних ідей. Нерозвинутість ідейної складової в житті українського суспільства виступає перешкодою для постановки і розв'язання актуальних завдань, у тому числі, в сфері національної інтеграційної стратегії.

Така стратегія повинна, вочевидь, мати певний стрижень у вигляді головного пріоритету, який визнається таким на загальнонаціональному рівні і не підлягає перегляду зі зміною політичної кон'юнктури. Разом з тим, подібна стратегія неодмінно повинна містити технологічну складову, яка б відповідала на питання: яким чином пріоритети зовнішньополітичної інтеграції будуть реалізовані, а відповідні цілі досягнуті. Нарешті третя необхідна характеристика стратегії європейської, як і будь-якої іншої, інтеграції – це врахування динаміки і основного вектора зовнішньополітичних трансформацій, в які відповідний проект має бути вписаний.

Таким чином, можна визначити кілька суттєвих рис проекту «європейського вибору» України в тому вигляді, як він розвивався в умовах незалежності.

Ідея включення в європейський культурний і політичний простір спиралася на сукупність історико-культурних передумов. Ці передумови полягали в тому, що Україна традиційно перебувала в колі європейських суспільних уявлень, мала спільні з рештою Європи суспільні ідеї, норми і цінності. З цього випливає питома європейський характер українського національного самовизначення.

Інтеграція в європейський простір була визначена як пріоритет національної стратегії самовизначення вже в період бездержавності цілою низкою ідеологів українського проекту, починаючи від М. Хвильового, В. Липинського і закінчуючи діячами української еміграції післявоєнного періоду. Тому визначення європейського вектора як головного орієнтира національного розвитку та емансипації в колі державних націй стало закономірним наслідком проголошення незалежності України.

Первісно проект європейської інтеграції мав культурницький і дещо абстрактний зміст. Він реалізовувався

в специфічних риторичних формулах «повернення в Європу» та супроводжувався рефлексіями на тему того, чи «чекає» хтось на Україну в Європі. Критики цього підходу звертали увагу на необхідність врахування тих норм європейського співжиття, які мала б засвоїти українська інтелектуальна та політична еліта, а разом з нею і все суспільство, для того, щоб адекватним чином взаємодіяти з європейськими партнерами та бути ними належно сприйнятими і оціненими.

Незбіг взаємних очікувань та відмінності в «порядку денному» двох проектів – українського національного самовизначення в його класичних романтичних формах, з одного боку, та прагматичного європейського об'єднання навколо спільних економічних інтересів, з іншого – призвели до своєрідного заморожування євроінтеграційного проекту. І тільки початок розширення ЄС на Схід шляхом приєднання до інституціалізованого Євросоюзу країн колишнього соціалістичного табору спонукало Україну розглянути перспективи членства в цій організації більш предметно і зацікавлено.

Загроза цивілізаційної ізоляції та геополітичної маргіналізації України, що ставала дедалі очевиднішою в процесі розширення ЄС на Схід та паралельного посилення реінтеграційного тиску Росії, спричинила появу в українському інтелектуальному та політичному середовищі своєрідного плану вступу до ЄС, який передбачав підключення як важелів актуальних чинників міжнародної політики. Головна роль у цьому плані відводилася потенційному впливу США на своїх європейських партнерів з метою їх більшої поступливості щодо українських прагнень. Такий вплив ставав можливим у разі прискореної інтеграції України до НАТО. На перешкоді реалізації цього плану ставала ціла низка чинників – внутрішня нестабільність орієнтацій на Захід в самій Україні, протидія Росії, неготовність до нового розширення ЄС та втрата регіоном Центрально-Східної Європи стратегічного значення в політиці Білого Дому.

В українському євроінтеграційному дискурсі усі ці колізії спричинили суперечливі явища та призвели до появи нових концепцій. Це були, зокрема, 1) наростання

антизахідних настроїв у російськомовних регіонах держави, що зазнали в цей період потужного пропагандистського впливу з боку Росії; 2) зростання взаємної недовіри учасників європейсько-українського діалогу на тлі обопільної неготовності до практичних інтеграційних кроків; 3) поява нових концепцій міжнародної, геополітичної і навіть цивілізаційної суб'єктності України, що дозволяли б зняти суперечності євроінтеграційного курсу з порядку денного національного самовизначення на більш пізній період.

-
1. Попович М. В. Європа-Україна – праві і ліві / М. В. Попович. – К. : Центр громадянської просвіти «Київське братство», 1997. – 108 с.
 2. Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. – К. : ВЦ „Друк», 1998. – 448 с.
 3. Гальчинський А. С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів / А. С. Гальчинський. – К. : Знання України, 2002. – 180 с.
 4. Національна безпека і оборона [Спеціальний випуск «Зовнішній фактор на президентських виборах-2004»] – 2004. – № 5. – 76 с.
 5. Щербак Ю. Україна : виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі XXI століття / Ю. Щербак. – К. : Дух і Літера, 2003. – 578 с.
 6. Вілсон Е. Українці: несподівана нація ; [пер. з англ.] / Е. Вілсон. – К. : «К.І.С.», 2004. – 552 с.
 7. Гаврилишин Б. Україна між Сходом і Заходом, Північчю та Півднем : геополітичні можливості та обмеження / Б. Гаврилишин // Розбудова держави. – 2002. – № 7-12. – С. 26–33.
 8. Михальченко М. Україна як нова історична реальність : запасний гравець Європи / М. Михальченко. – Дрогобич : ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.
 9. Яворська Г. М. Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі : Монографія / Г. М. Яворська, О. В. Богомолів. – К. : Видавничий дім Дмитрія Бураго, 2010. – 136 с.
 10. Шкляр В. І. Мас-медіа і формування європейського мислення: національний і світовий контекст / В. І. Шкляр // Універсум. – 2002. – № 9-10. – С. 29–30.
 11. Горенко О. Україна під тиском свободи. Деякі соціально-психологічні аспекти європеїзації / О. Горенко // Соціальна психологія. Наук. журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2003. – № 1. – С. 51–59.

12. Копійка В. Євроінтеграція як стратегія розвитку України. Незалежність України в глобалізованому світі : вектори ХХІ століття / В. Копійка. – К. : НІСД, 2011.

13. Меркель А. Умов для підписання асоціації з Україною наразі немає. 15 листопада 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/news/535647-merkel-umov-dlya-pidpisannya-asotsiatsiji-z-ukrajinoju-narazi-nemae.html>

14. Ліппер Жак. Інструменти тиску на Україну є, але їх слід дозувати. 2012, [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24768957.html>

15. Центр Разумкова. 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=46

Маргарита Чабанна

ПІДХОДИ ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СУТНОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У ПЕРЕХІДНИХ КРАЇНАХ

У статті показано, яким чином у межах теорій модернізації, транзиту та інших теорій, які пояснюють причини та сутність політичних трансформацій, може бути досліджено політичні процеси у державах, де відбувається формування демократичних інститутів. Розглядаючи переваги та недоліки вказаних теорій, акцент робиться на можливості врахування взаємодії встановлених формальних інститутів демократії і демократичних цінностей з традиційними інститутами, цінностями та нормами перехідного суспільства. У такому контексті виокремлення дослідниками типів перехідних режимів вважається автором спробою оцінити результат політичних трансформацій.

Ключові слова: демократія, авторитаризм, політична модернізація, теорія модернізації, транзитологія, демократичний транзит, політичні трансформації, перехідне суспільство, гібридний режим, політичні інститути

M. Chabanna. Approaches to the study of socio-political transformations in transitional societies. The article examines approaches to the study of establishing democracy institutions in the theory of modernization, the theory of

democratic transition and some others. There are emphasized the advantages and disadvantages of the mentioned approaches in the context of interconnection between democratic and traditional institutions, values and norms. The consideration of this issue is connected with the classification of so called «hybrid regimes».

Keywords: *democracy, authoritarianism, political modernization, the theory of modernization, democratic transition, political transformations, transitional society, hybrid regime, political institutions.*

Перехід до демократії – від авторитарного або тоталітарного режиму – питання, яке перебуває в центрі уваги вчених протягом декількох десятиріч (хоча потрібно врахувати, що можливими є і трансформації у протилежному напрямі, які, проте, зазвичай є однією з фаз або наслідком власне демократичного транзиту). У нашому дослідженні увагу зосередимо на вказаному векторі політичних трансформацій. З метою зіставлення понять модернізації, демократичного транзиту та трансформації для вивчення їх придатності інтерпретувати сутність суспільно-політичних та економічних перетворень у поставторитарних країнах, розглянемо теорії, які пояснюють причини та сутність політичних трансформацій (з акцентом на перевагах та недоліках їх застосування), та окреслимо класифікації перехідних політичних режимів, створені внаслідок спроби оцінити результати відповідних суспільно-політичних перетворень.

Вивчаючи перехідні режими, вважаємо насамперед потрібним врахування причин відповідних трансформацій, а також їх передумов, що визначає напрям досліджень та пояснює особливості здійснення політичних змін (переважно за допомогою пояснення соціальних та культурних чинників). Причинами політичних трансформацій, у такому контексті, можуть виступати: зменшення легітимності авторитарного/тоталітарного режиму, криза влади, зовнішнє втручання, трансформація політичної культури суспільства тощо. Питанню відправної точки транзиту (та умов, у яких розпочато трансформацію режиму) також має бути приділено увагу, оскільки саме вона визначає ті чинники, які відіграватимуть ключову роль у подальших соціально-

політичних та економічних перетвореннях. Щодо завершення транзиту, визначити його як у часовому, так і у категоріальному вимірі складно. Якщо користуватися понятійним апаратом у межах «чистих» схем, розроблених лише для теоретичного пояснення політичних процесів, – здійснення трансформацій прямує до досягнення рівня консолідованої демократії. Проте на практиці спостерігаємо успішне «завершення» транзиту у суспільствах, де склався прийнятний, з врахуванням необхідності перетворень та наявних традицій, політичний режим, який свідчить про демократичність урядування. Тому чітке визначення завершальної точки транзиту у вивченні трансформаційних процесів є доцільним лише під час формування суто теоретичних схем, за якими (з врахуванням наближення до чистих типів – як авторитаризму/тоталітаризму, так і демократії) оцінюємо рівень демократичності перехідних режимів. Аналогічно, складно уніфікувати риси того політичного режиму, який виступає вихідною точкою політичних перетворень та варіюється від тоталітарного до авторитарного. Проте, на відміну від попереднього питання, врахування його особливостей становить інтерес для дослідників лише під час вивчення перетворень у конкретних країнах. Зазвичай демократичні трансформації вважаються здійсненими з досягненням стабільності функціонування у суспільстві демократичних інститутів та формуванням громадянської політичної культури. Водночас, досліджуючи процес здійснення політичних трансформацій у перехідному суспільстві, найбільшу увагу вчені приділяють їх етапам, виокремлюючи фази лібералізації, демократизації, соціалізації тощо з врахуванням нелінійності відповідних перетворень, що зумовлює «неповерненість» до попереднього способу функціонування політичної системи.

Загалом можемо стверджувати, що спроби пояснення причин та сутності політичних трансформацій зумовлюють виникнення відповідних теорій, а спроби оцінити результат цих трансформацій спричиняють створення класифікації перехідних режимів.

Насамперед, вивчаючи перехідні режими, враховуємо як причини відповідних трансформацій та їх передумов,

так і особливості етапів здійснення демократизації та тих цілей, які має бути досягнуто внаслідок транзиту для кожної конкретної держави. Це зумовлено наявністю різних політичних традицій, умов історичного розвитку країн, їх соціокультурних рис. Тобто, потреба брати до уваги ці чинники визначає напрями досліджень та їх спрямованість на врахування особливостей здійснення політичних змін. Для пояснення сутності відповідних перетворень протягом ХХ ст. запропоновано декілька теорій, формування яких спричинено відповідними трансформаціями у країнах Азії, Африки та Латинської Америки, Південної та Східної Європи. У контексті розгляду вкажемо деякі переваги та недоліки наявних підходів до дослідження, які свідчать на користь їх застосування або доводять потребу подальших теоретичних розробок

Розвиток, починаючи з 50-х рр. ХХ ст., теорії модернізації, згідно з якою перехід від традиційного до сучасного суспільства насамперед пов'язано з формуванням ліберально-демократичних інститутів, правової держави та громадянського суспільства, є однією з перших спроб вивчення демократичних трансформацій. У цей період С. Ліпсет, Д. Лернер, С. Гантінгтон, Д. Растоу, А. Турен, М. Леві, Д. Ептер, Е. Шиллз, Т. Парсонс, Н. Смелзер, інші вчені спробували пояснити спричиненість політичних трансформацій соціальними та економічними змінами*. Поняття

* Вихідною точкою при цьому є традиційне суспільство – статичне, орієнтоване на спрощені форми економічного відтворення, – притаманними для нього є нетерпимість до радикальних змін, регламентація політики традиціями та звичаями, наявність стійких зразків політичної поведінки, аполітичність та некритичність населення по відношенню до влади, низький рівень інституціоналізації соціальної та політичної системи, велика роль авторитету тощо. Натомість сучасне (у теорії – індустріальне та постіндустріальне) суспільство є динамічним, для якого властиві адаптованість до змін, відносна стабільність та гнучкість внутрішньої структури, високий рівень спеціалізації політичних інститутів та диференціації їх функцій, орієнтація на консенсусне вирішення питань, не просто сприйняття, а ініціювання громадянами політичних, економічних, суспільних, культурних змін [9, с. 33–34]. Водночас існує інший підхід, який пропонує широке визначення

модернізації є доволі широким і позначає не лише політичні зміни, враховуючи взаємодію економічних, політичних, соціальних, культурних чинників у переході від традиційного до сучасного суспільства, коли первинними під час здійснення демократичних трансформацій є економічні чинники, а саме – економічне зростання. В історичному контексті органічна або первинна модернізація відбулася ще у XVI–XIX ст. у країнах Західної Європи та Північної Америки з запровадженням парламентської форми правління, закріпленням принципу поділу влади, становленням партійних систем – змінами, чинниками яких є об'єктивно зумовлені соціально-політичні та економічні умови розвитку країн. Другий етап модернізації властивий для держав Східної та Південної Європи, Росії, Японії, Туреччини; третій етап – для країн Азії, Африки, Латинської Америки. Саме ці два етапи є «модернізацією навздогін», коли модернізація є процесом із заздалегідь визначеною метою, на відміну від «стихійних» трансформацій, коли становлення демократичних та ринкових інститутів, впровадження нових норм, цінностей тощо відбувалися поступово, відповідно до умов історичного розвитку та потреб суспільства. Проте навіть зумовленість необхідності здійснення модернізаційних процесів об'єктивними потребами розвитку країни не гарантує їх узгодженість з наявними практиками політичної взаємодії, «вписаність» у історичний та суспільно-політичний контекст. Для багатьох країн модернізація, як і власне демократизація, є процесом вторинним, сутністю якого виступає повторення або наслідування досвіду інших держав, які пройшли відповідні етапи як політичного, так і економічного розвитку. Це спричиняє якщо не конфлікт нових та старих інститутів, норм, цінностей, то принаймні складність їх узгодження, оскільки готовність політичної і економічної систем, а також суспільства, до впроваджуваних змін є доволі різною. Зокрема, про певні складнощі

поняття. На думку М. Михальченка, поняття "модернізація" варто використовувати не лише для пояснення переходу від традиційних до сучасних суспільств, але і для пояснення «вдосконалення» сучасних суспільств [4, с. 19].

можемо стверджувати, коли йдеться про відповідну трансформацію політичної культури суспільства. І якщо здійснення стихійних або органічних перетворень може бути пояснено теорією модернізації, то вивчення особливостей «модернізації навздогін» потребує певного розширення вказаної теорії. А саме: вивчення змісту перетворень під час здійснення «модернізації навздогін» потребує приділення уваги національній специфіці – тим політичним відносинам, формам взаємодії, суспільній свідомості тощо, які є традиційними для конкретного суспільства. Це дозволить визначити межі та способи впровадження нових інститутів, норм політичної взаємодії, цінностей тощо.

Отже, враховуючи вищенаведене, у контексті суперечливості використання теорії модернізації для пояснення відповідних суспільно-політичних змін варто звертати увагу на питання 1) оцінки цілей та результатів модернізаційного процесу у контексті його сприйняття як лінійного процесу з чітко визначеною метою відповідного розвитку; 2) джерел модернізаційних процесів, які визначають стихійність або цілеспрямованість відповідних змін; 3) штучності модернізації у деяких країнах, де її здійснення ми називаємо «модернізацією навздогін».

Унаслідок вказаних суперечностей згодом деякі з авторів теорії модернізації виступили її критиками [11]**, піддаючи сумнівам твердження про спричиненість демократизації процесом економічного зростання. Натомість вони доводили існування протилежного вектора трансформацій, коли саме запровадження демократичних інститутів веде до економічного зростання. Окрім того, оскільки розвиток теорії модернізації відбувався насамперед паралельно зі здійсненням процесів демократизації, її кри-

** Як політологи, так і економісти здійснюють перегляд теорії модернізації, ілюструючи положення про те, що економічні зміни не завжди спричиняють успішну демократичну трансформацію, численними прикладами. Наприклад, економічні реформи у Китаї та В'єтнамі не призвели до відповідних політичних перетворень, що ставить під сумнів залежність політичних реформ від зовнішньоторговельних чинників, надання фінансової допомоги, позик, спрямованих на покращення економічного становища відповідних країн.

тику зумовлено саме процесами «зворотних» демократизацій, які відбулись у період їх «третьої хвилі». У такому контексті вчені [20; 21] показують відмінності між результатами впливу ендогенних та екзогенних чинників, коли за наявності перших – економічний розвиток країни збільшує імовірність демократизації у країні, за наявності другого типу чинників – економічний розвиток сприяє зміцненню встановлених демократій [18, с. 786]***.

Окрім того, нехтування потребою враховувати специфіку розвитку окремих країн призвело до вживання понять контрмодернізації, псевдомодернізації, неомодернізації тощо. Зокрема, поняття «контрмодернізація» вчені, у тому числі відомий автор теорії А.Турен, почали використовувати у 70–80-ті рр. ХХ ст. для пояснення «недоцільності використання модернізації західного зразка як універсального механізму для незахідного світу без урахування соціокультурних особливостей кожної окремо взятої країни» та необхідності «збереження в умовах реформування відсталих країн їхніх національних культури, ідентичності, традиційних способів життя» [9, с. 35]. В цілому, критиками поняття модернізації та розробниками таких понять, як неомодернізація, контрмодернізація, постмодернізація, є Р. Пребиш, Р. Франк, Ф. Кардозо, Т. Дус Сантус, Р. Ставенхаген, О. Фальс Борда, М. Каплан, С. Гантінгтон, В. Хорос – переважно представники країн, де у певні періоди відбувалися спроби здійснити вторинну (або штучну) модернізацію. Окрім того, варто вказати структурну модель демократизації, розробниками якої вважають С. Гантінгтона, К. Реммера, Т. Карла, А. Пшеворського та інших вчених, котрі не наполягають на прямій залежності процесу демократизації від економічних, культурних та освітніх чинників, сукупність яких відрізняється для різних країн; та процесуальну модель, у якій також зроблено акцент на національних особливостях, контексті перетворень та ролі випадковості у формування суспільних і політичних інститутів.

*** Отже, на думку вказаних вчених, демократичний транзит мало залежить від економічних реформ, проте демократичні інститути є більш стабільними у країнах з високим рівнем економічного розвитку.

Тобто, сучасна теорія модернізації пояснює модернізаційний процес у тому чи іншому суспільстві як такий, що спрямований на поєднання нових та традиційних для відповідного суспільства політичних інститутів, цінностей тощо. На сучасному етапі відбувається розробка поняття постмодернізації, яке спирається на ідею про основну роль не політичних, а культурних та ціннісних змін та передбачає успішне здійснення політичних та економічних перетворень зі збереженням суспільством власної ідентичності. Окрім того, теорія постмодернізації набуває популярності у країнах, де відбувається штучна модернізація, оскільки деякі дослідники пов'язують цей процес не лише з реформуванням, а і з відмовою від ідентичності****. Потребу застосування поняття постмодернізації окреслив Р. Інгларт, оскільки нові соціальні перетворення у сучасних державах не може бути пояснено теорією модернізації [2, с. 268]. При цьому деякі прихильники цього підходу (якими є С. Гантінгтон, В. Хорос та інші) звертають увагу на досвід країн, які здійснили успішні перетворення зі збереженням власних традицій. Проте, на думку українського вченого М. Михальченка, оскільки, як вказано вище, поняття модернізації варто використовувати для пояснення як переходу від традиційних до сучасних суспільств, так і «вдосконалення» сучасних суспільств, «модернізаційний підхід можна і потрібно поширювати і на сучасні західні та незахідні суспільства. Тоді відпадає необхідність у розмитих концепціях «постмодернізації», що знижують точність політологічного, економічного і соціологічного аналізу» [4, с. 19]. Такі розробки в межах теорії модернізації та її доповнення свідчать про прагнення пристосувати наявні підходи до сучасних потреб дослідження, пов'язаних з посиленням наслідків неврахування відмінностей держав тих регіонів, де демократичні традиції не є установленими, від розвинених демократій.

Суттєво долає деякі недоліки модернізаційної теорії розроблена у 70–80-ті рр. ХХ ст. теорія демократичного

**** Про відмову від ідентичності пише російський дослідник В. Межуєв [3]

транзиту (вченими – у тому числі представниками теорії модернізації, – які водночас почали виступати авторами теорії транзиту), засновники якої стверджують, що процеси демократизації у різних регіонах мають відмінності, оскільки «до демократії можливо йти багатьма шляхами» [8, с. 590], коли не обов'язковим є перехід від авторитарного режиму до демократії; існують численні чинники, які впливають на перебіг і результати транзиту; та, з переходом демократії «у фазу консолідації, дедалі частіше виявляються неповторно-специфічні особливості реакцій конкретних соціумів на демократичний виклик» [9, с. 20]. Незважаючи на те, що транзитологія як напрям політичної науки ***** виникла ще у 70-ті роки ХХ ст. ***** та пов'язана з трансформаційними процесами у країнах Східної Європи, в Іспанії, Португалії, Греції, країнах колишнього СРСР, – досі точаться суперечки стосовно визначення тієї «точки», якої повинні досягти перехідні режими. При цьому є і дискусії, зумовлені потребою врахування різних чинників становлення демократії, особливо у пост-соціалістичних державах ***** . С. Гантінгтон виокремив лінійну модель транзиту, притаманну західним країнам та пов'язану з обмеженням монархії, розвитком парламен-

***** Тут потрібно навести найвідоміші дослідження, здійснені Ф. Шміттером, Г. О'Доннелом, Дж. Талмоном, Х. Лінцем, А. Степаном, В. Меркелем, Т. Карлом та іншими вченими. Витоки транзитології дослідники вбачають у працях А. де Токвіля.

***** У цьому контексті потрібно вказати насамперед статтю Д. Росту «Перехід до демократії: до питання про динамічну модель» (1970) [8].

***** Напр., В. Гельман, використовуючи класифікацію Д. Хелда [16], пише, що дослідники процесу переходу до демократії (такі як С. Гантінгтон, Ф. Шміттер, Т. Карл) переважно орієнтуються на одну із схем: одномірну схему Шумпетера – «змагальницький елітизм», коли критерієм демократії є заміщення державних посад шляхом проведення вільних та чесних виборів [10, с. 355]; або двомірну схему Р. Даля (йдеться про «поліархію»), коли критерієм демократії є конкуренція та участь [14, с. 2–6], а також громадянські та політичні права і свободи [1]. Ці критерії, по-перше, лише частково присутні у розглядуваних державах, а по-друге, потребують врахування особливостей змістовного наповнення.

таризму, розширенням прав громадян; циклічну модель транзиту, притаманну багатьом країнам Азії, Африки та Латинської Америки та пов'язану з чергуванням авторитарних та демократичних режимів у державі в умовах періодичного захоплення влади, низького рівня легітимності влади у державі та відсутності громадянської політичної культури; діалектичну модель, притаманну Іспанії, Португалії та Греції і також пов'язану з почерговим зменшенням та зростанням рівня демократичності політичного режиму, яке (в умовах економічної розвиненості країни, наявності таких рис політичної культури, як індивідуалізм, раціоналізм, високого рівня освіти) у підсумку призводить до встановлення стабільної демократії [17]. Д. Растоу є одним з авторів динамічної моделі політичної трансформації, яка спирається на твердження про нетотожність чинників встановлення та функціонування демократії та врахування політичного контексту, оскільки вихідним пунктом у процесі демократизації є «авторитарний статус-кво», який передує йому, особливості старого режиму та соціальні умови, які сприяли формуванню авторитарної системи – «старому суспільству» [7, с. 645–646].

Ширшим поняттям, ніж поняття модернізації або транзиту, є поняття політичних трансформацій, яке прямо не вказує на вихідну точку та мету перетворень, дозволяючи визнавати роль національних особливостей держави, проте передбачає, що у вказаній державі наявними є спроби демократичних перетворень, спрямованих на зміну політичного режиму. При цьому, деякі вчені застерігають від спрощеного розуміння процесу трансформацій як «перехідного періоду» та вважають необхідними «теоретичні розробки, адекватні реальному стану суспільно-політичного та економічного розвитку за умов переходу сучасного світу від індустріального до інформаційного суспільства» [9, с. 9]. Трансформаційні процеси передбачають зміни політичної системи, суб'єктів політики, політичної культури і свідомості на рівні як окремих осіб, так і всього суспільства. Суттєвим є внесок у дослідження і українських вчених. В. Горбатенко пропонує таке визначення поняття трансформації: «Історично зумовлений процес подолання суспільних, політичних і структурних супе-

речностей і проблем певної системи шляхом її виходу за рамки власної соціальної організації, що передбачає кардинальну зміну напрямів її розвитку, способу мислення на рівні всього суспільства, характеру діяльності його суб'єктів» [9, с. 10–11]. Внаслідок політичної трансформації, як слушно зазначає М. Михальченко, «відбуваються зміни в соціальній, економічній та духовній структурах суспільства, які, своєю чергою, можуть або динамізувати, або гальмувати політичні зміни» [6, с. 667]. В. Солдатенко у дослідженнях трансформаційних процесів пропонує звертати увагу на такі аспекти: 1) трансформація соціальної структури населення в умовах зміни соціалізації особистості тощо; 2) трансформація політичної системи, політичного режиму та «політичної людини»; 3) трансформація власності (приватна – державна – плюралістична за формою) та її вплив на процеси «звуження–розширення публічного простору» і розвитку громадської ініціативи в умовах вивільнення особистості від тотальної державної фінансової залежності [9, с. 7–8].

Оскільки важливим об'єктом дослідження типів демократій у перехідних суспільствах є постсоціалістичні країни, в українській, як і у зарубіжній, політичній науці вивченню процесів демократизації приділено велику увагу. У такому контексті дослідники зважають на специфіку посткомуністичних та постсоціалістичних режимів (насамперед стосовно масштабності перетворень), яка спричиняє складність їх порівняння з іншими авторитарними режимами [12; 15; 19; 22]. Так звана багатомірність посткомунізму, про яку пише М. Макфол, сприяє розвитку різних інтерпретацій перехідного періоду (як демократизації авторитарного режиму, трансформації політичної системи зі збереженням традиційних рис тощо) [5].

На думку В. Горбатенка, демократизація на пострадянському просторі відбувається з уповільненою трансформацією свідомості населення «від прагнення до утвердження демократичних прав і свобод до змагання за економічні блага»; відмінностями «в досвіді демократичного співжиття й нерозуміння основною масою населення диференційованого характеру демократичних процесів»; надмірною фрагментацією суспільно-політичного життя, «що особливо виявля-

ється в мультипартійності, відірваності партійно-політичних інтересів від істинних прагнень суспільства»; складним характером «переорієнтації реформаторських зусиль від більш простих форм політичної демократизації до значно складніших, пов'язаних з необхідністю економічного реформування суспільства» [9, с. 19–20]. Особливості перебігу перехідного періоду в Україні супроводжують, як вважають українські вчені: незавершеність «перебудови індустріалізації в напрямі подолання знеособлених економіки й суспільно-політичних відносин і домінування руйнівних тенденцій у співвідношенні з позитивно-твірними»; розпад «єдиного господарського і державного цілого, порушення попередніх соціальних і культурних зв'язків»; «конфліктнонебезпечне зростання слабкості державних структур і конфронтація двох основних гілок у системі штучного поділу влади – законодавчої і виконавчої»; «полісистемна фрагментація суспільно-політичного життя з наявністю критичних суперечностей між етатизмом і неолібералізмом». При цьому сформовано «комплекс авторитарних вимог і пропозицій щодо розв'язання проблем модернізації», таких як: «необхідність зміцнення вертикальних структур виконавчої влади; використання вольових засобів і державного втручання у здійсненні реформ; заперечення демократичних інститутів і процедур за умов надзвичайної економічної ситуації, суспільно-політичного хаосу; апеляції до колективістських цінностей та ідеалів лівоцентристського характеру; прагнення до відтворення методів функціонування адміністративно-командної системи» [9, с. 23–24].

Саме наявність різних результатів політичних трансформацій та відмінності умов їх здійснення і їх етапів у різних країнах спричиняє необхідність типологізації перехідних режимів на підставі чітко визначених критеріїв (для оцінки яких використовують параметри, розроблені численними національними та міжнародними структурами), таких як: демократичність урядування на центральному та місцевому рівнях, дотримання прав та свобод громадян, встановлення верховенства права у державі, ефективне функціонування ринкових механізмів, незалежність судової системи від виконавчої влади у державі, сформованість громадянської культури. Залежно від про-

веденого дослідження можливим є варіювання кількості критеріїв або їх деталізація.

Отже, визначення завершальної точки транзиту для вивчення трансформаційних процесів, як вказано вище, у теорії пов'язано з поняттям консолідованої демократії; натомість вивчення перехідного періоду у поставлених державних свідчить, у кращому разі, лише про певне наближення до неї, оцінка ступеня якого і зумовлює створення відповідних класифікацій перехідних режимів. На сучасному етапі є поширеними визначення перехідних, змішаних або гібридних режимів, які поєднують риси автократії та демократії та стосовно яких існують різні підходи до розгляду поняття із врахуванням типу попереднього політичного режиму. Рисами гібридного режиму, за Т. Каротерсом є: недостатнє врахування або ігнорування інтересів громадян; низький рівень політичної участі в період між виборами; часте порушення правових норм; низька легітимність виборів; низький рівень довіри до державних інститутів; в цілому недосконале функціонування держави [13, с. 10]. Розробка нової термінології відбувається у контексті здійснення уточнення визначень або створення «слабких підтипів» для позначення сутності гібридних режимів. Підтипи демократичних режимів, створення яких зумовлено потребою врахування відсутніх рис демократії, виступають як похідні від мінімального процедурного та розширеного мінімального процедурного визначень. Більш деталізований розгляд сприяє використанню поняття «демократії з прикметниками». Йдеться про такі поняття, як керована, тоталітарна, маніпульована, декоративна, часткова, неліберальна, формальна, делегована, імітаційна, ілліберальна демократія, а також квазідемократія, псевдодемократія тощо. Щодо визначення типу перехідного режиму в Україні, для пострадянських держав дослідники часто використовують поняття гібридного режиму (Ю. Мацієвський), делегативної демократії (Г. О'Доннелл), демократії із прикметниками (Д. Кольєр, С. Левіцькі).

Отже, розроблені теорії, з акцентом на результатах змін, вплинули на формування критеріїв класифікації політичних режимів. Особливості розвитку держав з перехідними політичними режимами зумовили виникнення теоретичних досліджень, намагання окреслити спільні

риси транзитного періоду та водночас врахувати відмінності перехідних режимів одне від одного. При цьому, оскільки реалії відрізняються від схем, представлених у теорії, потрібним є уточнення або створення певних підтипів, які ілюструють особливості функціонування режиму та, найважливіше, його наближення/відхилення від чистого типу. У дослідженнях, як правило, йдеться про приділення уваги конституційним засадам режиму та відповідним принципам, що дозволяють об'єктивніше оцінити ступінь наближення політичного режиму до сформульованих теоретичних конструкцій.

Поряд з тим, що приділення уваги різним аспектам демократизації є доволі поширеним як у зарубіжній, так і у вітчизняній політичній науці, обмежене застосування розроблених ще з середини ХХ ст. теорій, які пояснюють процеси демократичних перетворень, зумовлено неврахуванням національної специфіки розвитку окремих держав, потребою шукати моделі, які дозволятимуть пояснити особливості впровадження демократичних інститутів, цінностей та норм у суспільствах, які не пристосовані до їх сприйняття. Тобто, так само, як і для вивчення модернізаційних процесів, розуміння трансформаційних процесів у цілому потребує врахування національної специфіки перехідних країн. Водночас потрібно зважати на те, що з перерахованих аспектів демократизації для кожного суспільства, кожної держави на певних етапах властивими є лише деякі з них. Саме тому виокремлення численних типів перехідних режимів та запропоноване дослідниками поняття гібридного режиму є виправданим, оскільки позначає ті реалії, які є властивими для конкретної держави з урахуванням передумов та чинників перехідного періоду, взаємодії формальних інститутів демократії і традицій, притаманних суспільству, а також умов здійснення політичного транзиту.

1. Гельман В. Постсоветские политические трансформации: наброски к теории // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 1. – С. 55–69.

2. Инглегарт Р. Модернизация и постмодернизация // *Новая индустриальная волна на Западе*. [Под ред. В. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – 631 с.

3. Межуев В. Ценности современности в контексте модернизации и глобализации / В. Межуев // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». – 2009. – №1. Философия. Политология. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/1/Mezhuev/> – Назва з екрана.
4. Михальченко М. Політична реальність в Україні: трансформація, модернізація, революція? / М. Михальченко // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2005. – Випуск 7. – С. 18–27.
5. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А. Мельвиль // Политнаука. Политология в России и мире. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.politnauka.org/library/dem/melvil.php>. – Назва з екрана.
6. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К., 2004. – С. 667.
7. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація / А. Пшеворський // Демократія : Антологія / Упорядник О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 605 – 648.
8. Растоу Д. А. Переходи до демократизації: спроби створення динамічної моделі / Д. А. Растоу // Демократія : Антологія / Упорядник О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 583–604.
9. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін. ; НАН України ; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.
10. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. А. Шумпетер / Пер. з англ. В. Ружицького та П. Таращука. – К. : Основи, 1995. – 528 с.
11. Acemoglu D., Johnson S., Robinson J. A. The Colonial Origins of Comparative Development / Acemoglu, Daron, Simon Johnson, and James A. Robinson // American Economic Review. – 2001. – 91 (5). – P. 1369–1401.
12. Bunce V. Should Transitologists Be Grounded? // Slavic Review. – 1995. – Vol. 54, № 1. – P. 111–127.
13. Carothers T. The End of Transition Paradigme // Journal of Democracy. – 2002. – № 13 (1). – P. 10.
14. Dahl R. Polyarchy : Participation and Opposition. New Haven : Yale University Press, 1971. – 267 p.
15. Fish M. St. Democracy from Scratch : Opposition and Regime in the New Russian Revolution. – Princeton: Princeton University Press, 1995. – 300 p.
16. Held D. Models of Democracy. 2nd edition. – Cambridge, UK : Polity Press, 1996. – 380 p.
17. Huntington S. P. The change to change: modernization, development and politics // Comparative Modernization. / Black, Cyril E. (ed.). – New York : Free Press, 1976. – 441 p.

18. Kennedy R. The Contradiction of Modernization : A Conditional Model of Endogenous Democratization / Ryan Kennedy. // The Journal of Politics. – Vol. 72, No. 3, July 2010. – P. 785–798.

19. McFaul M. Post-Communist Politics : Democratic Prospects in Russia and Eastern Europe. – Washington : Center for Strategic and International Studies, 1993. – 132 p.

20. Przeworski A., Alvarez M. E., Cheibub J. A., Limongi F. Democracy and Development: political institutions and well-being in the world, 1950-1990 / Przeworski, Adam, Michael E. Alvarez, Jose Antonio Cheibub, and Fernando Limongi. – Cambridge: Cambridge University, 2000. – 321 p.

21. Przeworski A., Limongi F. Modernization: Theories and Facts / Przeworski, Adam, and Fernando Limongi // World Politics. – 1997. – 49 (2). – P. 155–183.

22. Terry S. M. Thinking About Post-Communist Transitions: How Different Are They? // Slavic Review. – 1993. – Vol. 52, № 2. – P. 333–337.

Микола Горєлов

УКРАЇНСЬКА ДОКТРИНА РОСІЇ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Невизначеність російської геополітичної думки стосовно України та інших країн СНД, відсутність чіткої стратегічної доктрини щодо пострадянських республік призводить до виникнення конфліктних ситуацій й унеможлиблює скільки-небудь конструктивний діалог між РФ та Україною.

Ключові слова: «ближнє зарубіжжя», концепції національного розвитку, цивілізаційні цінності, стратегічні доктрини, геополітика.

Gorelov M. The Russia's Ukrainian Doctrine of Independence's Epoch. Vagueness of the Russian geopolitical opinion according to Ukraine and to another ISU's countries, absence of clear strategic doctrine according to post-soviet republics are results to rise of conflict situations and make impossible of any constructive dialogue between the Russian Federation and the Ukraine.

Keywords: neighbouring countries, conceptions of the national development, civilization values, strategical doctrines, geopolitic.

Період існування унітарної держави – СРСР мав своїм наслідком заглиблення України у євразійський політичний та економічний простір, виникнення стану її всебічної залежності. Об'єктивні інтеграційні процеси в умовах тотального одержавлення аксіоматично набули спотвореного характеру. Десятиліття надцентралізації, втрата суспільством гнучкості і здатності до саморегулювання, а тим більше до самоврядування, вкрай утруднили процес виокремлення і набуття реальної самостійності.

Росія і Україна виявилися щільно взаємопов'язані і доктринально з точки зору все ще не вирішеної проблеми самоусвідомлення себе як нових держав. Йдеться не про збіг змісту національних концепцій та доктрин, а про накладання, нерозподіленість «цивілізаційного матеріалу»: історії, культури, господарства, місця у міжнародному співтоваристві і т.д. У російській геополітичній думці не існує концепцій щодо визначення власних природних кордонів, власних масштабів; у ній переважають такі категорії, як «сфери виняткових інтересів», «зони впливу», «ареал розселення російськомовного населення», «ближнє зарубіжжя». Наслідком цього стали формування нової російської нації і специфічне ставлення до національного питання як такого, відсутність чіткої межі застосування методів внутрішньої та зовнішньої політики і наявність проблем у відносинах з будь-якою сусідньою державою, якщо тільки вона не погоджується на роль сателіта.

Найяскравіше це виявляється у російській політиці щодо України. Процес становлення двох держав, двох відповідних їм суспільств триває і, зокрема, полягає в тому, щоб остаточно розподілити згаданий «матеріал», навчитися використовувати його на свій розсуд і не на шкоду іншому, а тим самим самовизначитися та дійти взаєморозуміння у своїй новій основі.

З боку України вирішення цих питань гальмується її недостатньою готовністю до незалежності; з боку Росії – нездатністю до адекватного сприйняття нових історичних реалій і визначення нових національних цілей. Парадигма розбудови російської державності – беззастережне успадкування старих державницьких ідеологем, принципів та стилю ведення зовнішніх справ, бачення своєї геополітичної

ролі. Питання про переосмислення імперської спадщини, історичну відповідальність, необхідність оновлення відносин з найближчими сусідами у Москві навіть не виникало. Все це зумовлює концептуальні підходи та зміст російської стратегії щодо України.

Росія не має досвіду (крім вельми давнього) ведення зовнішніх справ з Україною. Двадцяти років незалежного існування виявилось недостатньо для завершення переведення російсько-українських відносин з внутрішньої до зовнішньополітичної сфери. У плани Кремля це не входить і самим змістом цих відносин не детермінується, що повною мірою відбивається як у формальному, так і реальному їх стані [1]. Умови міждержавних взаємин зафіксовані Біловезькою угодою: прозорі кордони, єдиний інформаційний простір, найширші зобов'язання щодо всебічної інтеграції, поряд з усе ще значною ізольованістю від решти світу є надзвичайно вагомими чинниками формування і російської, і, особливо, української (ефект масштабу) державності.

Дві новостворені у 1991 р. держави успадкували надзвичайно розвинені, обопільно життєво важливі, але не формалізовані відносини, які, таким чином, важко регулюються, є заручником «доброї волі» і можуть легко перетворитися на інструмент свавілля. Російсько-українська дружба не є міфом. Навпаки, це об'єктивна реальність. Вона не вимагає переосмислення, розвінчування, бо ж вона не належить до сфери міждержавних відносин. Руйнація української державності своєрідним чином урівноважувалася зникненням за умов більшовицького режиму державності російської. Русифікація створювала нерівність, але впливала скоріше на ставлення українців і решти народів до влади як такої, до того ж не тільки кремлівської, а й республіканської, місцевої. Процес розбудови окремих суверенних держав став серйозним випробуванням для відносин між двома народами.

Зміцнення сучасної російської державності, закономірне відродження російського патріотизму містить у собі загрозу захворювання на зверхність, великодержавність і, таким чином, зведення стосунків між російським та укра-

їнським народами до обслуговування того чи іншого «офіційного курсу».

Російська політика щодо України протягом останніх років зазнала симптоматичних якісних змін. Проголошення суверенітету Росії 12 червня 1990 р. та Україною 16 липня 1990 р. поклало початок відновленню повномасштабних двосторонніх відносин. На етапі виборювання самостійності дві країни виступали як союзники, що мають спільного супротивника – Союз. Наявність центру, маневри М.Горбачова, конфедеративні перспективи і, не в останню чергу, важкі перші самостійні кроки Росії зумовлювали ситуативну паритетність у російсько-українських відносинах.

З розвалом СРСР відносини між двома країнами деякий час залишалися значною мірою закамуфльованою такою специфічною структурою, як Співдружність незалежних держав. СНД ніби відгороджує колишні республіки від загального міжнародно-правового простору і створює на євразійських теренах якісно інші стандарти відносин. Українсько-російське співавторство у розробці базових документів СНД лише підкреслило контраст у їхніх підходах до інтеграційних процесів на євразійських теренах. Для Москви Співдружність – інструмент легалізації та практичної реалізації власних «особливих інтересів» у регіоні; для України – засіб «цивілізованого розлучення». Позицію Києва було б помилково сприймати як антиінтеграційну; вона є закономірним наслідком усвідомленої неможливості створення власної держави без глибокої якісної перебудови стосунків з Росією, звільнення з-під її опіки. Саме на це передусім були спрямовані такі кроки, як проголошення наміру «стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках» [2] та ліквідує свою ядерну зброю, що позбавляло Москву, з її реінтеграційною стратегією, можливостей апелювати до проблем безпеки.

У той же час російський міністр закордонних справ М. Козирев відкрито заявляв, що Росія не може погодитися на втрату «географічних позицій, на завоювання яких були потрібні віки [3], що не може бути впевненості у гарантованості територіальної цілісності України, оскільки

її кордони можуть бути змінені мирним шляхом [4]. До того ж, у воєнній доктрині Росії було зазначено: «...чинниками, що підвищують ступіть загроз воєнній безпеці Російської Федерації, є неоформленість у договірному відношенні ряду ділянок державного кордону РФ і незавершеність врегулювання правового статусу перебування військ Російської Федерації за її межами» [5].

Під впливом обставин, що супроводжують проголошену російським політичним істеблішментом програму розбудови «Великої Росії», у масовій свідомості росіян ставлення до України і українців еволюціонує від нерозуміння й образи до злості і зверхності. Певною мірою це визначає й настрої російської політичної еліти, створює сприятливий фон для виникнення реваншистсько-агресивних концептуальних підходів до побудови відносин із Україною.

Один з поглядів на Україну полягає в тому, що вона є штучним, слабким, аморфним утворенням, приреченим на перманентну кризу та безплідну руйнівну внутрішню боротьбу. Така Україна, мовляв, не має перспектив як незалежна держава і рано чи пізно розпадеться чи буде змушена відмовитися від самостійної стратегії, піти на глибоку економічну та військово-політичну реінтеграцію з Росією. Виходячи з цього, варто тільки зачекати й не створювати зайвих міжнародно-правових перешкод реалізації такого варіанта у майбутньому.

Інша концепція базується на тому, що Україна має право на незалежне існування, але її кордони й статус взагалі мають бути «уточнені». Поширеною, зокрема серед фахівців-міжнародників, є думка, згідно з якою Україна скористалася наслідками історичних зусиль Російської імперії, зовнішньополітичними успіхами СРСР і, таким чином, отримала «занадто багато» під час перетворення умовних республіканських кордонів на державні. Відомі намагання ув'язки питання про визнання кордонів України лише за умов і на термін її участі в СНД, що спрямоване на збереження особливого режиму російсько-українських міждержавних відносин.

Істотно прояснює зміст неофіційної, проте реальної стратегії Росії щодо України концепція «лідерство, замість

прямого контролю», викладена у «Стратегічному курсі Росії з державами-учасницями СНД»: «не поновлення з модифікаціями стану, що існував до розпаду СРСР, а вигідна Росії модернізація таких відносин, за яких вона зберігала б численні переваги свого колишнього геостратегічного становища і, водночас, створила б собі набагато привабливіші умови у співдружності держав» [6].

Така стратегія в 1992–1993 рр. спрацьовувала досить ефективно. Незважаючи на широке формальне міжнародне визнання, Україна залишалася значною мірою ізольованою у євразійському просторі, де домінувала і усе ще домінує Росія. Нові незалежні держави взагалі погано вписувались у глобальну систему підтримання безпеки і стабільності, «руйнували» механізми обмеження озброєнь та роззброєння. Ставши країною- правонаступницею Союзу, Росія автоматично набула певних формальних переваг над рештою спадкоємців СРСР. Західні держави, в першу чергу США, виявляли очевидну заінтересованість у тому, щоб мати справу з цих питань лише з Москвою. Остання вповні використовувала питання про ядерну зброю, загальну невиразність зовнішньополітичного курсу України задля її ізоляції.

Поступові якісні зміни спостерігалися з 1994 р. внаслідок часткового поліпшення міжнародного іміджу України та нагромадження проблем у стосунках між Росією та Заходом. Поступово Росія втрачала ті чи інші політичні та дипломатичні важелі впливу на Київ. Тим часом на передній план все більше висувалися економічні чинники двосторонніх відносин, які в умовах перманентної кризи та істотного відставання у темпі реформ в Україні залишаються досить дійовими.

Події останнього періоду засвідчили, що Росія остаточно втратила Україну як свою окраїну; невміння Кремля зрозуміти логіку геополітичних змін унеможливило досягнення взаєморозуміння на сучасному етапі, ставить під сумнів стратегічне партнерство між ними.

Москва не готова до змін алгоритму у стосунках із сусідами, руху до реальної паритетності та партнерства. Реальністю залишається жорстка дихотомія: або диктат та підпорядкування, або протиборство. Російсько-українські відносини – це відносини між двома державами, що

далеко не завершили процес свого становлення. Очевидно, що в російсько-українських відносинах саме слабкість України є головною перешкодою паритетності.

До 1999 року відносини Росії з Україною ґрунтувалися на комплексі укладених двома роками раніше міжнародних договорів: у першу чергу це Договір про дружбу, співробітництво і партнерство від 31 травня 1997 року, а також Договір про економічне співробітництво на 1998–2007 рр. і три угоди щодо Чорноморського флоту від 28 травня 1997 року. Зміст цих документів донині піддається сильній критиці в Росії. Ряд положень Великого договору, особливо визнання Росією територіальної цілісності України в її сучасних кордонах, включаючи Крим з м.Севастополем, найчастіше характеризується як відверта здача Росією своїх позицій, що дає карт-бланш на процеси інтеграції України в євроатлантичні структури і подальше скорочення впливу Москви.

18 квітня 2000 відбувся перший після позачергових президентських виборів у Росії візит президента Путіна до Києва – ще до офіційної інавгурації, що повинно було свідчити про те велике значення, яке надавалося російсько-українським відносинам у Кремлі. Влітку того ж року у вітальній телеграмі Президенту України Леоніду Кучмі з нагоди його 62-річчя Путін вказав на те, що «стратегічне партнерство Росії та України відповідає корінним інтересам наших країн».

Курс на «стратегічне партнерство», оформлений в 1997 році, новим президентом був продовжений. 12 лютого 2001 в Дніпропетровську була підписана Програма міжрегіонального та прикордонного співробітництва РФ і України на 2001–2007 рр.. Втім, відносини Росії і України до української виборчої кампанії осені 2004 року адекватніше було б розцінити як «нестратегічне партнерство», оскільки стратегічного бачення цих відносин на ділі не було ні в однієї зі сторін. 21 січня 2004 мало відбутися святкування 350-річчя «возз'єднання України і Росії». Обидві сторони дипломатично утрималися від відзначення цієї дати, побоюючись її політичних інтерпретацій.

У травні 2001 року послом в Україну був призначений экс-прем'єр В. Черномірдин, що, в першу чергу, означало

зміцнення зв'язків між компанією «Газпром» і Президентом Л. Кучмою. Тема транспортування Україною російських енергоносіїв поступово ставала центральною у всьому комплексі двосторонніх відносин. Уже з 20 серпня 2001 року була відновлена паралельна робота щодо енергосистем РФ і України. Була висунута програма про створення міжнародного газотранспортного консорціуму, який би контролював український транзит газу з Росії до Європи. У червні 2002 р. було оприлюднено тристоронню російсько-українсько-німецьку заяву про співпрацю зі створення газового консорціуму (на ділі для Німеччини лише зберігалася можливість участі в невизначеному майбутньому). Однак цей проект залишився не реалізований до сьогодні.

28 січня 2003 президенти Росії і України – Володимир Путін і Леонід Кучма підписали Договір про російсько-український державний кордон. Він набув чинності навесні 2004 року після його ратифікації парламентами двох країн (у Росії – це Федеральний закон № 24-ФЗ від 22.04.2004). Незважаючи на запевнення російської влади про відповідність Договору «національним інтересам Росії», варто відзначити, що цим договором Росія остаточно визнала належність Україні півострова Крим (з містом Севастополем), яка до того залишалася юридично спірною. У Кремлі укладення цього договору розглядалося як спосіб забезпечення стабільних партнерських відносин з Києвом і, одночасно, підтримкою лінії спадкоємності влади в Україні напередодні президентських виборів восени 2004 року. Фактично укладення цього договору – найбільший успіх української зовнішньої політики щодо Росії за всі післярадянські роки. Врегульованість питання про кордон з Росією відкрила Києву також і можливість більш активного зближення з НАТО.

Варто відзначити, що загалом Захід у ті роки мало втручався і у внутрішньоукраїнські справи, і у відносини між Україною та Росією. Українська стратегія Вашингтона в першій половині 2000-х була вкрай невизначеною. Про те, яку важливість українським справам надавали в ЄС, добре свідчить факт закриття Данією свого посольства в Києві в другій половині 2002 року – саме тоді, коли ця країна була головою в Європейському Союзі.

На невизначеність позиції західного співтовариства Україна відповіла серією декларацій про намір інтегруватися в євроатлантичні структури, стала наполегливіше стукати у двері ЄС і НАТО. У травні 2002 р. Рада національної безпеки прийняла рішення про доцільність вступу України в НАТО. У червні 2002 р. Л. Кучма у своєму посланні до Верховної Ради заявив про необхідність вступу України в ЄС у десятирічній перспективі. Між тим, в 2004 році внаслідок свого розширення ЄС вийшов на кордони України і став проявляти набагато більший інтерес до її справ. Основну роль у процесах формування української стратегії ЄС взяла на себе Польща. Втім, це оцінювалося офіційною владою в Києві скоріше негативно. Варто сказати, що ще в жовтні 2002 року Л. Кучма звинуватив Польщу в спробі втручання у внутрішні справи України (у відповідь на пропозицію прем'єра Л. Міллера провести у Варшаві круглий стіл між Президентом і опозицією). Участь же Росії у внутрішньоукраїнських справах до «помаранчевої революції» хоча і була помірною, але все ж поступово зростала.

Події осені–зими 2004 року кардинально змінили ситуацію. Участь Заходу (і в першу чергу Польщі) у внутрішньополітичних конфліктах в Україні різко зросла, виявившись принципово більш ефективною, ніж російська. Росії не допоміг привести до перемоги у президентських перегонах В. Януковича, що позиціонувався як «проросійський» кандидат, навіть такий радикальний крок, як зниження з серпня того ж року ціни на газ для України з \$ 80 за тисячу кубометрів до \$ 50. Прихід до влади «помаранчевих» сил, підтриманих значною частиною російського великого капіталу, перевів відносини двох країн у русло конфронтації, з якого Росія не змогла зійти і в наступні роки.

Варто особливо відзначити той факт, що період невизначеного партнерства двох країн, що закінчився з інавгурацією в Президенти України В. Ющенка 23 січня 2005, мав і настільки ж невизначені підсумки. За президентства Л.Кучми Кремль жодного разу так і не спробував реально вирішити проблемні питання взаємин двох країн. А йдеться про цілий комплекс найважливіших для

взаємин двох країн питань, який в цілості перекочував в новий, уже конфронтаційний період відносин.

«Помаранчеві» кабінети Ю. Тимошенко та Ю. Єханурова відійшли від колишньої «багатовекторної» зовнішньої політики, взявши курс на прискорену інтеграцію в євроатлантичне співтовариство і відхід від інтеграційних процесів на пострадянському просторі. Це означало глибоку кризу в російсько-українських відносинах, що виражалася і в новому стилі контактів, який багато експертів оцінили навіть як «мову холодної війни». У пресі набув популярності дуже примітний факт: у день призначення Б.Тарасюка на посаду міністра закордонних справ В. Ющенко подарував йому плакат з написом «Ні в чому і ніколи не поступайтеся росіянам». Загострення всіх проблемних тем виразилося в низці конфліктів, що характеризували відносини двох країн протягом 2005 і більшої частини 2006 року.

Паралельно з цим помітно активізувалися західні зв'язки України. 21 лютого 2005 Україна і ЄС підписали план дій з європеїзації, розрахований на три роки, а 21 квітня на засіданні комісії «Україна – НАТО» у Вільнюсі було прийнято рішення про початок етапу «інтенсивного діалогу» між Україною та НАТО. У тому ж році Україна приймає нову військову доктрину, в якій прописана мета вступу до НАТО. Москва неодноразово робила заяви, що інтеграція України в Північно-Атлантичний альянс неодмінно призведе до серйозних змін у всій системі відносин двох країн, що матиме вкрай негативні наслідки для них обох.

Одночасно Україна змінила своє позиціонування на пострадянській території. Київ фактично заблокував становлення Єдиного економічного простору. 7 квітня 2005 відбувся перший інтеграційний форум щодо ЄЕП. На ньому міністр економіки України Сергій Терьохін заявив, що його країну принципово не влаштовує базова угода з формування ЄЕП від 2003 року, в якій передбачається створення наднаціональних органів управління економікою. Україна готова піти тільки на створення зони вільної торгівлі, але не інтеграційне співтовариство, яке було б альтернативою інтеграції з Євросоюзом. Треба визнати, що з питання про участь України в ЄЕП у Києві в цілому склався загальний консенсус: ця участь Україні не вигідна.

Фактично Київ ініціював процеси розпаду СНД на два табори – проросійський і антиросійський. Уже в лютому–березні 2005 року почалася активізація співпраці в рамках ГУУАМ (ГУАМ, в той же рік Узбекистан цю організацію покинув). 2 грудня 2005 було засновано Співдружність демократичного вибору – «співтовариство демократій балто-чорноморсько-каспійського регіону», ініціаторами якого стали Україна та Грузія. Метою такого об'єднання оголошувалася координація зусиль у «демократизації» пострадянського простору і розвитку інтеграційних процесів із Заходом.

У зв'язку з цим принципово змінилася й позиція Москви. Якщо раніше Росія спрямовувала політику на включення України в нові проекти політичної та економічної інтеграції на пострадянському просторі, то після «помаранчевої революції» вона від цих планів де-факто відмовилася. Контакти були обмежені суто двосторонніми відносинами.

Треба сказати, що перші кроки в напрямі таких змін у політиці щодо країн СНД були зроблені Москвою набагато раніше. Ще в 2001 році Росія стала відходити від орієнтації на багатосторонні домовленості всередині Співдружності. У лютому того року міністр оборони С.Іванов озвучив нову стратегію стосовно країн СНД: переважну увагу Росія вирішила приділяти не колективним формам співробітництва, а розвитку двосторонніх відносин. Однак внаслідок хвилі «кольорових революцій» Кремль переглянув всю стратегію своєї політики на пострадянському просторі. Наслідок тих подій був розцінений як серйозна поразка Москви, що довело неефективність колишньої лінії. У підсумку Кремль фактично відійшов від ідей втягування України в той чи інший колективний проект, взявши курс на будівництво суто двосторонніх відносин з країнами «близького зарубіжжя», і в першу чергу з Україною.

Радикальні зміни відбулися також і в енергетичній політиці Москви. Фактично протягом усіх 1990-х рр. і до 2005 року Росія займалася дотуванням економік країн СНД: неодноразово списувала багатомільярдні борги, утримувала пільгові ціни на енергоносії. Відмова від планів реінтеграції колишніх радянських республік у

новий проект спричинила відхід від такої політики. Новими цілями Росії стали менша затратність відносно із сусідами за, одночасно, їх більшої ефективності. Досить різкий перехід Росії на прагматичний підхід у газовій політиці привів до низки «енергетичних криз» у відносинах з країнами СНД.

Переговори з Києвом за новими цінами на газ на 2006 рік не були завершені до Нового року і тільки в ніч на 4 січня 2007 року нову газову угоду було підписано. Згідно з ним, посередником у торгівлі російським і туркменським газом між двома країнами ставала компанія «РосУкрЕнерго». 50% акцій цієї компанії належало дочірній компанії Газпромбанку «Arosgas Holding», 50% – компанії Raiffeisen Investment AG. Ця компанія з 1 січня 2005 року була постачальником туркменського газу в Україну за угодою, підписаною ще в середині 2004 року.

Внаслідок нових домовленостей Газпром домогся фіксації ставки на транзит газу через територію України більш низькою, ніж ринкова, а головне – фіксованою терміном на п'ять років. Для України ж нова ціна на газ в \$ 95 була закріплена лише на першу половину 2006 р. Таким чином Росії вдалося відв'язати ціни на газ від цін на транзит, плюс закріпити ставку транзиту на 5 років, однак вона була змушена погодитися на досить сумнівну схему «змішання» російського і туркменського газу і вельми невисоку ціну продажу.

Проте варто відзначити, що після підписання газової угоди Росія опинилася у стані зацікавлення щодо зміцнення позицій Президента В. Ющенка. 10 січня 2006, коли В. Путін і В. Ющенко зустрілися в Астані на інавгурації Н. Назарбаєва, обидва були зацікавлені у взаємній підтримці. Кремль до цього часу розчарувався в «проросійських» силах в Україні (ПР), які різко виступили проти домовленостей щодо газу. Фактично, В. Ющенко став головним контрагентом Кремля в Україні.

Подальші переговори щодо газу зводилися до відмови української сторони від пропозицій Росії: надання Газпрому контролю над газотранспортною системою в обмін на стабільну ціну на газ, право участі в реекспорті газу і в РосУкрЕнерго. Варто підкреслити і такий важливий нега-

тивний підсумок, як великий іміджевий збиток, який завдала газова криза Росії та Газпрому в очах західної спільноти. Тема формування єдиної енергетичної політики, «енергетичного НАТО», з ідеєю якого Польща виступала вже не перший рік, стала однією з найважливіших для Євросоюзу.

З серпня 2006 року новий Кабінет Міністрів України на чолі з В. Януковичем став проводити коригування зовнішньополітичного курсу. Зокрема, вже 11 серпня було оголошено, що Україна відкладає ухвалення плану дій щодо членства в НАТО. У вересні В. Янукович у Брюсселі заявив, що Україна до ініціювання процесу щодо вступу в НАТО не готова. Партія регіонів заявляла про пріоритет процесів «європеїзації» як основному способі інтеграції в західне співтовариство. Тим не менш, курс на подальший розвиток співпраці з НАТО згорнутий не був, більше того – новий уряд спробував надати йому додаткових імпульсів. Зацікавленість України подальшим розвитком тісних відносин з Альянсом була підкреслена у двох листах Прем'єр-міністра до Генсека НАТО від 26 березня і 9 липня 2006.

Політика Кабінету В. Януковича була спрямована на нормалізацію відносин з Росією, однак вона здійснювалася в умовах зміни ставлення до Партії регіонів у Кремлі, яке зазнало значних змін. Фактично, ПР вже не розглядалася як «проросійська сила», а Янукович – як найзручніший партнер.

У грудні 2006 р. в Києві було проведено перше засідання комісії «Ющенко – Путін». На думку самого В. Ющенка, головним підсумком був сам факт поновлення прямих переговорів після майже дворічної перерви. На цій нараді були окреслені теми для двостороннього співробітництва (авіація, космонавтика, енергетика та ін.) і досягнута попередня домовленість про розробку надалі спільної «дорожньої карти» розвитку двосторонніх відносин.

16 квітня 2007 глава МЗС України Арсеній Яценюк уперше приїхав з офіційним візитом до Росії. Він підтвердив позицію Києва в тому, що головним стратегічним завданням у відносинах двох країн є оновлення Великого договору про співпрацю України і Росії, підписаного рівно

10 років тому. Крім того, він знову порушив тему перебування ЧФ у Севастополі і проблему проведення демаркації та делімітації державного кордону. 22 червня 2007 прем'єр-міністри М. Фрадков і В. Янукович підписали План економічного співробітництва між двома країнами на період 2008–2010 рр.

Парламентські вибори 30 вересня 2007 року ще раз засвідчили поразку російських інтересів в Україні. Новий Кабінет Ю. Тимошенко позиціонувався як ще більш анти-російський і прозахідний за своїми намірами, ніж попередній його склад у 2005 році.

Незважаючи на протидію В. Ющенко, новий Прем'єр знову порушила питання про перегляд газових домовленостей січня 2006 року. Апофеозом авантюристичної політики Ю. Тимошенко стало підписання у Москві газових угод 2009 р., згідно з якими ціна на блакитне паливо для України стала найвищою в Європі. Така відверта зрада національних інтересів задля можливої підтримки на президентських виборах 2010 р. – ще один доказ того, що так звана українська політична «еліта» здатна на будь-який злочин, коли йдеться про особисту вигоду.

Режим В. Януковича спробував поліпшити стосунки з Москвою. 2010 р. в Харкові було підписано угоди про пролонгацію перебування російського флоту у Севастополі в обмін на знижку ціни на газ. 2012 р. Верховна Рада прийняла Закон про регіональні мови, який значно підвищив статус російської мови. Проте кардинальних проривів у двосторонніх відносинах не спостерігається.

У Москві цілком усвідомили помилковість колишньої однозначної ставки на В. Януковича і Партію регіонів як проросійську силу. По суті, вся колишня політика Росії щодо створення в Україні великої загальнонаціональної проросійської сили зазнала краху. При цьому Росія має у своєму розпорядженні величезний проросійський електоральний ресурс в Україні – 10-мільйонний прошарок етнічних росіян, при тому, що російської мови в спілкуванні продовжує дотримуватися більша частина населення всієї країни.

В Україні немає консенсусу еліт щодо зовнішньополітичних питань, тому в умовах нестійкості влади зовнішньо-

політична лінія Києва сильно змінюється, її загальна концепція навіть в основних рисах так і не склалася. Відсутня єдина позиція з питань відносин з Росією. У всіх політичних сил сьогохвилинні тактичні мотивації переважають над стратегічними. Контакти Росії та України мають не-системний характер.

При цьому невизначеність становища в Україні віддзеркалюється у політиці самої Росії. На тлі відсутності загального для російських еліт стратегічного бачення місця України як сусіда Росії в майбутньому політика Кремля визначається інтересами великих держкорпорацій і чиновницьких кланів, у яких немає єдиної думки про те, кого Росії бажано бачити на вищих посадах у Києві.

Одночасно можна визнати, що провалилася вся політика РФ, спрямована на створення кола лояльних держав, засобом чого бачилася однозначна підтримка реально діючої влади в кожній з країн-сусідів. Україна це показала з найбільшою переконливістю. Росія не пропонує жодних проектів, які були б засновані не на спільному минулому, а на спільному майбутньому. Політику Росії щодо України потрібно розглядати швидше як політику окремих груп впливу, пов'язану з їх конкретними інтересами, що в принципі виключає можливість формулювання стратегічних завдань державного рівня.

Головна проблема полягає в тому, що не вдається знайти новий формат стратегічного партнерства між Україною і Росією. На ділі Росія і Україна не є стратегічними партнерами по жодному з основних питань взаємовідносин, а зв'язки між двома країнами заморожені в основних конфліктних точках. Українська ситуація нині характеризується тендітною рівновагою східних і західних сил, що обертається крайньою нестабільністю внутрішньополітичного життя, проте з боку виглядає скоріше як *status quo*, який ніхто з зовнішніх сил не наважується порушити. По суті, і Росія, і інші зовнішні гравці бояться того ж, чого бояться і основні гравці української політики: необережним рухом перекреслити хитку єдність країни. Такій Україні не знаходиться місця ані в геополітичних планах Росії, ані в планах Заходу, однак процесів розпаду такого гіганта, яким вона є, бояться всі. Як «стратегічну рівновагу сил» між НАТО і ВД за часів «холодної

війни» гарантувало світу мирне існування. Так, ситуація «50 на 50» в українській політиці поки що вберігає Україну від відкритого громадянського протистояння.

Фактично, ані Росія, ані Захід сьогодні просто не мають певної позиції щодо України та її майбутнього. Росія після «помаранчевої революції», по суті, відійшла від активної геополітики на теренах СНД, звівши свої відносини з країнами-сусідами до відстоювання інтересів великих держкорпорацій. Захід так і не зважився запросити Україну в ЄС і запустити механізми прийняття її в НАТО. Чітка стратегія щодо України є тільки у Польщі – «доктрина Гедройца-Мерошевського», і можна сказати, що певних і вельми вагомих успіхів на українському напрямі домагається нині тільки Варшава.

Для будь-яких сценаріїв розвитку ситуації найважливішим і вирішальним фактором залишається позиція Росії. Тим часом у Росії досі немає жодної певної стратегії щодо країн СНД і України зокрема, немає виразної стратегії структурування пострадянського простору. Головна мета СНД – створення єдиних економічного і оборонного просторів – так і не була реалізована. Як наслідок, відносини з сусідами Москва пустила на самоплив. Немає довгострокового цілепокладання, немає довгострокового проектування. Політика Росії має відверто реактивний характер, вона ситуаційна і спонтанна. Росія досі не визначилася і в питаннях самих загальних рис ідеологічного насичення російсько-українських відносин, хоча це вже проблема не-сформованості власне російської державності.

Головна проблема сучасної України – внутрішній територіальний розкол. Україна – територіально нестабільна держава, і питання про її можливий розпад реально стоїть на порядку денному. Ніякі більш-менш успішні спроби подолання політичної кризи цієї ситуації змінити не можуть. Сильні територіальні клани країни поки що орієнтовані більше на входження в центральну владу, ніж на боротьбу за автономію чи від'єднання своїх регіонів. Їх структура власності розсіяна по всій країні, їх інтереси в основному лежать в царині загальнодержавної політики. Такі клани є представниками населення своїх регіонів лише в дуже невеликій мірі, головна ж їх мета – боротьба за владу в Києві, за її частки і за своє лобі при ній. Поки що

в Україні немає потужних і економічно-сильних еліт, явно зацікавлених у її розпаді. Відповідно, найважливішою темою зовнішніх зв'язків України за будь-якої влади залишається пошук зовнішнього гаранта державної цілісності.

Орієнтація на Росію, навіть притому, що Росія цілком реально може гарантувати їй цілісність території (як і було в ХХ столітті), не призведе до бажаного результату через дуже жорстку позицію Заходу України, в першу чергу Галичини, особливо на тлі наростання конфліктного характеру відносин Росії із Заходом. Потенційно реальними гарантами територіальної цілісності України можуть бути західні структури, і в першу чергу НАТО. Не дивно тому, що навіть Партія регіонів, яка позиціонує себе як сила, скептично налаштована щодо планів інтеграції України в Альянс, вважала за потрібне записати у своїй програмі, що «партія підтримує подальший розвиток і оптимізацію співпраці України з НАТО в цілях повноцінного включення в систему європейської безпеки».

З усією певністю можна сказати, що Україна – це головний зовнішньополітичний провал президента В.Путіна, провал багаторазовий, проти якого Кремль виявився абсолютно безсилий. Неадекватність української доктрини Кремля сильно б'є по національній самосвідомості російського народу. Сучасний стан російсько-українських відносин має надзвичайно серйозний вплив не тільки на міжнародне становище Російської Федерації, але й на процеси кризи і розкладу російської ідентичності, адже за відомою формулою: «Московщина + Україна = Росія». Зовсім неважко провести протилежну арифметичну вправу, щоб з'ясувати: без України Росія знову стає Московщиною. З третім прищестям на «престол» В. Путіна Російська Федерація втрачає статус цивілізованої європейської країни. Як зазначала в інтерв'ю газеті «День» відомий російський політолог Лілія Шевцова: «В основному він (Путін. – Авт.) формує обличчя Росії, яка є «іншою», вільною від тих потрясінь, які зараз охопили Захід і навколишній світ. Захід увійшов до турбулентної зони, «а ми ось йдемо своєю, російською цивілізаційною моделлю, яка продиктована великою історією, географією і його культурним геномом». Тобто, незрозуміло, в чому Росія відрізняється від решти світу, адже вона теж в стані турбулентності. Потім, у чому полягає

російська цивілізаційна модель? Це – самодержавство. До цього Путин весь час говорив, що ми – демократи, ми – як Захід. Тепер він почав говорити про те, що ми – інші. У чому інші – він не пояснює. Наразі Путін грає на антизахідництві. Тут не говориться про сусідів Росії, але про роль Росії як особливої цивілізації. Проглядається і ставлення Росії до свого партнера – України, з яким у Росії найбільш болісні стосунки. Якщо Росія в розумінні Путіна і надалі залишається особливою моделлю, цивілізацією, отже, як він говорить, Росія зберігає всі свої геноми минулого – державництво, прагнення мати сфери впливу, стукати підбором об стіл, побачивши своїх сусідів; прагнення нав'язувати свою волю, – труднощі в Росії будуть, і їх не уникнути» [7].

1. Paul D'Anieri. Independence and Sovereignty in the Ukrainian-Russian Relationship // European Security. – Vol.4., (Winter 1995). – L. – P. 603–621.

2. Декларація про державний суверенітет України // Конституція незалежної України : Документи, коментарі, статті. – Книга перша. – К., 1995. – С. 58.

3. Известия. – 1993. – 8 октября.

4. Le Monde – 1992. – 7-8 Juni.

5. Независимость. – 1995. – 4 октября.

6. Детальніше про «кримське питання» в російсько-українських відносинах див.: Гарань О., Коваль Я., Шевчук А. Україна та Крим у російських геополітичних концепціях // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 93–97.

7. День. – 2012. – №5. – 17 січня.

Олеся Мандебура

ПОЗА ПОЛІТИКОЮ: СВІТ КУЛЬТУРИ І ДУХОВНОСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЗНАКОВИХ ПОДІЙ

Стаття присвячена аналізу категорії «знакова подія» в інформаційному просторі України. Аналіз масиву публікацій, що містять цей вислів, дозволяє вибудувати своєрідну ієрархію цінностей повсякденного життя українського соціуму. Висловлювання «знакова подія» є одиницею

наукового аналізу, тематичне поле аналізу – культурна та церковно-духовна сфери життя українського суспільства. Часові рамки дослідження – січень–лютий 2009 р. і січень–березень 2011 р.

Ключові слова: інформаційний простір, знакова подія, культурна сфера, церковно-духовне життя, обласна Україна.

O. Mandebura. Beyond of politics: the world of culture and spirituality through the prism of the significant events. This article analyzes the category of «significant event» in the mass media sphere of Ukraine. The analysis of the publications that contains this expression allows to build the hierarchy of everyday life's values in the Ukrainian society. The expression «significant event» is a unit of scientific analysis, thematic analysis – cultural and church-spiritual aspects of the Ukrainian society's life. The time frame of the study is January – March 2009 and January – March 2011.

Keywords: mass media sphere, a significant event, the cultural sphere, the church – spiritual life, regional Ukraine.

Події, що відбуваються у культурному та церковному житті українського суспільства, певною мірою знаходять своє відображення в інформаційному просторі України. І хоча вони не посідають перші місця в інформаційних новинневих повідомленнях, їх значення від того не зменшується. Перманентна нестабільність, у якій перебуває українське суспільство, впливає і на загальний стан української культури і духовності. Своєрідним показником може слугувати також і кількість повідомлень на культурну та церковно-духовну тематику у загальному українському інформаційному масиві. Аналіз відповідних подій може стати додатковим джерелом вивчення стану українського соціуму, його нагальних проблем і болючих точок.

Цікавим з погляду наукового пізнання видається також аналіз публікацій на задану тематику за своєрідними маркерами. Одним із таких маркерів є наявність у тексті публікації усталених вербальних формул, які загалом стабільно присутні в інформаційному просторі України. Однією з таких усталених формул є висловлювання «знакова подія». Його специфіка полягає в тому, що публікації з ним

характерні для всієї України і загалом для матеріалів з будь-якої сфери життя українського соціуму: суспільної, соціальної, політичної тощо. За допомогою вживання цього висловлювання підкреслюється значення події, її вага та актуальність.

Звісно, його використання до певної міри має суб'єктивний характер, і тому такі публікації не можуть бути проаналізовані без застережень. Утім, саму його наявність можна розглядати як своєрідну характерну рису сучасного українського медіа-дискурсу.

Аналіз масиву публікацій, що містять цей вислів, дозволяє вибудувати своєрідну ієрархію цінностей повсякденного життя українського соціуму. У них з усією повнотою розкриваються суспільні очікування, потреби, актуальні проблеми щоденного життя українського суспільства. Але, на відміну від, скажімо, суспільної чи політичної тематики, ці статті не відображають ані мінливість потреб українського соціуму, ані сталість ієрархії цінностей українського повсякдення.

Їх розгляд більшою мірою свідчить про моральний стан суспільства, про другорядну роль культури і духовності, їх неналежність до пріоритетних напрямів діяльності української влади протягом останніх принаймні майже чотирьох років.

Усі матеріали були знайдені пошуковою системою «МЕТА» за відповідним ключовим словосполученням. За 2009 рік було загалом опрацьовано 196 матеріалів, які містили висловлювання «знакова подія». Із них культурній галузі «належало» 13 подій, 9 з яких були присвячені культурним подіям року, що минув, – 2008. Церковно-духовна сфера представлена однією публікацією.

Пошук проводився за 2 місяці – січень та лютий. Вибір місяців не зумовлений ніякими критеріями вибірки і є довільним. Утім, у знайдених матеріалах спостерігається також наявність певної кількості публікацій із вказаним висловлюванням за 2008 рік, оскільки значна частина публікацій січня 2009 р. присвячена оцінці та аналізу року, що минув – 2008.

За 2011 рік було загалом проаналізовано 174 публікації із вказаним висловлюванням. Пошук проводився

впродовж 3 місяці: січень – березень. Вибір ще одного місяця для аналізу – березня – спричинений значним зменшенням кількості публікацій за попередні два місяці, які містили вираз «знакова подія». Знайденого матеріалу за перші два місяці 2011 р. було явно недостатньо для кількісного і, відповідно, змістовного його зіставлення з матеріалами 2009 р. І цей факт уже сам по собі може трактуватися як характерна відмінність 2011 року, а саме – різке зменшення кількості відповідних публікацій. Збільшення часової одиниці ще на 1 місяць дозволило більш-менш урівняти у кількісному відношенні матеріал, який аналізувався.

Зібрані матеріали були тематично розподілені відповідно до різних сфер життя українського соціуму. Серед них чітко виділяються такі:

- культура;
- церковно-духовне життя;
- суспільство;
- соціальна сфера;
- політика;
- історія;
- спорт.

Отже, аналізовані публікації були відібрані із загального масиву знайдених матеріалів, які містять висловлювання «знакова подія». Із них до сфери культури належать 11 статей. Ще кілька містять характеристику «знаковий» у поєднанні з іншими іменниками – постать, твір тощо. Вони мають опосередковане відношення до культурної сфери і тому не були залучені до аналізу.

2011 р. спостерігалось помітне збільшення кількості публікацій на церковно-духовну тематику. Серед зібраних матеріалів таких статей було 6.

Змістовним і цікавим видається порівняння опублікованих матеріалів за роки, які «належать» кардинально різним політичним силам. У цьому випадку – це рік завершення каденції перебування на посаді Президента України Віктора Ющенка – 2009 та 2011 – другий рік керування країною нового Президента – Віктора Януковича.

Статті з культурної та церковно-духовної тематики мають свої особливості. Мета цієї статті – з'ясувати семантичне значення вербальної формули «знакова подія» у регіональному медіа-дискурсі за визначений проміжок часу щодо культурної та церковно-духовної сфер життя українського соціуму.

Отже, у пропонованій статті висловлювання «знакова подія» виступає як одиниця наукового значеннєвого аналізу, тематичне поле аналізу – культурна та церковно-духовна сфери життя українського суспільства. Оскільки під час наукового пошуку автоматично було знайдено матеріал за 2008 рік, його також видалося доцільним використати для зіставлення даних. При цьому виявилася ще одна цікава деталь. Так, за даними ЗМІ, у 2008 р. в Україні сталося загалом 20 знакових подій, які «пережили» кількадекільні період «знаковості» і перейшли у статусі знакових у 2009 рік.

Культурна сфера

Відповідно до знайдених публікацій, найбільша кількість подій у житті українського соціуму, визначених як знакові, відбувається у культурній сфері. Подані нижче події, що відбулися у культурному житті переважно регіональної України, у місцевих ЗМІ були ідентифіковані як знакові. Розглянемо їх детальніше по роках.

2008.

2008 р. на Івано-Франківщині відбулося кілька таких подій. Визначення першої з них належало меру міста В.Анушкевичусу. У своєму річному звіті про діяльність він виділив кілька подій, охарактеризованих ним як знакові. У сфері культури, на його думку, єдиною такою подією стало будівництво музейного комплексу та меморіалу з пам'ятником С. Бандері [1]. Інші виділені ним три події належали переважно до суспільної сфери. Жодна подія, яка стосувалася б здобутків у фінансово-економічному та медичному напрямі, такої оцінки у виступі міського голови не набула – всі вони мали відношення лише до результатів роботи у соціогуманітарній галузі.

Серед інших подій, що відбулися на Івано-Франківщині, статус знакової набули ще дві, обидві вони стосувалися одного з найстаріших провінційних театрів

України – Коломийського обласного театру, який відсвяткував своє 160-річчя. З цієї нагоди йому було надано статус академічного. У відповідній публікації на цю тему вказувалося: «Цій даті передували знакові події: колектив успішно пройшов міжнародну мистецьку атестацію на театральному фестивалі в шотландському Единбурзі. Невдовзі на дев'ятому Міжнародному фестивалі етнічних театрів національних меншин України, країн СНД та Карпатського Єврорегіону «Етно-діа-сфера» в Мукачевому містерія «Вій» за повістю Миколи Гоголя в їхньому виконанні стала лауреатом творчого конкурсу» [2]. В цьому випадку визначення є синонімом визнання на міжнародному рівні, отримання певних результатів.

На противагу меру Івано-Франківська, мер Харкова М. Добкін вживав висловлювання «знакова подія» для підкреслення успіхів діяльності виконавчих органів Харківської міської ради 5-го скликання в 2008 р. переважно у культурній сфері. В першу чергу йшлося про реалізацію нових проектів у рамках «Міської програми розвитку культури та оновлення культурної спадщини м. Харкова», а саме: підготовка та виконання музичних казок для учнів загальноосвітніх шкіл, показ художніх фільмів для школярів про Велику Вітчизняну війну (так в оригіналі тексту – *О.М.*), придбання книг для масових бібліотек міста та музичних інструментів для шкіл естетичного виховання та деякі інші [3].

Підтвердженням того, що для тодішнього харківського міського голови така характеристика стосується саме культурної сфери, є ще одна публікація. Так, вітаючи головного режисера, директора Харківського державного академічного російського драматичного театру ім. О. С. Пушкіна О. Барсегяна з ювілеєм – 80-річчям, міський голова у вітальній телеграмі зазначив, що вистави пушкінців – завжди знакова подія в культурному житті Харкова [4]. В цьому випадку визначення виступає аналогом такої характеристики, як «помітне явище», «визначна подія».

В інших областях України ще одна подія у сфері культури була визначена як знакова головою Коропської районної ради (Чернігівщина) В. Куніциним. Саме таким чином він охарактеризував комплекс зробленого в рамках

святкування 100-річчя Мезенської стоянки: передачу її у власність держави, ремонт музею, відкриття філії, спорудження саркофага над кістками мамонта тощо [5]. У цьому разі йшлося про комплекс зробленого, вирішення важливого завдання, що мало загальноукраїнське значення.

Опосередковано теми статті стосується і наступний матеріал, який також має відношення до Чернігівщини. Саме таким чином – як знакова подія – у матеріалі, присвяченому 170-річчю місцевої «Деснянської правди», був охарактеризований вихід першого номера газети «Черниговские губернские ведомости» 8 січня 1838 р. [6].

2009.

На 2009 рік припадає зменшення кількості знакових подій у культурній сфері. Їх всього кілька. Так, на Сумщині подією такої ваги став початок роботи мистецького центру «Собор». Йшлося про відкриття капітально відремонтованого та оновленого мистецького центру після кількарічної перерви, що припало на ювілейну дату – 70-річчя заснування області [7].

На Хмельниччині сталося дві знакові події. Перша з них – відкриття меморіальної кімнати поета-сатирика Микити Годованця у міській картинній галереї з ініціативи колективу музею-заповідника, обласної організації Національної спілки письменників України та за підтримки міського голови А. Нестерука [8]. Наступна – проведення конкурсу на кращий ескіз пам'ятника князям Коріатовичам. Інформація про цей конкурс була подана у газеті «Голос України», і саме у ній зазначалося, що цей конкурс став знаковою подією у житті міста та стосунках України та Литви [9].

Останній знайдений матеріал, що стосується знакових подій у культурному житті регіональної України – проведення театрального фестивалю «Мельпомена Таврії» (Херсонська обл.). Авторство у визначенні належить О. Сандіку, заступнику голови Херсонської регіональної організації НПУ, голові правління ВАТ «ПБФ «Херсонбуд». Саме остання організація кілька років поспіль виступала генеральним спонсором цього міжнародного театрального дійства [10]. У публікації вказувалося, що цей театральний фестиваль – знакова подія у культурному житті не лише Херсонщини, а й усієї України.

2011.

2011 р. в Україні у культурній сфері життєдіяльності соціуму сталося 11 подій, які вдалося віднайти в інформаційному просторі з характеристикою їх як знакових. З події мають безпосереднє відношення до класичної музики, що також є особливістю 2011 року. Варто виділити і той факт, що «географія» областей розширилася – знакові події «почали відбуватися» і в інших регіонах України. До присутніх раніше Харківської, Сумської, Івано-Франківської, Херсонської, Хмельницької, Чернігівської 2011 року додалися Львівська, Тернопільська, Закарпатська та Вінницька області, а також столиця нашої держави. Одна подія відбулася за її межами – у Польщі.

«Традиційно» у переліку областей присутня Харківщина. На офіційному сайті Харківської міської ради, міського голови та виконавчого комітету саме таким чином був охарактеризований перший концерт класичної музики, що відбувся на виробничому майданчику промислового підприємства. Йшлося про виступ Академічного симфонічного оркестру Харківської обласної філармонії у паротурбінному цеху ВАТ «Турбоатом» [11]. У цьому випадку саме унікальність події – те, що такий захід відбувся вперше – стала підставою для такої її характеристики.

Ця ж практика спрацювала і в наступних двох випадках. Аналогічним чином була визначена подія, яка у майбутньому також мала відбутися вперше. Зокрема, йшлося про київську прем'єру музики до балету Ігоря Стравінського «Аполлон Мусагет». Інформація про подарунок меломанам від «Київських солістів» разом із диригентом Володимиром Сіренком була опублікована в газеті «День» [12].

Останньою музичною знаковою подією першого кварталу 2011 р. в нашій країні став перший в Україні концерт у виконанні Академічного камерного оркестру «Віртуози Львова» виключно на інструментах, створених майстром М. Пуцентелою і його родиною [13]. Інформація про цю подію з'явилася на сайті «jeuneews.com.ua». Визначення події як знакової належало голові Львівської ОДА М. Цимбалюку.

Знаковою подією для Тернопільської області стало відкриття української книгарні «Золота пектораль» у м. Чортків [14]. У цьому випадку підставою для такого визначення став

факт, що українська книгарня була відкрита у невеличкому містечку. Якщо врахувати, що йдеться про Тернопільську область, то вказана ситуація до певної міри може трактуватися як промовистий приклад загального стану справ із українським книгодрукуванням та розповсюдженням україномовної літератури загалом в Україні, адже має у пергу чергу символічне значення.

Перегукується із вищенаведеною новиною і наступна, а саме – інформація про вихід збірки В. Лесича «Вибрані поезії» в ужгородському видавництві «Гражда» [15]. На думку місцевих журналістів, ця подія стала для області знаковою.

На сайті «bukvoid.com.ua» знаковою подією було названо видання двох книжок сучасної української прози для незрячих дітей, написаних шрифтом Брайля. Йдеться про книжки «Прибулець з країни Нямликів» Лесі Воронининої та книжку «Ірен Роздобудько про Блеза Паскаля, Вольфа Моцарта, Ганса Андерсена, Катрусю Білокур та Чарлі Чапліна» із серії «Життя видатних дітей» [16]. У відповідній статті зазначалося наступне: «На жаль, у нашій країні видання двох книжок для сліпих стає знаковою подією на тлі загального ігнорування людей, яким природа не дала можливості побачити красу світу на власні очі».

Знаковою подією для двох країн – України та Польщі – стало відкриття пам'ятної дошки Тарасу Шевченку у польському місті Ольштин [17]. Визначення події належало першому заступнику міського голови Луцька С. Кравчуку, який очолив офіційну делегацію з Луцька на святковому заході з цієї нагоди: «Відкриття меморіальної дошки – це «знакова подія не лише для української громади Ольштина, а й для всього воєводства. Тому що на цьому місці, на вулиці Шевченка, українці зможуть час від часу збиратися, щоб віддати шану Тарасові Шевченку та тій землі, на якій вони народилися»».

З ім'ям визначного поета пов'язана ще одна подія. Йдеться про традиційний Шевченківський вечір «Ми діти твої, Україно», який четвертий рік поспіль організовував Київський університет культури і мистецтв. Авторство характеристики належало ректору Університету М. Поплавському. На його думку, «щоразу цей захід стає знаковою культурною

подією в Україні, «символічним патріотичним днем, сповненим громадянської єдності» [18].

Опосередковано теми статті торкається публікація про нове видання книги «Крути. Січень 1918 року». Презентація цього другого, доповненого видання відбулася у Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику М. Коцюбинського. Презентував видання директор видавничого центру «Просвіта» В. Клічак. На його думку, вихід цієї книги два роки тому став знаковою подією в Україні [19].

Знаковою подією січня 2011 р., на думку В. Тимошенка, автора відповідної публікації, стала «провокація проти Марії Матіос» [20]. Така характеристика, виходячи з тексту статті, використовується як синонім до визначення «літературний скандал». Автор пояснював свою точку зору таким чином: «В Україні, від часів Василя Стуса, В'ячеслава Чорновола, Сергія Набоки, а в Росії після Олександра Солженіцина, Василя Аксьонова, Сергія Довлатова, Володимира Висоцького не було прецедентів, коли влада переслідувала письменника з політичних мотивів або втручалася в їх творчість». Автор вважає, що «художник і влада, «чотириокий інтелігент» і груба сила суддівських і міліційних чобіт – ось тема, яка повинна сьогодні стати надактуальною для дискусій, полеміки українського політичного класу» [20].

Останньою у переліку знайдених матеріалів була інформація про проведення студентського чемпіонату команд КВК на кубок «Вінницьких перців» [21]. Для Вінницької області проведення цього заходу стало знаковою подією.

Церковно-духовне життя 2009.

В усьому масиві літератури, зібраної за перші два місяці 2009 р., публікації за 2008 р., у яких зустрічалося визначення «знакова подія» щодо церковно-духовної сфери життя українського соціуму, не вдалося знайти. Тому аналіз цієї сфери життєдіяльності подається з 2009 р. Утім, перша подія 2009 р., яка виявилася в наявності, датована січнем і тому фактично може належати минулому року. Тим паче, що йдеться про великий комплекс зробленого. Це стаття про будівництво архітектурно-мистецького комплексу – статуї Богородиці, альтанки-каплиці

та облаштування і освячення біля них джерела (Хмельницька обл.). На думку місцевих журналістів, це знакова подія для Славути і духовного життя парафіян [22].

2010.

У публікаціях 2011 року була знайдена також стаття про знакові події року, що минув – 2010. Стосувалася вона Вінницької області і надрукована на сайті незалежного регіонального інформаційного порталу «бершадь.ua».

На думку М. Носика, ієрея, настоятеля Свято-Успенського храму села Чернятки та храму Різдва Пресвятої Богородиці у Хмарівці, найважливішим у церковному житті 2010 р. була знакова подія – приїзд у їхній регіон Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України, Предстоятеля Української Православної Церкви Володимира [23].

2011.

2011 рік характеризується суттєвим збільшенням публікацій на церковно-духовну тематику, у яких присутнє визначення «знакова подія». Так, протягом першого кварталу минулого року в областях України сталося 8 подій, які набули статусу знакових.

Першою з них є закладення першого каменя Соборної мечеті Джума Джамі (АРК, м. Сімферополь) [24]. У повідомленні вказується, що це знакова для українських мусульман подія, якої вони добивалися з 2004 р. У церемонії закладення першого каменя мечеті взяли участь лідер кримськотатарського меджлісу Мустафа Джемілев, кримський прем'єр В. Джарти і митрополит Сімферопольський і Кримський Лазар (УПЦ МП).

Найбільш «знаковим» був перший квартал року для Української греко-католицької церкви – за перші три місяці відбулося 5 знакових подій.

Перша з них – зречення престолу Любомиром (Гузаром) і передача управління церквою наступнику у розпал «бойових дій». Саме таким чином в інформаційному просторі була охарактеризована ця ситуація «в контексті останніх напружених подій, що відбуваються у стосунках між державою і християнськими конфесіями. Спочатку патріарх Української православної церкви Київського патріархату Філарет заявив про те, що влада має плани щодо ліквідації УПЦ (КП). І буквально тиждень тому директор

Релігійно-інформаційної служби України Тарас Антошевський висловив припущення, що після того, як влада розбереться з Київським патріархатом, наступними у списку стануть греко-католики» [25].

У ще одній публікації на сайті «Католицький оглядач. Інформаційний сайт порталу МСІ» відставка Його Блаженства Архієпископа Києво-Галицького (Патріарха) кардинала Любомира Гузара подавалася як така, що вирізняється своєю історичністю і значимістю для долі церкви в Україні [26].

Друга знакова подія – запалення ялинки із Закарпаття на площі св. Петра у Ватикані. З нагоди церемонії інаугурації ялинки Римську Апостольську Столицю відвідали українська урядова делегація, представники українських Церков, а також більше 500 паломників. Авторство визначення належало греко-католицькому священику з Хуста о. Стефану Січу, який був безпосереднім ініціатором цього дійства та вів з цього приводу кількарічну переписку з канцелярією Ватикану. На його думку, те, «що наша держава цього року поставила головну ялинку християнського світу ... знакова подія для Української греко-католицької церкви» [27].

Наступні 3 були названі у відповідній публікації як «три знакові події стабільності» [28]. Йшлося про пресконференцію Адміністратора Києво-Галицького Верховного Архієпископства Його Високопреосвященства Кир Ігоря Возняка, Архієпископа Львівського, заява єпископа українського підрозділу РПЦ – УПЦ (УПЦ МП) єпископа Сумського і Охтирського Євлогія Гутченка і чергова відмова Львівської міськради УКУ. Перша з них була пов'язана із Виборчим Синодом УГКЦ та інтронізацією нового Глави УГКЦ. На думку автора публікації, а фактично йдеться про офіційну позицію УГКЦ, «така заява високопреосвященного Кир Ігоря Возняка чітко показує ту стабільність правонаступництва і апостольського передання (сукцесії) на Престолі Глави УГКЦ, які мають свою неперервану тяглість з часів Володимирового Хрищення. Адже УГКЦ є єдиною конфесією, яка ту тяглість зберегла неперерваною. І з обранням нового Глави УГКЦ ця тяглість буде продовженою».

У другому випадку йшлося про лист єпископа Сумського і Охтирського Євлогія Гутченка (УПЦ МП) до сумського мера Г. Мінаєва. У самій публікації цей лист не наводився, лише давалася характеристика йому як «голосу безнадійного комуністичного минулого».

Третя подія стосувалася ситуації щодо неотримання УКЦ звільнення від орендної плати за землю, чому посприяло ВО «Свобода» [28]. Автор публікації – о. Орест-Дмитро Вільчинський – у своїх висновках ставив питання про «неприятність «Свободи» до правдивого бастиону українства – українського католицизму», висловлюючи побоювання, що «така поведінка «Свободи» загрожує дестабілізувати увесь український загал». Ця стаття була опублікована на сайті «Католицький оглядач. Інформаційний сайт порталу МСІ».

І останньою знаковою подією першого кварталу 2011 р., яка відбулася в церковно-духовному житті українського суспільства, стало здійснення високопреосвященнішим Феодором Божественної літургії на місці будівництва нового Свято-Василівського храму (м. Іршава, Закарпатська обл.) [29]. На освяченні, крім паломників, були присутні голови Іршавської, Свалявської та Воловецької держадміністрацій та інші представники влади, верховний отаман та маршал козацьких військ України Д. Сагайдак. На думку Архієпископа Феодора, це стало знаковою подією не лише православної Іршавщини, але й усієї Мукачівської єпархії.

Викладений матеріал про використання категорії «знакова подія» щодо явищ, які мали місце у культурному та церковно-духовному житті українського соціуму, свідчить про наступне.

Під категорію подій з культурної сфери життя українців, які ідентифікуються в інформаційному просторі як знакові, потрапляють переважно найрізноманітніші мистецько-культурні події і заходи, що відбуваються в регіональному житті України. Насправді знаковість певної їх частини підлягає сумніву, якщо оцінювати їх у загальноукраїнському масштабі. Натомість, для областей їх значимість є вагомою і незаперечною.

Одна з перманентних підстав для такої ідентифікації – те, що вони відбуваються вперше. Ще однією підставою є унікальність явища – той факт, що певна подія не має аналогів, зокрема, в області та Україні.

Визначення також використовується у тому разі, коли йдеться про підкреслення певних вагомих успіхів, результатів, досягнень.

Спостерігається також наступне. Певна кількість подій була оцінена як знакова представниками місцевої влади. Зокрема, мерами та заступниками мерів обласних та районних адміністрацій, працівниками управлінських апаратів, особливо, якщо йшлося про результативну подію. Підкреслення значимості самої події є підкресленням здобутків місцевої влади.

Разом з тим, спостерігається і певна випадковість у використанні цієї категорії. У таких випадках можна говорити про шаблонність як самого вислову, так і його вживання.

Можна висловити гіпотезу, що збільшення кількості подій, ідентифікованих у медіа-дискурсі як знакові щодо галузі культури, свідчить про те, що категорія «знакової події» набула ролі ефективного інструменту у формуванні інформаційного потоку через певне розставлення підсиленого наголосу. За таких обставин навіть подекуди буденні або релевантні для розвинутих країн події в умовах українських реалій стають знаковими.

Аналіз поданої інформації про використання висловлювання «знакова подія» щодо церковно-духовної сфери буття українського соціуму свідчить про наступне.

Під категорію подій, ідентифікованих таким чином у публікаціях, потрапляють різні за змістом і значимістю події – від заpalення новорічної ялинки із Закарпаття на площі св. Петра у Ватикані до відставки Його Блаженства Архієпископа Києво-Галицького (Патріарха) кардинала Любомира Гузара. Кілька публікацій присвячені початку будівництва нових релігійних закладів – закладенню першого каменя Соборної мечеті Джума Джамі, здійснення літургії на місці будівництва нового Свято-Василівського храму.

Характерною особливістю цих публікацій є той факт, що оцінка подій, зроблена представниками релігійних конфесій – переважно священиками. Журналістські оцінки, а також характеристика подій, що відбуваються у церковно-духовній сфері, – представниками різних гілок місцевої влади або відсутня взагалі, або зведена до мінімуму.

Одвічна готовність сприймати життя через певні знаки як дороговкази характерна для представників різних конфесій і в трансформованому виді перейшла у повсякденне буття. Знаковими стали не лише таємничі видіння, як-то мироточення ікон, видіння образу Матері Божої, Глаз Господень, а й соціально значимі діяння, вчинені релігійною громадою. Отже, категорія знакової події розширила своє розуміння від суто духовного до соціально-релевантного знаку, який є ближчим і зрозумілішим звичайній людині у її повсякденному житті.

Загалом же описання церковного життя мовою знакових подій до певної міри може розглядатися як ознака активності тієї чи іншої конфесії в інформаційному просторі України. Безперечним лідером щодо кількості знакових подій є Українська греко-католицька церква. Відповідно, йдеться про підвищення активності греко-католиків на теренах України.

Певною особливістю знакових подій церковно-духовного життя українців є їхня політизація. Вона відбувається біполярно – як представниками церкви (УПЦ (МП), УГКЦ), так і представниками певних політичних партій (наприклад, ВО «Свобода»).

Спостерігається також і певна випадковість у використуванні цього визначення, коли можна говорити переважно про шаблонність і самого вислову, і його застосування. Принагідно підкреслимо, що надмірне вживання терміна «знакова подія» щодо релігійної сфери може девальвувати сакральну значимість її первинного духовного сенсу, як-то откровення, прозріння, покаєння.

Використання висловлювання «знакова подія» є експресивним мовним ходом, який свідчить про важливість та нагальність інформаційного повідомлення і фактично має однозначний варіант декодування / «прочитання» тексту і його оцінки.

Поза рамками цієї статті лежить питання самої ідентифікації конкретної події як знакової – для аналізу відбиралися лише ті статті, у яких події (незалежно від сфери їхньої належності) уже були охарактеризовані як знакові у засобах масової інформації. Деякі дійсно важливі події церковного життя, які, серед іншого, сприймалися

як значимі / значущі широкими верствами мирян (як-то, візити Патріарха Кирила в Україну), порівнянно з попередніми роками, у першому кварталі 2011 р. не подавалися в інформаційному просторі через використання категорії «знакова подія».

Категорія «знакової події» має внутрішню полярність – від вкрай позитивної до вкрай негативної. Події нейтрального значення в такому полярному континуумі зазвичай не набувають смислу знакових.

-
1. Анушкевичус В. У 2009 році міський голова буде жорсткіший // Західний кур'єр. – 2009. – 1 січня.
 2. Театр у новому статусі // Урядовий кур'єр. – 2009. – 21 січня.
 3. Михайло Добкін звітував перед депутатами // Асоціація міст України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.auc.org.ua. – 25.02.2009.
 4. Почесному громадянину міста Харкова Олександрю Барсегяну – 80! // Офіційний сервер Харківської міської ради. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.city.kharkov.ua. – 10.01.2009.
 5. Де злагода, там і здобутки // Деснянська правда. – 2009. – 1 січня.
 6. «Деснянській правді» 170 // Сільські вісті. – 2009. – 9 січня.
 7. Собор воскрес // Сумщина. – 2009. – 14 січня.
 8. Відкрито меморіальну кімнату Годованця // Подільські вісті. – 2009. – 13 січня.
 9. Коріатовичі знову в Кам'янці // Голос України. – 2009. – 29 січня.
 10. Благодійність – не розваги багатих, а душевна необхідність простих людей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://narodna.org.ua/news/2009/02/09/6584/>. – Режим доступу на 21.07.2012 – вільний, мова : укр.
 11. У Харкові пройшов концерт класичної музики в заводському цеху [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.city.kharkov.ua/uk/news/u-harkovi-vpershe-proyshov-kontsert-klasichnoyi-muziki-v-zavodskomu-tsehu-6516.html>. – Режим доступу на 26.07.2012 – вільний, мова : укр.
 12. Уперше в Києві прозвучить «Аполлон Мусагет». Дарунок меломанам готують «Київські солісти» разом із диригентом Володимиром Сіренком [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/302861>. – Режим доступу на 12.07.2012 – вільний, мова : укр.

13. М. Цимбалюк привітав «львівського Страдіварі» М. Пуццетелу та Академічний камерний оркестр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jeunews.com.ua/news/d0/52713>. – Режим доступу на 15.07.2012 – вільний, мова : укр.

14. На гостину до книгарні українського слова «Золота Пектораль». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zolotapektoral.at.ua/publ/na_gostinu_do_knigarni_ukrajinskogo_slova_zolota_pektoral/1-1-0-17. – Режим доступу на 16.07.2012 – вільний, мова : укр.

15. У видавництві «Гражда» вийшла книга Вадима Лесича «Вибрані поезії». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/News/78519-U-vydavnytstvi-Grazhda-vyishla-knyha-Vadyma-Lesycha-Vybrani-poezii>. – Режим доступу на 26.07.2012 – вільний, мова : укр.

16. «Грані-Т» презентує видання для незрячих, написані шрифтом Брайля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bukvoid.com.ua/events/pesentation/2011/03/07/201348.html>. – Режим доступу на 11.07.2012 – вільний, мова : укр.

17. У Польщі відкрито пам'ятну дошку Шевченку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kyivpost.ua/world/news/u-polshi-vidkrito-pamyatnu-doshku-shevchenku-16805.html>. – Режим доступу на 26.07.2012 – вільний, мова: укр.

18. Т. Шевченко залишається символом єдності нашого народу – М.Поплавський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://presscenter.ukrinform.ua/news-98714.html>. – Режим доступу на 26.07.2012 – вільний, мова : укр.

19. У Чернігові презентовано нове видання книги «Крути. Січень 1918 року». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://presscenter.ukrinform.ua/news-95856.html>. – Режим доступу на 21.07.2012 – вільний, мова: укр.

20. Як міліція шукала фалос у книжці Марії Матіос за доносом комуністів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://culture.unian.net/ukr/detail/190555>. – Режим доступу на 12.07.2012 – вільний, мова : укр.

21. Студентський чемпіонат команд КВК у Вінниці. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.myvin.com.ua/ua/news/culture/8491.htm>. – Режим доступу на 14.07.2012 – вільний, мова : укр.

22. Заступнице Богородице, бережи усіх нас // Подільський кур'єр. – 2009. – 8 січня.

23. Чим запам'ятався рік 2010-й, який відійшов у минуле? Чого чекають від 2011-го? Своїми думками діляться. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bershad.ua/news/sypilstvo/dumka/27329.html>. – Режим доступу на 22.05.2012 – вільний, мова : укр.

24. У Сімферополі почали будівництво величезної мечеті за 9 млн доларів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/ukrayina/u-simferopoli-pochali-budivnictvo-velicheznoyi-mecheti-za-9-mln-dolariv.html>. – Режим доступу на 12.05.2012 – вільний, мова : укр.

25. Новий глава греко-католиків: молодий екуменіст чи традиціоналіст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// life.comments.ua/meaning/2011/02/10/230278/noviy-glava-grekokatolikiv.html](http://life.comments.ua/meaning/2011/02/10/230278/noviy-glava-grekokatolikiv.html). – Режим доступу на 05.05.2012 – вільний, мова : укр.

26. Кілька зауваг стосовно однієї прес-конференції. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://catholicnews.org.ua/kilka-zauvag-stosovno-odniyeyi-pres-konferentsiyi#point>. – Режим доступу на 06.04.2012 – вільний, мова : укр.

27. Закарпатський депутат спілкувався з Папою Римським на німецькій мові. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://goloskarpat.info/zakarpattya/item/6267-zakarpatskiy-deputat-spilkuvavsya-z-papoyu-rimskim-na-nimetskiy-movi>. – Режим доступу на 15.04.2012 – вільний, мова : укр.

28. Три знакові події стабільності. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://catholicnews.org.ua/tri-znakovi-podiyi-stabilnosti#point>. – Режим доступу на 09.07.2012 – вільний, мова : укр.

29. В Іршаві освятили фундамент на місці майбутнього православного храму. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/News/80123-V-Irshavi-osviatyly-fundament-na-mistsi-maibutnoho-pravoslavnoho-khramu-FOTO>. – Режим доступу на 26.07.2012 – вільний, мова : укр.

Олександр Лозовицький

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНИХ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ДОБИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті теоретично обґрунтовано актуальні напрями розвитку законів і закономірностей сучасних міжнародних відносин. Автором систематизовано історичний та емпіричний досвід розвитку інформаційного суспільства та його роль у процесі здійснення зовнішньої політики держави. Це наукове завдання вирішується на основі комплексного аналізу результатів останніх досліджень і публікацій, присвячених характеристикам формування життєво важливих механізмів розвитку держав та умов їх реалізації, зокрема невизначеностей та суперечностей глобалізації.

Ключові слова: інформаційне суспільство, зовнішня політика, глобалізація, міжнародні відносини, державне управління.

Lozovyt'skyi O. The Information Society as a basis of value the nationale orientations of foreign policy in the modern age of globalization. The paper theoretically grounded current trends of laws and patterns of international relations. The author systematically empirical and historical experience of Information Society communities and their role in the implementation of foreign policy. This scientific problem is solved in an integrated analysis of recent research and publications on the characteristics of the vital mechanisms of development and conditions for their implementation, including the uncertainties and contradictions of globalization.

Keywords: Information Society, foreign policy, globalization, international relations, public administration.

Політична комунікація виступає як специфічний різновид зовнішньополітичних відносин, за допомогою яких домінуючі в політиці суб'єкти регулюють виробництво й поширення суспільно-політичних ідей свого часу. Її також можна визначити, з одного боку, як процес цілеспрямованої взаємодії різних політичних акторів, у ході якого здійснюється трансляція політичної інформації. Політичні актори сигналізують про своє існування, встановлюють необхідні контакти й зв'язки, що дозволяють їм виконувати різні політичні ролі. З іншого боку, політична комунікація визначається як функція, що забезпечує циркуляцію інформації між політичною й соціальною системами й усередині них, сприятливому встановленню згоди між різними елементами політичної системи і є основою її життєздатності. Енциклопедичне тлумачення комунікації (communication – робити спільним, пов'язувати; спілкуватися) – це:

- 1) шлях повідомлення;
- 2) форма зв'язку;
- 3) акт спілкування, зв'язок між двома й більше індивідами, заснований на взаєморозумінні; повідомлення інформації особою іншій особі або ряду осіб;
- 4) масова комунікація – процес повідомлення інформації за допомогою технічних засобів [1, с. 349].

А також комунікація – діяльність, яка має мету, що припускає одного або більше учасників і полягає в посиленні й одержанні різного роду повідомлень, які використовують різні канали, можуть спотворюватися під впливом шуму, існують у деякому контексті, роблять певний ефект на адресата й залишають можливості для зворотного зв'язку. Відома теза «хто володіє інформацією, той володіє світом» сьогодні набуває найважливішого значення – інформація стає не тільки технологічною основою комунікації, але й концентрованим вираженням суспільних відносин, у тому числі й у політиці. Політична комунікація виконує важливу функцію для політичної системи – «це те саме, що кровообіг для організму людини» [2, с. 369]. Про детермінованості соціальних процесів фактором інформатизації писали Д. Белл, Е. Гіденс, М. Кастельс, О. Білорус. Представники цієї наукової традиції приділяли увагу інформаційному суспільству, яке вони трактували як постіндустріальне суспільство послуг, де інформація виступає базовим ресурсом для взаємодії між людьми і де рефлексивність приводить до розуміння зростання доступу до інформації, за яким потрібною є інтенсифікація розвитку ЗМІ й інформаційної супермагістралі. Так, праці західних (Н. Вінера, У. Ешбі), російських (В. Коган) та українських (В. Глушков, М. Амосов) дослідників показали значення інформаційної ємності управлінської системи та можливість кібернетичного методу щодо соціальних систем [3].

Сутнісною стороною політико-комунікаційних процесів є передача, переміщення, обіг політичної інформації: тих відомостей, якими в процесі конкретної суспільно-практичної діяльності обмінюються «джерела» і «споживачі» – взаємодіючі в суспільстві індивіди, соціальні групи, верстви, класи. Політична комунікація – це значеннєвий аспект взаємодії суб'єктів політики шляхом обміну інформацією в процесі боротьби за владу або її здійснення. Вона пов'язана із цілеспрямованою передачею й виборчим прийомом інформації, без якої неможливий рух політичного процесу. За допомогою комунікації передаються три основні типи політичних повідомлень: а) спонукальні; б) властиво інформативні; в) фактичні [4].

В основі процесу політичної комунікації лежить рівноправний обмін інформацією, діалог між основними політичними групами суспільства – керуючими й керованими. Цей обмін, без якого неможливе спілкування, досягнення політичної згоди, не обов'язково є одноразовим або послідовним, але протяжним у часі й просторі, тобто, що відбувається в рамках комунікативного простору. У теорії поширене розуміння політичної системи як відкритої системи, що одержує постійні імпульси з навколишнього середовища й реагує на ці імпульси. Для нас дуже важливе останнє, тому що в період трансформації вимоги вступника із суспільства-середовища можуть бути неадекватні, політична система буде не готова до них, її реакція не буде відповідати очікуванням суспільства-середовища. При такому підході до розуміння політичної системи інформаційно-комунікаційні відносини будуть виступати як сполучний процес, що забезпечує взаємодію й інтеграцію всіх рівнів і сегментів системи, виконання політичними інститутами всіх основних функцій регулювання суспільних відносинах, організації, мотивації, контролю і координації. Будь-яка інформація, що впливає із взаємодії зі зовнішнім середовищем по каналах зворотного зв'язку, доповнює так звані знання системи. Вони являють собою інформацію про характер самої системи, її середовище, ресурси, реакції на вираження своєї волі. Зворотний зв'язок дозволяє членам системи оцінювати себе й ситуацію з урахуванням достоїнств і недоліків поведінки в певній ситуації.

Таким чином, за допомогою зворотного зв'язку в системі накопичується досвід; тому що середовище впливає на систему, то він дуже важливий, особливо в період трансформації системи. Якщо влада закрита для зворотного зв'язку, то їй не варто очікувати ефективного результату, тому що вона не зможе оцінити фактичні настрої й рівень підтримки політично свідомих представників системи. У період трансформації влада прагне не тільки зберегти мінімальний рівень підтримки системи, але й шукає нову базу для підтримки, що допомагає їй уникнути кризових ситуацій.

Зворотний зв'язок має фундаментальне значення як для усунення помилок з метою вдосконалення системи в

заданому напрямі, так і для послідовної переорієнтації, тобто відходу від заданого напрямку, пошуку нових цілей і шляхів їх досягнення. Кожній політичній системі властива своя мережа політичної комунікації, відповідно до можливостей і рівнів розвитку. В рамках цієї теми йтиметься про політичну комунікацію в інформаційному суспільстві. Але в сучасній науковій думці ще не сформувався чіткого визначення поняття інформаційного суспільства, а використання самого терміна ставиться під сумнів. На погляд автора, правомірніше використовувати все-таки цей термін, оскільки він набув найбільшого поширення не тільки в наукових колах, але й на рівні офіційних документів. Безумовно, дати адекватно точне визначення будь-якому явищу або процесу, коли вони тільки зароджуються, справа досить складна. Не випадково цей термін частіше вимовляється, аніж визначається.

Для розуміння сутності інформаційного суспільства необхідно провести періодизацію наукових досліджень за даною проблематикою. Так, перший етап тривав з кінця 50-х приблизно до середини 60-х рр. ХХ ст., коли почалося осмислення того, що технологічні фактори розвитку починають превалювати над політичними й соціальними. Ця теорія дістала назву «теорії постіндустріального суспільства» і вперше була введена в науковий обіг американським соціологом Д. Рисменом у 1958 р. У той час постіндустріальна проблематика стала однією з провідних у західній соціології, і багатьом дослідникам здавалося, що ця нова глобальна методологічна парадигма здатна дати істотний імпульс суспільним наукам. Це був період нагромадження інформації й ідей щодо прийдешнього суспільства. Другий період – із середини 60-х до кінця 80-х років ХХ ст. Його умовно можна назвати футурологічним, оскільки в дослідженнях йшлося здебільшого про майбутній тип суспільства. Цей етап пов'язаний з іменами таких учених, як Д. Белл, З. Бжезинський, М. Порат, Й. Масуда, Т. Стоуньєр, Р. Катц, М. Маклюєн, Е. Тоффлер та інших [5].

Узагальнюючи результати даних досліджень з приводу інформаційного суспільства, можна стверджувати, що рівень знань, а не власність, стає визначальним фактором соціальної диференціації: привілейовану верству утворюють

інформовані, тоді як непоінформовані – це «нові злидарі». Інфраструктурою інформаційного суспільства є нова інтелектуальна, а не механічна техніка. Соціальна організація й інформаційні технології утворюють симбіоз. Суспільство вступає в технотронну еру, коли соціальні процеси стають програмованими. В інформаційному суспільстві знання й інформація, хоча й мають величезне значення, не є визначальними, визначальними в ньому є комунікація як процес та інтерпретація. Інформаційне суспільство має у своїй основі мережеву форму організації та не може існувати без сучасних комп'ютерно-комунікаційних технологій, найважливішою з яких є Інтернет. Інформаційне суспільство – явище глобальне, хоча, як зазначає російський дослідник М. Вершинін, формується локально й у різних країнах, відбуваючись з різною інтенсивністю й особливостями [6, с. 127].

У процесі становлення глобального інформаційного суспільства спостерігаються істотні зрушення в політичній сфері та державному управлінні: створюється загальносвітовий інформаційний простір, об'єднання політичних систем різних держав у єдиній схемі політичної комунікації, відбуваються медіатизація й віртуалізація суспільства й політики, змінюються політичний час і простір, механізми формування політичної культури, політична поведінка мас. Політика здійснюється, насамперед, в інформаційному просторі, під яким ми будемо розуміти сукупність сфер сучасного життя світу, у яких інформаційні комунікації відіграють провідну роль. Він складається з різноспрямованих інформаційних полів, сформованих з інформаційних подій, відтворених усіма інститутами суспільства. Його створення відбувається взаємодіючими із приводу інформації суб'єктами, але, разом з тим, він має свою особливу якість, відсутню в самих суб'єктах. До цього варто додати, що він зумовлений політичними, економічними й культурними умовами реалізації інформаційних процесів. Політична комунікація виступає своєрідним соціально-інформаційним полем зовнішньої політики, складовою частиною інформаційного простору суспільства. А становлення глобального інформаційного суспільства супроводжується істотними змінами у просторі.

У першу чергу слід відмінити процеси віртуалізації сучасного суспільства, що, як наслідок, відображається на інформаційному просторі. Під віртуалізацією розуміється будь-яке заміщення реальності її симулякрами, образом із застосуванням логіки віртуальної реальності. Як універсальні властивості віртуальної реальності виступають три характеристики:

- нематеріальність впливу;
- умовність параметрів;
- ефемерність.

Нині спостерігається віртуалізація політики, тобто заміна реальних політичних інститутів їх образами, симулякрами, у тому числі в таких найважливіших проявах, як вибори й держава. Таким чином, змінюється й інформаційний простір, його наповнюваність, заміщення суб'єктів їх образами, крім того, процес появи в ньому віртуальних інститутів. Зміни в інформаційному просторі відбуваються також під впливом процесів медіатизації, тобто явища, під час якого з інформаційного простору фактично вилучаються суб'єкти, не відбиті в сучасних засобах масової комунікації, в першу чергу з використанням телебачення. Сполучення віртуалізації й медіатизації призводить до віртуалізації політичної комунікації, що багато в чому перетворюється в комунікацію між симулякрами [7].

Мережева організація інформаційного суспільства призводить до змін у структурі політичної комунікації, що будується за такою самою логікою. Це веде до роздроблення єдиної аудиторії на безліч груп, що взаємодіють за мережевим принципом. Така організація призводить до зростання ролі горизонтального рівня комунікації. При цьому відбувається процес дезінтеграції комунікативних відносин між державою й суспільством. «Влада ідентичностей» [8], як її визначає М. Кастельс, що панує в мережевому суспільстві, перенасиченому інформацією й каналами комунікації, змушує державу в деякому смислі вступати в боротьбу за суспільство. Крім того, формування інформаційного суспільства істотно знизило потреби громадян у публічному діалозі із владою. Показником цього є зростаюча байдужість більшості населення до участі в розвитку політичного життя. Така неузгодженість інформаційних позицій рядових

громадян і державної влади поставила під сумнів можливість виникнення між ними контактів, тобто комунікації як результату інформаційної взаємодії елітарних і неелітарних верств. Зростаюче значення горизонтального рівня політичної комунікації, організація її структури за принципом мережі сприяють подальшій неузгодженості інформаційного повідомлення між державою і суспільством. Наслідком цього є активне виникнення комунікативних помилок і перекручувань інформації у вузлах комунікації.

Зростання ролі горизонтальних комунікацій трактується як найважливіший показник демократизації суспільства. Автор цієї роботи висловлює припущення, що зростання горизонтальної комунікації в умовах становлення глобального інформаційного суспільства не обов'язково приводить до посилення процесів демократизації, хоча, безумовно, такі процеси мають місце. Процес горизонтальної комунікації припускає обмін інформації не між керуючими й керованими, а між поряд розташованими суб'єктами політики. Однак для сучасного етапу становлення інформаційного суспільства зростання ролі горизонтальної комунікації свідчить не про поглиблення процесу демократизації, а про значно глибший процес. Справа в тому, що в комунікативній підсистемі формуються три рівні інформаційно-комунікативних зв'язків: міжособистісний, груповий і масовий. Кожний з них характеризується наявністю особливих агентів політичної комунікації. Також необхідно відзначити, що в процесі становлення глобального інформаційного суспільства відбувається переорієнтація людини на базові установки такого політико-цивільного позиціонування, при якому приватні інтереси ставляться вище публічних, по-іншому оцінюються пріоритети політичного й соціального життя, а також співвідношення між особистими й цивільними цілями. Крім того, організація політичної комунікації за мережевим принципом, характерним для інформаційного суспільства, і нові можливості переміщення інформації сучасними комунікаційними технологіями зумовлюють і виникнення невідомого раніше типу життєдіяльності – усіх з усіма [9, с. 327].

Таким чином, зростання ролі горизонтальної комунікації в сучасному інформаційному суспільстві означає не

стільки процеси демократизації, скільки пасивний протест проти існуючої системи масової й колективної комунікації, втрату довіри до них; елементарний психологічний захист від потоку негативної інформації, що нахлинув через традиційні ЗМІ; зміни світогляду й ціннісних установок громадян.

Становлення глобального інформаційного суспільства призвело до активізації процесів інтеграції, згортання політичного простору, стало причиною низки істотних змін у зовнішній політиці. Спостерігається тенденція поширення державних інтересів різних країн далеко за межі національних кордонів. Це пов'язано з тим, що концепція інформаційного суспільства змушує трактувати зовсім різні події політичного, економічного й соціального життя однієї держави як зміни на площині координат політичних інтересів інших країн, що сприймаються в глобальній парадигмі як синтаксичні одиниці загальної, глобальної мови політичної комунікації, у якій, крім безпосереднього адресата, бере участь необмежена кількість інших. Позначені тенденції призводять до посилення іміджевої складової як зовнішньої, так і внутрішньої політики держави. Позитивний імідж держави створює сприятливу атмосферу для масштабного поширення цінностей, властивих типу політичної культури певної держави, а також виступає додатковою гарантією її суверенітету й правочинності владних прагнень національного уряду.

У сучасному інформаційному суспільстві під впливом різних факторів відбувається зміна ролі, перехоплення функцій традиційних акторів політичної комунікації. У цьому процесі визначального значення набувають засоби масової інформації. Як відзначає німецький експерт з проблем взаємин засобів масової інформації й влади Херманн Міхаель, сучасні держави випробували гігантське розширення сектору ЗМІ [10, с. 117]. З настанням індустріальної ери ЗМІ почали відігравати досить важливу роль. На сучасному етапі їх значення ще більше зросло. Використання в політиці телекомунікаційних систем привело до появи як нових типів трансляції інформації, так і нових форм комунікації в сфері публічної влади. Трансформували систему представництва цивільних інтересів,

електронні ЗМІ перетворили політику в медіа-процес, одночасно стимулювавши й відповідні зміни в процесі комунікації, що органічно поєдналися з віртуалізацією політичного простору, створенням гіперреальності й іншими новітніми механізмами підтримки конкуренції за державну владу. У складному інформаційному суспільстві комунікація виявилася найважливішим інструментом формування і самопрезентації політики, що перетворило політичну комунікацію у своєрідний епіцентр політики. Політичні чинники, не представлені в масовій комунікації, практично вилучаються з політичного життя суспільства.

Таким чином, поле політики перестає бути самодостатнім і самовідтворюється за внутрішніми правилами. Тобто, політична комунікація стає обов'язковою умовою й джерелом існування політики. Тому можна говорити про зміну місця політичної комунікації в політичному просторі сучасного інформаційного суспільства де сам процес політичної комунікації, а не його утримування, став визначати формат політичних відносин.

Показниками такої зміни є процеси медіатизації, віртуалізації, персоналізації й посилення іміджевої складової політики. Процес медіатизації політики – це процес, під час якого політичне життя переміщується в символічний простір засобів масової інформації і для нього характерні наступні риси. Перша полягає в тому, що політиці надається все більша публічність, яка розширює свою експансію. Під публічністю тут треба розуміти, по-перше, дослівно – роботу на публіку, а по-друге – перетворення приватної сфери політики в публічну, що пов'язано з обов'язковістю подання в ЗМІ. Друга риса медіатизації – обов'язкова умова підпорядкування правилам мас-медіа – визначає інформаційний процес, що характеризується калейдоскопічністю, сюжетною фрагментарністю, щоденністю мови.

Персоналізація являє собою процес зміни в масовій свідомості, коли під впливом каналів масової комунікації соціальні й політичні суперечності виявляються не як зіткнення соціальних інтересів і відповідних програм, а як витіснення програмної риторики особистісною. Звідси, віртуалізація – це заміщення реального об'єкта його образом – симуляцією. Боротьба за політичну владу сьогодні – це не

боротьба партійних організацій або конкуренція програм дій. Це боротьба образів – політичних іміджів, які створюють рейтинг. Ці процеси призводять до зміни принципів легітимації влади. Для опису змін, що відбуваються в політичному процесі, слушним буде використовувати визначення харизматичного панування. В медіакратичному суспільстві спостерігається закріплення певної харизми за політичними персоналіями, щоб легітимізувати його владні домагання. Цей процес розглядається як діяльність різних угруповань, що спрямована на публічне визнання певної проблеми як важливої й значимої [11].

Здатність адекватного сприйняття інформації реципієнтом при цьому погіршується. Це створює сприятливі умови для використання ЗМІ особливих технологій, за допомогою яких змінюються світовсприймання й поведження аудиторії, що стає стратегічно важливим етапом у політичній боротьбі в умовах транзитивного суспільства. Зростаюче значення суспільної думки й ролі комунікації в політиці дають змогу по-новому проаналізувати функції політичної комунікації. Відбувається трансформація функцій політичної соціалізації, інформаційної, регулятивної й маніпулятивної, внаслідок якої на перший план виходить саме маніпулятивна функція як відповідальна за формування громадської думки.

В умовах медіатизації політики спостерігається неминуче зрощення інтересів різних політичних груп з тими або іншими ЗМІ, що приводить до відповідних змін у процесах політичної комунікації. Наслідком цього стає поява нових жанрових форм політичних комунікативних повідомлень. Тому контроль над розподілом інформації, маніпуляцією масовою свідомістю закономірно виступає важливим засобом ненасильницького досягнення поставленої політичної мети. Інформаційне суспільство виявляється найбільш пристосованим для міфологізації політичного життя, оскільки однією з головних функцій міфологічного бачення світу є зняття й згладжування суперечностей, заміна фундаментальних протилежностей на інші менш різкі й більше прийнятні для свідомості. У віртуальній дійсності реальні факти, що суперечать міфологічній картині світу, відкидаються як несуттєві або неіснуючі, зате всі

інші відомості й повідомлення використовуються як підкріплювальна аргументація для вихваляння чесноти й викриття пороків.

Таким чином, у створюваній міфологічній картині Світу немає жодних гострих кутів, різких протиріч, окрім протистояння «добра і зла», причому останнє розглядається як віддзеркалення добра. Непохитність міфологізованих подань про будь-яке явище або процес зумовлена тим, що міф завжди ототожнює явище з моральним ідеалом, через те будь-яка критика і об'єктивний аналіз безглузді, тому що міф, який злився з моральним ідеалом, сам стає вищою інстанцією будь-яких оцінок. Міфи, впроваджувані у свідомість, можуть змінювати структуру світогляду або замінити цілісний світогляд фрагментарним, що призводить до неадекватного, перекрученого розуміння реальності й навіть психічних зрушень [12].

Міфологізація інформаційного суспільства зумовлена тим, що в ньому вигадливо переплітаються й співіснують три світи: об'єктивної реальності, інформаційний і символічний. Основними параметрами двох останніх світів стали інформація й комунікація, що сприймаються більшістю дослідників не тільки як основний вид діяльності, але й як базовий стратегічний ресурс інформаційного суспільства. І одним з основних засобів комунікації в інформаційному суспільстві виступає мережа Інтернет, що на сьогодні є найкращим засобом комунікації для становлення й життєдіяльності інформаційного суспільства. Однак поширена думка, що Інтернет може замінити або доповнювати сучасні інформаційні комунікації. В цьому контексті надзвичайно важливі наступні моменти: Інтернет ще не набув необхідного поширення навіть у найрозвинутіших країнах світу, щоб стати єдиним універсальним засобом комунікації. І, як наслідок цього, говорити про Інтернет як універсальний засіб комунікації можна здебільшого з позицій його потенційних можливостей. Відносно пасивна позиція споживача інформації під час величезного потоку спрямованих на нього повідомлень традиційних ЗМІ змінюється на активну, він може сам вибирати ті джерела інформації в Мережі, яким він довіряє. Швидкість поширення інформації в Мережі незрівнянно вища,

аніж в традиційних ЗМІ. Інтернет як універсальний засіб політичної комунікації відзначається важливою особливістю – у ньому зосереджений величезний обсяг інформації, що може бути доступний у будь-який час практично будь-якому користувачеві. Жодний із засобів масової інформації й комунікації дотепер не мав можливості надавати в будь-який момент користувачеві такий величезний щодо охоплення й різноманіття масив даних, як Інтернет.

Слід зазначити, що в глобальному інформаційному суспільстві, яке має мережеву структуру, політична комунікація здійснюється за допомогою засобів масової комунікації індустріальної й постіндустріальної епох і не виконує своїх функцій. Це спричинено появою на політичній арені нових акторів, таких як транснаціональні корпорації, терористичні організації, наддержавні об'єднання тощо. Нові актори справляють надпотужний вплив на політику й сферу політичної комунікації. Невідповідність засобів масової інформації політичній комунікації глобального інформаційного суспільства сприяють віртуалізації політики й перетворенню її в медіа-процес. Це загрожує існуванню демократії й цивільного суспільства. Внаслідок цього виникає необхідність появи адекватних глобальному інформаційному суспільству способів політичної комунікації. Інтернет найбільше відповідає такому типу суспільства, оскільки також має глобальний характер і мережеву структуру організації. Крім того, серед можливостей, що надаються Мережею, слід назвати доступність різноманітних інформаційних джерел, відсутність будь-яких перешкод для поширення інформації в Інтернеті, а також будь-якому індивідууму самому стати джерелом інформації, визначає відповідність Мережі політичній комунікації в глобальному інформаційному суспільстві. Ефективність комунікації в політиці за допомогою Мережі залежить від застосування політичних Інтернет-технологій.

1. Systemy polityczne rozwiniętych krajów kapitalistycznych / Pod red. A. Famrozo. – Warsaw, 1989. – 676 p.

2. World encyclopedia of political systems / Ed. by G. E. Delury. – Harlow, 1983. – 727 p.

3. In The Name of National Security. – New York, 2002. – 116 p.
4. Willoyghby W. W. The political theories of the ancient world / W.W.Willoyghby. – Freeport ; New York, 1969. – 285 p.
5. The Blachwell encyclopedia of political thought / Ed. by D. Miller. – Oxford ; New York, 1987. – 867 p.
6. Girardet R. Mythes et mythologies politiques / R.Girardet. – Paris : Dalloz, 1986. – 213 p.
7. Ellul J. The Technological Society / J.Ellul. – Paris: Plon, 1965. – 234 p.
8. History of political philosophy / Ed. By L. Strauss a. T. Cropsey. – London, 1987. – 520 p.
9. Eatson D. The Political Systems / D.Eatson. – New York, 2003. – 430 p.
10. Apter D. Politics of Modernization / D. Apter. – Chicago, 2008. – 438 p.
11. Тоффлер Е. Третя хвиля / Е. Тоффлер ; [пер. з англ.]. – К. : Всесвіт, 2000. – 475 с.
12. Gallois P.-M. Geopolitique: les voles de la puissance / P.-M. Gallois. – Paris. Fondation pour les etudes de defence nationale/Plon, 2000. – 246 p.

Марія Кармазіна

ІНФОРМАЦІЙНА ПРОЗОРИСТЬ ВЛАДИ: УКРАЇНСЬКА СИТУАЦІЯ*

Стаття присвячена аналізу стану інформаційної прозорості влади в Україні, причин недовіри до неї з боку громадян, ступеня їхньої інформованості про владу (механізм прийняття політичних рішень, спосіб життя і матеріальних статків «людей влади» та ін.).

Ключові слова: інформаційна прозорість влади, транспарентність влади, доступ до інформації.

Mariia Karmazina. Information transparency of power in Ukraine. The article provides an analysis of the information transparency of power in Ukraine, causes of

* Стаття підготовлена у рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Гуманітарні технології як чинник суспільних перетворень в Україні», 2011–2015 рр.(розділ «Гуманітарні технології гармонізації міжетнічних і міжконфесійних відносин»).

citizens' distrust of it, degree of information awareness about the power (the policy-making mechanism, way of life and prosperity of the «people of power» and others).

Keywords: *information transparency of power, transparency of power, access to information*

Однією із найбільш болісних проблем українського сьогодення є досить непривабливий образ влади в очах громадянина, а звідси – й надзвичайно низький рівень довіри до неї. Про те, що нині «дискредитовано саме поняття влади» [1] в Україні, твердять не тільки опозиційно налаштовані політики: це засвідчує й аналіз різноманітних соціологічних даних. Так, за результатами опитування, організованого Міжнародним республіканським інститутом у Вашингтоні (11 травня – 14 червня 2012 р.)**, у рейтингу загроз для країни 48% українців корупцію в органах влади поставили на друге місце (після першочергової загрози – безробіття), а 19 % співвітчизників серед найбільших загроз виділили некомпетентність уряду [2]. За даними соціологічного опитування Центру Разумкова 31,3% опитаних найголовнішою причиною складної соціально-економічної і політичної ситуації у державі назвали високий рівень корупції; 18,2% вбачають витoki усіх українських проблем у превалюванні у керівництва держави особистих інтересів над суспільними; 14,4% відзначили факт ігнорування представниками влади Конституції і законів України; 13,3% опитаних акцентують неефективність управління державою через некомпетентність його керівництва [3].

Одним із чинників, що впливає на формування сприйняття суспільством влади, є інформаційна прозорість влади. Попри існування нібито значної кількості каналів надходження інформації від населення до влади (у тому числі через соціологічні опитування, вибори, відкриті слухання та ін.) й у зворотному напрямі – від влади до населення (шляхом, приміром, представлення тієї чи іншої

**Міжнародний республіканський інститут є американською громадською організацією. На його замовлення опитування в Україні провела соціологічна група «Рейтинг», а дослідження аналізували Baltic Surveys/The Gallup Organization.

інформації у найрізноманітніших ЗМІ) і форм спілкування громадян з владою (починаючи від мітингів, демонстрацій, протестних акцій і закінчуючи можливістю звернутися до Прем'єр-міністра у соціальній мережі Facebook) можна твердити, що ступінь інформованості суспільства про українську владу є вкрай низьким, як, відповідно, і ступінь розуміння рішень і дій влади.

Якщо проаналізувати нормативно-правові акти, які так чи інакше заохочують і гарантують транспарентність влади, то дійдемо висновку, що упродовж 1990-х – на початку 2000-х років було здійснено ряд кроків, спрямованих на нормативне закріплення можливостей доступу юридичних і фізичних осіб до інформації. Так, у низці цих актів були закріплені стандарти, які стосувалися питань:

- доступу до інформації про діяльність органів влади і її використання й поширення;
- оприлюднення інформації про ухвалені рішення й іншу діяльність органів державної влади у вигляді повідомлень чи текстів документів;
- відкритості звітів про діяльність владних структур, інформації про осіб, які є суб'єктами прийняття рішень;
- надання відповідей на інформаційні запити;
- обмеження доступу до інформації у зв'язку із захистом інтелектуальної власності, державних інтересів, безпеки й оборони держави тощо.

Зазначені питання знайшли свою інтерпретацію у низці законів, прийнятих Верховною Радою України (приміром, таких як: «Про інформацію», 1992; «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», 1992; «Про звернення громадян», 1996; «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», 1997; «Про Національну програму інформатизації», 1998; «Про доступ до судових рішень», 2005; «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», 2007; «Про захист персональних даних», 2010; «Про доступ до публічної інформації», 2011); в указах Президента (приміром: «Про питання забезпечення органами виконавчої влади доступу до публічної інформації», 2011; «Про першочергові заходи щодо забезпечення доступу до

публічної інформації в допоміжних органах, створених Президентом України», 2011), постановах і розпорядженнях Кабінету Міністрів (зокрема, таких, як «Про затвердження плану заходів з виконання завдань, передбачених Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 роки»», 2007 /зі змінами та доповненнями 2009 р./, «Деякі питання діяльності Державного комітету з питань науки, інновацій та інформатизації», 2010; «Про забезпечення виконання Закону «Про доступ до публічної інформації» для регламентації його реалізації в органах виконавчої влади», 2011; «Питання виконання Закону України «Про доступ до публічної інформації» в Секретаріаті Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органах виконавчої влади», 2011); розпорядженнях Голови Верховної Ради України (наприклад: «Про забезпечення виконання Закону України «Про доступ до публічної інформації» в Апараті Верховної Ради України», 2011); документах СБУ (наприклад: «Інструкція про порядок забезпечення доступу до публічної інформації у Службі безпеки України», 2011). Крім того, були розроблені: Концепція Національної програми інформатизації (1998), «Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» (2007), Програма економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», Концепція Державної цільової програми створення та розвитку інтегрованої інформаційно-аналітичної системи «Прозорий бюджет» (2011) та ін. Тобто можна твердити, що за двадцять років існування держави не тільки законодавець дбав про демократизацію влади через посилення її прозорості, але й Президент, Голова Верховної Ради й інші владні структури і їхні представники.

Попри це, аналіз розвитку законодавства дозволяє твердити, *по-перше*, про відсутність державної стратегії розвитку інформаційної прозорості влади; *по-друге*, про неналежну якість прийнятих правових актів, оскільки у них містяться суперечливі (як, наприклад, у положеннях таких Законів, як «Про захист персональних даних», «Про доступ до публічної інформації» і «Про державну служ-

бу»), а іноді й неоднозначні трактування тих чи інших правових норм; *по-третє*, про наявність у законодавчих актах понять і категорій, які не мають чіткого тлумачення (наприклад, «службова інформація», «документ для службового користування»), що на практиці призводить до чиновницького свавілля і обмеження доступу юридичних і фізичних осіб до інформації, послаблення чи й унеможливлення моніторингу й контролю з боку суспільства процесів у різноманітних сферах життя (починаючи від процесів як у сфері зовнішньої, так і внутрішньої безпеки, які стосуються, насамперед, державних ресурсів, у т. ч. фінансових, бюджету, виконання судових рішень, екологічної ситуації тощо). Крім того, варто говорити і про недотримання (ігнорування) законів посадовцями різних рівнів, що по-своєму уможливорює процвітання у державі тіньової політики й тіньових політичних відносин, монополізацію права на інформацію, корупцію (в умовах нерозробленості антикорупційного законодавства, механізму і норм відповідальності за утаємничення інформації), а також – про обмеженість технічної бази для надання інформації населенню («інформаційна нерівність» регіонів, суспільних груп, окремих громадян), зрештою, про низький професійний рівень частини посадовців. Наслідком же є більш чи менш суттєве перекручування, фальшування інформації, що зумовлює її недостовірність, фрагментарність даних, що оприлюднюються; порушення принципу рівності доступу до інформаційних ресурсів і можливостей вторинного їх використання – для цілей, відмінних від передбачуваного (суб'єктом надання інформації) її призначення (приміром, інформації, яка подається у державні органи – для наукових досліджень) тощо.

Суспільство і його представники (наприклад, журналісти, правозахисники, неурядові громадські організації) часто-густо стикаються з труднощами у разі бажання отримати інформацію про, приміром, особисті доходи посадовців і членів їхніх родин, їхній спосіб життя, «законослухняність». Час актуалізував інтерес і до такого питання, як наявність у посадовців подвійного громадянства (що заборонено законами України). Фактично лише раз на п'ять років (як, наприклад, у 2012 р., напередодні парламент-

ських виборів) ми маємо можливість ознайомитися з деклараціями про доходи усіх претендентів на депутатський мандат. Ознайомитися, щоб переконатися, що заявлене більш-менш скромне матеріальне благополуччя кандидатів у депутати (серед яких лєвова частка нині чинних парламентарів) не відповідає їхньому досить заможному способу життя. Тобто між задекларованим і тим, що можемо спостерігати у реальному житті навіть комуністів, лежить часто густо прірва.

Ситуацію із невідповідністю задекларованих доходів і фактичних статків певною мірою прояснює аналіз даних 430 кандидатів із прохідної частини партійних списків шести партій (проведений рухом «Чесно» наприкінці вересня 2012 р.), який, зокрема, засвідчує, що більше половини з них (242 чол.) причетні до корупційних схем, рейдерських захоплень, крадіжок державного майна й інших порушень закону [4]. У тому числі з проаналізованих даних 120 кандидатів від ПАРТІЇ РЕГІОНІВ порушниками названо 105 чол.; зі 120 потенційних депутатів від Об'єднаної опозиції – 74 особи; із 70 кандидатів «УДАРу» – 19; із 70 комуністів – 23 [5].

Але інтерес викликають не лише і не стільки особисті дані посадовців, але й «ціна» всієї української влади, а також особливості процесу прийняття рішень: хто, чому саме тепер приймає певне рішення (чи зацікавлений у його прийнятті). Говорячи про «ціну» влади, ЗМІ доводять: лише на утримання Адміністрації Президента за останні два роки витрати зросли в 1,7 раза, прокуратури – у 2,5 раза, МВС – у 1,8 раза. При тому, що українець із середньою заробітною платнею може витратити на себе і родину у день трохи більше 90 грн., на утримання Президента щодня витрачається 1млн 360 тис. грн. (що є третім показником – після США і Росії) [6]. Зрозуміло, що така ситуація не сприяє зростанню поваги до влади, її підтримці. Той, хто має сприйматися як лідер нації, насправді таким не є. З обранням четвертого українського Президента у мас-медійний дискурс поступово увійшли такі поняття, як «сім'я», «клан Януковичів» тощо, що з великою натяжкою узгоджуються з поняттям «президент».

У зв'язку з вищезгаданим варто розглядати й процес прийняття рішень владою. Якщо аналізувати якість тих з них, що були прийняті у 2012 р., то рефлексії над цілою низкою фактів приводять до висновку, в одному випадку, про нелогічність дій влади (як у випадку прийняття 3 липня закону про мови – «Про засади державної мовної політики», у час, коли для українців у рейтингу нагальних проблем, що вимагають якнайшвидшого розв'язання, мовна проблематика стояла лише на 31-му місці); в іншому – про непослідовність її представників (приміром, обіцянка кандидата на пост Президента України В. Януковича про запровадження пропорційної виборчої системи з відкритими списками так і залишилася обіцянкою: вибори 2012 р., згідно з листопадним 2011 р. Законом «Про вибори народних депутатів», як відомо, відбуватимуться за змішаною системою); ще в іншому – про її непрозорість (відсутність вільного доступу представників соціуму до достовірної інформації, що викликає з тих чи інших причин зацікавленість нею), непублічність^{***} (недемократичність, закритість, спрямованість на реалізацію не суспільних інтересів, а групи), невідповідність (фактично – відсутність відповідальності) і т. п. *Загалом – про низьку якість транспарентності української влади.*

Одним із яскравих процесів, що ілюструють ситуацію, є події передвиборчого часу й очікування процесу виборів і їхніх результатів, які можуть призвести до подальшої дедемократизації процесів у державі: створення у парламенті пропрезидентської більшості, яка внесе зміни до Конституції, одним із наслідків яких може бути обрання Президента у парламенті, до того ж – на більш тривалий, ніж нині, термін; створення умов для передачі влади у рамках «клану Януковичів».

Недовірі до влади сприяють не тільки політичні заяви чинних політиків (на зразок народного депутата М. Чечетова,

^{***} Відповідно, публічна політика характеризується відкритістю, гласністю, можливістю взаємодії різноманітних суб'єктів політичних відносин (органів влади, інститутів громадянського суспільства, бізнесових структур, суспільних верств з приводу задоволення суспільних інтересів, виробництва-розподілу-використання найрізноманітніших ресурсів тощо).

який закликає «викреслити із нашого лексикону слово «титульна» нація», чи депутата-комуніста Є.Царькова, який твердить, що «загони НКВС мало розстрілювали націоналістів у радянський час» [7]), але й її неможливість вивести економіку із кризи. За даними незалежних експертів фінансової корпорації «Відкриття» за перше півріччя 2012 р. ВВП виріс на 2,5 % у річному вираженні, а за перші 8 місяців – тільки на 1,5%, що означає падіння економіки за липень – серпень. Загалом, якщо на початку року експерти прогнозували зростання ВВП на рівні 2,1%, то наприкінці вересня схилиються до думки, що ВВП буде нульовим. Крім того, ними відзначається високий рівень безробіття у країні (8,4%) і скорочення промисловості (вперше з жовтня 2009 р.) [8].

Ці, як й інші, факти, попри обіцянки представників ПАРТІЇ РЕГІОНІВ «стабільності вже сьогодні», підштовхують різного роду аналітиків до апокаліптичних прогнозів, згідно з якими «країні залишилося 2–3 роки»: або «вона все-таки збережеться», або буде «просто економічний колапс», або «Росія проковтне» [9].

Утім, якщо проаналізувати найостанніші кроки Верховної Ради України у напрямі посилення інформованості населення, то побачимо, що, приміром, у 2012 р. український парламент прийняв закони і постанови, які були націлені на:

– поліпшення ситуації навколо ЗМІ у передвиборчий час («Про забезпечення безперешкодної діяльності засобів масової інформації у передвиборний період 2012 року». Постанова Верховної Ради України від 09.02.2012 № 4387-VI);

– усунення перешкод на шляху доступу до інформації щодо судових рішень («Про внесення зміни до Закону України «Про доступ до судових рішень» щодо усунення прогалин, які перешкоджають доступу до інформації стосовно судових рішень». Закон України від 17.05.2012 № 4779-VI),

Тільки впродовж вересня 2012 р. (від початку 11-ї сесії Верховної Ради шостого скликання) парламентом були прийняті Постанови: «Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про захист персональних даних» щодо удосконалення правового регулювання у цій сфері» (06.09.2012), «Про

прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про інформацію» (у новій редакції) та Закону України «Про доступ до публічної інформації»» (06.09.2012), «Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про особливості забезпечення відкритості, прозорості та демократичності виборів народних депутатів України 28 жовтня 2012 року» щодо вдосконалення окремих положень» (18.09.2012).

Законодавчі дії доповнювалися й практичними кроками: наприкінці вересня 2012 р. в Україні був створений орган для здійснення контролю за дотриманням прав громадян на інформацію – в офісі Уповноваженого Верховної Ради з прав людини В. Лутковської приступив до виконання обов'язків представник Уповноваженого з питань доступу до публічної інформації і захисту персональних даних А. Павліченко. Перевагами новоствореного органу називають те, що скарга омбудсмену – більш доступна, порівняно із судом (омбудсмену, приміром, не треба платити судові збори, приходити на засідання і т. п.). До того ж акцентується і незалежність омбудсмена від влади [див.: 10].

Обстоюючи тезу про високий ступінь свободи доступу до публічної інформації, представник Адміністрації Президента України Д. Іванеско стверджує, що за 16 місяців дії Закону «Про доступ до публічної інформації» центральні органи виконавчої влади і обласних державних адміністрацій надали 50 тис. відповідей на інформаційні запити і відкрили 230 тис. документів. До того ж, у 92% випадків інформація надавалася у п'ятиденний термін [11]. Крім того, він нагадав, що підписані Президентом 17 травня зміни до Закону «Про доступ до публічної інформації» уможливили доступ до декларацій про доходи усіх державних службовців, зробивши їх публічними документами [11].

Попри розвиток законодавчої активності парламентарів, дії омбудсмена, заявки із Адміністрації Президента оптимізму і надій на покращення ситуації з відкритістю влади у суспільстві не спостерігається, адже, як свідчать події 2012 р., дійсність дисонує з проголошуваними владою

пріоритетами. Так, як відомо, Верховна Рада прийняла у першому читанні проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо посилення відповідальності за посягання на честь, гідність та ділову репутацію особи» (автор В. Журавський, ПАРТІЯ РЕГІОНІВ), згідно з яким відповідальність за наклеп передбачається не адміністративна, а кримінальна. Цим законом, у разі його прийняття, українців буде позбавлено права знати, а журналісти опиняться у ситуації, коли їхня професія буде фактично поза законом.

2012 р. дав цілу низку прикладів прийняття законів Верховною Радою України «за помахом руки Чечетова» (а не внаслідок парламентської дискусії); численні приклади утисків свободи слова (приміром, зникненням із соціального телепакета телевізійних провайдерів телеканалу ТВі); фізичного тиску на представників ЗМІ (побиття журналістки Т. Чорновіл за проникнення на територію президентського Межигір'я); використання представниками влади передвиборчої технології, яку кандидат від Об'єднаної опозиції у 197-му окрузі Л. Даценко ємко охарактеризував як «залякування», «заборона», «знищення», «купівля» [12]; використання не тільки «проблеми мови» (з метою отримання дивідендів в однієї частини виборців за рахунок іншої), але й сьогодні вже націленість на розпалювання церковного розбрату: ЗМІ вже пишуть про плани влади, спрямовані на «нейтралізацію УГКЦ» шляхом реєстрації «ще однієї Церкви з назвою, співзвучною до Української греко-католицької, з якимось словом-додатком» [13]. Тобто, в Україні хоч і відбувається зміна влади внаслідок виборів, парламентом приймаються нібито прогресивні закони, але члени суспільства попри це стикаються щораз з новими і новими обмеженнями, спостерігають за численними все новими і новими зловживаннями тих, хто причетний до влади.

Виявом зацікавленості громадськості у доступі до інформації про діяльність як органів державної влади загалом, так і окремих посадовців зокрема є не тільки активна позиція окремих громадян, але й громадських організацій (приміром, правозахисних), які створюють відповідні електронні інформаційні ресурси, звертаються із запитамі і судовими позовами (у випадках порушення розпорядни-

ками інформації прав громадян, як і їхніх об'єднань, на доступ до публічної інформації) до органів державної влади. Попри це суспільство у своєму загалі залишається пасивним, забуваючи, що влада буде робити те, що їй дозволяють.

Але зверну увагу на інше: закритість влади і закритість процесу прийняття доленосних для країни політичних рішень породжує не тільки недовіру до влади загалом і конкретних її представників зокрема (з боку населення), але й призводить до руйнування суспільних зв'язків і появи протистояння (приміром, між регіонами держави), до посилення недовіри у самому суспільстві (зокрема, до громадських організацій, політичних партій), врешті-решт – до поступового послаблення, а згодом і до унеможливлення суспільної солідарності. Останнє підводить до постановки питання про майбутні перспективи і суспільства, і Української держави (у контексті їхньої ефективності, конкурентоспроможності на міжнародній арені в умовах посилення глобалізаційних викликів початку ХХІ століття).

1. В Украине дискредитировано понятие власти. Экс-министр экономики говорит, что в Украине нужно изменить политическую элиту и только потом начинать думать о другой стране. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maanim.com/news/events/78462-v-ukraine-diskreditirovano-ponyatie-vlasti>

2. Українці назвали найбільшими проблемами країни безробіття і корупцію. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.dt.ua/SOCIETY/ukrayintsi_nazvali_naybilshimi_probleмами_krayini_bezrobittya_i_koruptsiyu-105857.html

3. Конституционная реформа: большинство украинцев хотят поменять не Конституцию, а власть. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.zn.ua/POLITICS/konstitutsionnaya_reforma_bolshinstvo_ukraintsev_hotyat_pomenyat_ne_konstitutsiyu,_a_vlast-104244.html

4. Движение «Чесно» изучило кандидатов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://finforum.org/page/media.html/_/politics/dvizhenie-chesno-izuchilo-kandidatov-r21718

5. Рух «Чесно» порахував депутатів-порушників. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?ruh_chesno_porahuvav_deputativporushnikiv&objectId=261622&runline

6. Украинская власть одна из самых дорогих в мире. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ukragro.org/agrodelo/5-agrodelo/1287-2012-09-30-10-34-31.html>

7. Чечетов : «Мы должны вычеркнуть из лексикона слово «титовская» нация». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lb.ua/news/2012/09/30/172574_chechetov_mi_dolzhni_vicherknut.html

8. Независимые эксперты прогнозируют кризис в Украине. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ukrnews24.com/nezavisimye-eksperty-prognoziruet-krizis-v-ukraine/>

9. Политолог: Украине осталось 2 – 3 года. – <http://novostnik.com.ua/news/politolog-ukraine-ostalos-2-3-goda/>

10. Банковая : в Украине появился орган по контролю соблюдения права на информацию. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://newsukraine.com.ua/news/359731-bankovaya-v-ukraine-rozavilsya-organ-po-kontrolyu-soblyudeniya-prava-na-informaciyu/>

11. АП: В Украине высокая свобода доступа к публичной информации. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rodbnosty.ua/power/2012/09/28/860833.html>

12. «Я ніколи не продамся, не здамся і не зійду зі шляху боротьби», – Даценко. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://progolovne.ck.ua/archives/18580>

13. Власть готовит раскол в Украинской греко-католической церкви. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uainfo.censor.net.ua/heading/politics/48529-vlast-gotovit-raskol-v-ukrainskoy-greko-katolicheskoy-cerkvi.html>

Валентин Бушанський

СТАНОВЛЕННЯ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ: ШЛЯХ ДО КІТЧУ Й АНДЕГґРАУНДУ

У статті розкривається становлення масової культури. Показано, що кітч є основною рисою масової культури. Андегґраунд як форма опозиції щодо кітчу може мати й політичні прояви.

Ключові слова: *масова культура, кітч, андегґраунд.*

Bushanskyi V. Formation of mass culture: the way to kitsch and underground. The article reveals the formation of mass culture. Shown that kitsch is the main feature of popular culture. Underground as a form of opposition to kitsch, may have political manifestations.

Keywords: *mass culture, kitsch, underground.*

Політичне життя суспільства нероздільно пов'язане із життям культурним. Таким чином, присутні характеристики культури позначаються на політичних перебігах. Сутнісною рисою сучасної культури є її масовість. Сучасна культура – це, за визначенням, масова культура. Отже, риси масової культури позначаються й на політичному житті.

Характеризуючи масову культуру, слушно виокремити такі чотири феномени, які являють собою суперечності радикально виражених цінностей. Перший феномен – це суперечність між невизначеністю ідентичностей (цінностей загалом) і традиціоналізмом. Другий – суперечність між знеособленням людини та культот відхиленням. Третій – між зневагою до знання й наявністю елітарної освіти. Четвертий – між комерціалізацією мистецтва й андеґраундом. Кожен із чотирьох виокремлених феноменів складається з двох діаметрально протилежних культурних проявів. Ці суперечності подібні до суперечностей між діалектичними парами, скажімо, між категоріями «цілісність» і «частковість». Але в природному та соціальному житті неможливо знайти річ, яка була б лише цілісною й не була б частковою. Найелементарніший приклад – мій ноутбук, у якому я пишу цей текст, він є частковий, оскільки складається з деталей, але є й цілісний, бо в іншому випадку він не працював би. У неоплатонічній естетиці побутувала теорія «сяйва», згідно з якою прекрасною є цілісна річ, котра випромінює своєрідне сяйво. За приклад автори подавали сонце. Але Сонце як космічне світило також є і цілісним, і частковим, бо має складники, впорядковані відповідно до структури. А що вже казати про «сонце» як культурний образ! «Сходить сонце Аустерліца!» – вигукував Наполеон; «доки сонце зійде, роса очі виїсть», – зітхає українська приказка. Тож відособити таке явище, як невизначеність ідентичностей від традиціоналізму – цілком неможливо. Так само як неможливо без кореляції розглядати знеособлення людини та культот відхиленням. Ці явища становлять собою крайні прояви певної культурної цілісності. І сучасна культура немислима як без байдужого ставлення до знання, так і без елітарної освіти; як без комерційного мистецтва, так і без андеґраунду. І поготів, той-таки андеґраунд можливий лише за умови, коли є масове,

максимально просте за формою й максимально ефектне за подачею комерційне мистецтво. Та ж таки зневага до знання значною мірою породжена існуванням елітарної освіти, як і елітарність освіти зумовлюється соціальною байдужістю до знання. Тож, зазначені парні прояви є взаємовизначені (в тім сенсі, що надають значення і значущості одне одному) і взаємоокраєні (в тім сенсі, що формують одне для одного своєрідні краї, формотворчі межі – «пределы», кажучи російською).

Отже, перш ніж перейти до розгляду масової культури, доцільно кілька слів сказати про періодизацію культури. Яка культура передує культурі масовій? Досвід періодизації (який лише до снаги знайти в літературі) залежить від використаного критерію. Оскільки ж ми характеризуємо культуру як масову, то, відповідно, беремо за основу соціальний критерій. Тобто вказуємо на те, хто є основним суб'єктом культури, а саме – замовником і споживачем культурних цінностей. Під останніми ж традиційно розуміємо матеріальні блага, артефакти та власне цінності, які (не зовсім вдало) іменуються цінностями «духовними», або «духовною культурою» – мораль, етичні принципи, естетичні уявлення, соціально-політичні пріоритети (тощо). Отже, за умов масової культури саме маси визначають, які цінності й артефакти виходять на передній план, себто мають пріоритет, а які – мусять залишитись у тіні. І річ, як розуміємо, геть не в тім, що в середині ХХ ст. у масах прокинувся винятковий естетичний смак і непохитна етико-моральна принциповість. Справа, звісно, в найвульгарнішій речі – платоспроможності. Споживач (навіть якщо справа стосується культури) визначає виробництво, зокрема і творчість митців. У масовій культурі саме маси диктують відповідь на запитання «что такое хорошо и что такое плохо?». І відповідь ця, якщо й не істинна, то переконлива.

За цим-таки соціальним критерієм попередні культурні періоди слушно поділити на: 1) аристократичний і 2) буржуазний. Аристократична та буржуазна культури (до уваги береться, звичайно, лише європейський континент) мали двоїстий характер: з одного боку, це так звана «висока культура», з другого – фольклор. Стосовно поняття «висока культура» є, звісно, чимало сумнівів, але тут

цілком припустимо його використати. Аристократична та буржуазна культури залишили нам артефакти, які нині іменуються класичними (музика, театр, архітектура, живопис, філософія тощо). В естетиці ці артефакти ще трактуються як «великий канон». Хоча, звісно, ані Моцарт, ані Бетховен не знали, що вони пишуть «класичну» музику; так само як Ботічеллі чи Рембрандт не здогадувалися, що їхній живопис – «класичний». Мистецтво розвивалося за власною логікою, в основі якої Гаролд Блум бачить фактор змагальності [1]. Ця сама замкнута внутрішня логіка простежується й у філософії, яка розвивалася під дією двох надпотужних поштовхів – учень Декарта і Канта; наступність простежується й у політичній думці, маючи точками відліку вчення Макіавеллі, Гоббса, Руссо та Маркса. І коли ми пишемо про «внутрішню логіку» та «наступність», то міркуємо цілком у гегельянському дусі, оскільки мовимо про розвиток понять, які закладалися, розвивалися й заперечувалися у філософських і політичних текстах (не надаючи, звісно, розвитку цим поняттям онтологічного сенсу).

Утім, найважливішим є інше – фактор соціальності в розвитку аристократичної та буржуазної культур. Обидві культури розвивалися відповідно до потреб панівних верств. Це те, що вульгарний марксизм іменує «обслуговуванням інтересів панівних класів». (Цікаво, як саме ці інтереси обслуговували Декарт, Кант і сам Маркс?) Насправді ж, визначальний вплив справляли два чинники: 1) *освітній* і 2) *репрезентативний*.

Освітній чинник зумовлювався: а) потребою християнської церкви в трактуванні Святого Письма (вивчення латинських і давньогрецьких текстів, учень Отців Церкви) та християнських догматів, які мають діалектичний характер і не можуть бути осягнуті без філософської підготовки, б) існуванням автономної корпорації університетів. Відповідно, й культурні здобутки аристократичного та буржуазного періодів розвивалися на своєрідному піднесеному фундаменті – тексти Платона й Аристотеля, Ціцерона та Вергілія. І тексти цих та інших «давніх» класиків розглядались у відриві від соціальної та політичної ситуації, в якій вони постали. Це породило образ довершеної, раціональної та «світлої» класики, який протистав-

лявся «темному» Середньовіччю та завжди нікчемній сучасності. Так постав образ, проти якого в праці «Народження трагедії, або еллінство та песимізм» збунтувався Фрідріх Ніцше. Не Аполлонове, а Діонісове начало було визначальним (принаймні не менш важливим), стверджував Ніцше. Але Діонісове начало не ввійшло до середньовічного та новочасового бачення Античності. Античність існувала лише в її музейному, філологічно ретельному й історично пафосному вигляді. І саме ця аберація віддаленого в часі погляду, і саме ця музейно-університетська тиша й спричинили естетично-споглядальне сприйняття Античності. Саме в такому «відредагованому» вигляді аристократична та буржуазна культури і сприйняли Античність за посередництва освіти. Отже, й аристократична, й буржуазна культура – аж до постання культури масової – розвивалися на відстороненому культурному базисі, розвивалися самодостатньо, за внутрішньою логікою, не зазнаючи істотного впливу з боку безпосередньої соціальної реальності. Їхні артефакти завжди пов'язані з тлумаченням, інтерпретацією, розвитком античних традицій. Відповідно, й культурні артефакти (хай то література, філософія, правові тексти чи живопис) були звернені лише до осіб, спроможних їх інтерпретувати.

Звісно, безпосередня соціально-політична дійсність проривалася до сфери відстороненого мислення. Проривалась у вигляді християнських єресей, соціальних утопій і елементарних бунтів. Але всі ці «прориви» інтерпретувалися за допомогою заздальгідних когнітивних схем. Тільки в ХХ ст. філософія та політична думка набули нового соціально базису, який уможливив перегляд попередніх інтелектуальних традицій, чи, радше, постання поряд із традицією нових пояснювальних причинно-наслідкових схем.

Отже, скажімо декілька слів і про *репрезентативний чинник* аристократичної та буржуазної культур. Цей чинник має переважно статусний і політичний характер. Його формулу можна передати таким чином: Я є таким, яким Я є, тому що Я є спостереженим Іншим. Факт спостереження зумовлює необхідність репрезентації – представлення власного Я як прояву власного статусу. Логіка статусної репрезентації відповідає тій схемі, яку Едвард Саїд виокремив для опису обопільного сприйняття між

Заходом і Сходом, а також у рамках імперської та колоніальної культур. За Саїдом, Схід є таким, яким він є, себто являється (постає, репрезентується) в певному образі, тому, що є Захід – Інший, котрий споглядає Схід. Це не означає, що всі ті речі, які ми очікуємо побачити, сприймаючи Схід, насправді властиві Сходу. Це лише означає, що Схід, враховуючи очікування Заходу, неодмінно репрезентує Заходу очікувані прояви. Відповідним чином і Захід грає роль Заходу перед очима Сходу.

Як приклад, можна згадати одне з оповідань Редьярда Кіплінга. Молодий офіцер служить в індійській колоніальній поліції. Одного дня в селі стався неприємний випадок: у господаря втік із повітки слон (зі слонами таке трапляється). Слон розгромив пів села і тепер пасеться на чиемусь полі. Молодий офіцер бере гвинтівку й убиває слона. Вартою уваги є мотивація офіцера: по-перше, він розуміє, що слон невдовзі втихомириться й господар зможе його забрати до обійстя, отже, вбивство слона – безглузда жорстокість. По-друге, він розуміє, що мешканці села очікують від нього саме такого рішучого і жорстокого вчинку, бо він – біла людина, а отже – жорстокий, рішучий і принциповий (господар недогледів слона, а тому має постраждати). По-третє, розуміє, що не вдавшись до жорстокого вчинку, він втратить авторитет, перестане бути «білою людиною», а отже, й не зможе далі служити в поліції. Таким чином, офіцер діє не за об'єктивною логікою (вбивати слона безглуздо), а за логікою образно-естетичною: я біла людина, білі люди – жорстокі, а тому – я діятиму жорстоко. Себто, офіцер репрезентує себе таким, яким його очікують бачити, а не таким, яким він є насправді (бо слона-то йому шкода).

У репрезентації аристократичної та буржуазної культур простежується саме цей образно-естетичний чинник. Тільки в ролі Іншого-спостерігача виступають нижчі верстви: аристократ поводить як аристократ не тому, що він аристократ, а тому, що є «холопи», які за ним спостерігають. Відповідно, й холопи поводяться як «холопи» за присутності аристократії. Кожен виконує свою соціальну роль перед очима Іншого. Аристократ і буржуа мають бути Іншими перед очима Інших. Скажімо, французька культура

«золотого віку» виробила бездоганний ритуал аристократичного способу життя (мова, мода, мистецтво, кухня тощо). Але, якщо певна культура (в конкретному часі та просторі) не спромоглася виробити належного ритуалу, то такий ритуал елементарно запозичується. Відтак ми бачимо в історії переможну ходу французької культури, бо саме ритуал цієї культури був адекватний належному способу саморепрезентації аристократії.

Знову ж таки, задля унаочнення, звернімося до класичного образу театру кабукі – образу бідного самурая. Усе майно самурая – дірявий плащ і меч. Поряд із ним – вірний слуга. Зима. Самурай і його слуга бредуть засніженою дорогою. Слуга щулиться, кутається у свої лахи і весь час ремствує на долю. Самурай незворушно крокує дорогою, не ховаючи тіло від пронизливого зимового вітру. Як бачимо, кожен із цих персонажів грає відведену йому роль. Так само як божевільний ідальго грає роль мандрівного лицаря (з усіма наслідками, які випливають із цієї присвоєної ролі). Виникає запитання, невже аристократ не може бути аристократом не за роллю, а за духом? Із погляду соціології культури відповідь на це запитання не має жодного значення. Натомість має значення геть інше – будь-яка культура мусить витворити власний «високий» канон. Мусить містити канон образу «низького» (мораль, світогляд, поведінка, мова) й образу «високого» (так само – мораль, світогляд, поведінка, мова і т. д.). І без цих пар жодна культура не може бути цілісною. Потрібно наголосити: йдеться не про соціальний «низ» і соціальний «верх» (із погляду соціології), а про – образний канон «верху» та «низу». Скажімо, значною проблемою української культури є брак канонічного образу «верху», образу українського аристократа.

І тут ми виходимо на проблему, яка є специфічною для масової культури. У масовій культурі формалізований за верствами соціальний «верх» і соціальний «низ» – стерті. Якщо представник аристократії мав можливості (і мусив) вести відповідний спосіб життя, тобто мав можливості для споживання відповідних артефактів (а саме факт споживання Ганна Арендт виокремлює як критерій належності до панівної верстви), то в сьогочасних умовах

можливості для споживання, які мають усі соціальні прошарки, загалом тотожні. Костянтин Леонтьєв свого часу писав: соціальна нерівність мусить існувати, бо вона є передумовою розвитку культури й має *естетичне* значення. Максима Костянтина Леонтьєва в сьогочасному світі не виконується.

Потрібно звернутися ще до одного питання, яке вже побіжно згадувалося, – явища фольклору. Аристократична та буржуазна культури, функціонуючи у своєрідному замкнутому колі, існували поряд із незмінним упродовж століть культурним шаром, який нині опредметнюється як фольклор. Цілком зрозуміло, що безіменні творці (та відтворювачі) народною культури не вважали, ніби вони створюють «фольклор». «Фольклор» – це сторонній погляд на народну культуру, а не досвід культурної рефлексії, який здійснювався самим народом. Якщо ми відштовхуватимемося від етимології, то терміном «культура» ми з повним правом позначатимемо насамперед «високу» культуру, бо та і справді буде «культивованою», в буквальному сенсі «штучно вирощеною». Шекспіра та Мольєра потрібно вирощувати (бажано – в оранжереї). Натомість вертеп (чи ще щось у цьому роді) – це явище, яке й саме з'явиться (мов бур'ян на полі). Це не означає, що артефакти аристократичної культури завжди, з естетичного погляду, вищі, аніж артефакти культури народної. (Аристократична культура породила чимало неймовірно нікчемних проявів.) Це лише означає, що народна культура має свою жанрову межу, котру їй не до снаги переступити. Якщо ми подивимося на ті речі, які в Україні іменуються фольклором, то помітимо, що це не завжди власне фольклор. Танцювальний ансамбль імені Павла Вірського, хор імені Григорія Верьовки (та інші колективи) репрезентують не народне мистецтво, а твори, стилізовані під народне мистецтво. Й у цьому сенсі колективи, створені Вірським і Верьовкою, – суто професійні, а їхні твори – це авторські роботи. Напевно, найвідомішою українською піснею є «Щедрик» в обробці Миколи Леонтовича. Але цей твір є, знову ж таки, обробкою – доволі віддаленою від первинного матеріалу. І така професійна трансформація народної творчості є доволі прикметною для ХХ ст.

Народна творчість ніби зрощується з професійним мистецтвом, набуваючи, таким чином, нової форми, придатної для широкого сприйняття. По суті, фольклор стає елементом маскульту.

Отже, перейдімо до власне масової культури. Масова культура бере початок із процесу урбанізації, спричиненого індустріалізацією. Колишні селяни, стаючи містянами, втрачали зв'язок із народним побутом, звичаями та світоглядом. Цей процес розпочинається в середині ХІХ ст., в Україні – в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Отже, провідним фактором культурного розвитку стає не відтворення народної культури, а наслідування статусної культури панівних верств. Простіше кажучи, нові пролетарі починають наслідувати побут і манери своїх роботодавців. У повісті «Хазяїнове дитинство» Жана-Поля Сартра є прикметний епізод: одна із жінок – представниця класу дрібних буржуа – ділиться своїм обуренням із подругою: я бачила як дружина мого робітника купувала собі шовкові панчохи, а яюсь ішла вулицею, несучи кошик із вином і різними наїдками. На її думку, це – ганебно. Якщо дружини чорноробів почнуть носити шовкові панчохи, то це – кінець усім устоям. Таки правда, сказав би Костянтин Леонтьєв, – це кінець ієрархії й кінець естетиці. Відтак провідним фактором масової культури є наслідування. Але наслідування чого? Наслідування культури панівних верств – буржуазної культури та культури аристократичної. Тут треба звернути увагу на річ, яку відзначила Ева Томпсон: у класичній російській літературі взірцем високої культури є життя аристократії, натомість у літературі англійській, німецькій і французькій – за високий взірець править культура буржуазна. Це є специфіка російської культури, визначена запізнілою модернізацією. І ця специфіка визначає зміст високої культури, яка наслідувалася з настанням масової культури.

А тепер перейдімо до особливостей цього масового наслідування. Наслідування, повторення, копіювання – це завжди процес, пов'язаний із втратами. Наслідуються завжди зовнішньо-формальні ознаки, але наслідувач майже ніколи не вловлює суть взірця, на який орієнтується. Наслідування завжди пов'язане зі спрощенням. І водночас – до створеної

«копії» неминуче вноситься елемент особистості суб'єкта, який є копією. Згадаймо бодай мольєрівський образ міщанина у шляхетстві. Для Мольєра та його читачів – представників «золотого віку» аристократичної французької культури – це комічний образ. Аби вже згаданий Жан-Поль Сартр мав бодай крихту почуття гумору, то дружина чорнороба, яка вирядилась у шовкові панчохи, також була б комічним персонажем. І там, де естетика бачить суцільний комізм і незугар, етика бачить трагедію. У «Так казав Заратустра» Фрідріх Ніцше пропонує цікаву притчу: Заратустра оголошує натовпу («потолочі», як перекладає Петро Таращук), що зараз з'явиться надлюдина; і потолоч аплодує, бо очікує побачити канатохідця. Заратустра переживає настільки глибоку душевну травму, що відмовляється проповідувати перед «потолоччю» й вирушає до пустелі. (Він образився.) Маса не здатні сприймати високі взірці – ось, що хотів сказати нам Ніцше. Маса потребують хліба та видовищ (в ідеалі – «видовищного хліба», або ж «хлібного видовища»). Ніцше дивовижним чином передчув постання нового типу масової свідомості. Безперечно тут визначальну роль справило оцінювання суспільної рецепції творчості його кумира Ріхарда Вагнера. Збагнений лише для обраних, Вагнер однієї прекрасної миті став цілком «попсовим», кажучи сучасною мовою. І ті люди, які не здатні були оцінити жодної ноти у вагнерівських творах, ураз почали співати їм осанну (так само не розуміючи хваленої музики). Чому «Одіссея» є видатним літературним твором, – якимось поцікавився Вільгельм Дільтей, – з огляду на поетику, з огляду на зміст, чи з якоїсь іншої причини? І іншої причини, – відповів Дільтей. І причина ця – заздалегідне суспільне переконання (навіть тих осіб, котрі не читали «Одіссею»), що твори Гомера – видатні. Чому Вагнер – видатний композитор? Із тієї самої причини, з якої Гомер – видатний поет. І для того, аби знати, що Вагнер видатний композитор, не обов'язково слухати «Трістана й Ізольду». (Так само, як не обов'язково читати «Одіссею».) Коли всі дізналися, що Вагнер – геній, той перестав бути кумиром Ніцше: Заратустра сховався до пустелі, подалі від потолочі та її канатохідців.

Теодор Адорно (цілком у ніцшеанському дусі) показав, що кітч – це домінантна форма продукування артефактів в

умовах масового суспільства. Творчість стає індустрією. Творчість як творення небувалою (дефініція Миколи Бердяєва) фактично зникає. Натомість з'являється тиражування стандартних образів. Масова культура не потребує унікального. Вона потребує «масового» і стандартного. Вона потребує впізнаваного, а це – цілковита протилежність творчій знахідці. Саме тому для кітчевої музики достатньо трьох акордів (якщо більше, то мелодія ніколи не стане шлягером). Для кітчевого живопису достатньо одного соняха, одного київського пагорбу й однієї Андріївської церкви. А для кінематографа – мовчазного образу супергероя (трохи п'яного і трохи неголеного). Адорно вважав, що кітч – це цілковитий занепад мистецтва. Натомість Вальтер Беньямін завважував, що кітч – це новий етап у розвитку мистецтва. І напевно, рацію таки мав Беньямін.

В умовах масової культури стерлася соціальна грань між верствами, яка визначала об'єктивні межі побутування високої культури та фольклору. І високе мистецтво (класичні твори), і фольклор стали винятково матеріалом для кітчевого тиражування. У кращому випадку – стали матеріалом для інтерпретації. Однак згадаймо Костянтина Леонтьєва: ієрархія є об'єктивно необхідною для розвитку культури. Без ієрархії культура неможлива. Отже, навіть в умовах масової культури має постати своя ієрархія, хоча ця ієрархія і не матиме соціально визначеного критерію. Тож, де ця ієрархія? Олексій Шевченко пише про «гламуризацію в політиці» (і не тільки в політиці) як про нікчемні спроби маскування садо-мазохічного ества. Суть міркувань Олексія Шевченка в тім, що влада (а заодно і всі державні інститути – держава як така, президент, збройні сили, сили правопорядку тощо) цілковито десакарлізуються. Держава – це вже не Бог на землі (як саркастично висловися Гоббс), і не онтологічний атрибут Абсолюту (жартував Гегель чи писав всерйоз – досі не збагну), і поготів – не священна воля народу (як вважав Руссо). Влада в масовому сприйнятті – це лише збіговисько пройдисвітів. І народ (це той абсолют, який висвятив Руссо) не вважає себе чимось ліпшим за це привладне збіговисько. Влада – ніщо; влада – лише гедоністичний досвід. Народ – ніщо (і народ це розуміє); народ – лише

збіговисько невдоволених гедоністів. Як наслідок, пише Шевченко, влада втрачає право на: 1) монолог, 2) онтологічну реальність, 3) моральність (на це право не претендує й народ) [2, с. 132–135]. Залишається тільки ґламурний блиск, який навіть не намагається вдавати, ніби він є чимось більшим, окрім блиску порожнечі; чистий феномен і ніякої речі. І варто визнати цілковиту слухність міркувань Олексія Шевченка. Проблема, однак, у тім, що Шевченку бракує терпіння і терпимості (а може – цинізму?). Бо «ґламуризація», як здається, – це не тільки огидно, не тільки смішно, це ще й об'єктивно необхідно. (Усе, що існує, існує закономірно, казав один дотепник.) Ґламуризація – прояв споживання. І в цьому сенсі (згідно з Арендт) ґламуризація є критерієм належності до еліти. А без еліти (і це зрозуміло) культура неможлива. Останнє речення написано в іронічному ключі. (По-іншому писати на цю тему неможливо.) Але думка, захована за цими словами, – є цілком серйозною. Може хтось, колись і десь навчиться писати на цю тему з цілком незворушною мімікою. Скажімо, так: процес ґламуризації, який розгортався в Україні на поч. ХХІ ст., відображав становлення системи цінностей нової соціально-політичної еліти, а також форм символічного проявлення цих цінностей; однак, окремі політологи того часу, зокрема О. Шевченко та В. Бушанський, не змогли належно оцінити цей процес, вбачаючи в нім деструктивні з погляду етики й естетики риси. Намагаючись стати в пригоді майбутньому автору, я можу підкинути й таку тезу: ґламуризація – це форма репрезентації в чистому вигляді. І в цьому сенсі вона справді є ознакою для розрізнення соціального низу та соціального верху. Причому – ця ознака є цілком самодостатньою, оскільки жодних інших критеріїв для такого розрізнення об'єктивно не існує. Адже таким критерієм не є ані освіта, ані походження, ані релігія, ані ідентичність. Масова культура – це культура без об'єктивних ознак. Це лише видимість. І якщо ця видимість підпорядковується естетиці «сяйва» (адже слово «ґламур» означає – блиск, сяйво), то носії (репрезентатори) такої культури автоматично стають соціальною елітою.

Що ми бачимо? Ми бачимо соціальну ситуацію, в якій цінністю є лише блиск. Лише блиск приворожує, лише блиск спокушає. І жодних інших цінностей. Ми вже по той бік добра та зла, але нічого не бачимо, бо тільки в очах блискає. Можливо, цей блиск і є маяком? Гадаю, що так. Принаймні наразі є маяком.

А тепер зазирнімо в підвал нашої культури – в андеграунд. Емір Кустуріца зняв чудовий фільм, який називається «Підпілля» (іноді його назва подається як «Андеграунд»). Група товаришів так і не повернулася з Другої світової: вони живуть у підвалі й майструють зброю. Яку ж зброю майструє соціальне підпілля? Ця зброя – песимістичні фільми Ларса фон Трієра (густо замішані на натуралізмі); сюрреалістичний живопис, філософія Мішеля Фуко, яка руйнує усяку норму та нормальність; релігійний фундаменталізм; політичний тероризм. Чи вистрелить ця зброя? Відповідно до законів драматургії, мусила б. Однак...

Нещодавно в журналі «Есквайр» я побачив цікаву фото-сесію: завіса із зображенням мальовничого баварського села, а на її тлі – світлини афганських моджахедів. І неможливо було без замилювання дивитися на суворі обличчя, театральні здійснені автомати та блакитне небо над білою німецькою хатиною. (Бракувало лише реклами BMW.) З'ясовується, на дозвіллі моджахеди пишуть вірші – про важкі воєнні будні, про загиблих товаришів, про святість помсти й про огиду до всіляких міжнародних організацій. Що є ця фото-сесія? Як опинилася ця гра в кітч в афганських горах? (Сама проникла чи була доставленою чартерним рейсом?) Невже кітч – це шанс для світу? Шанс для миру та взаємопорозуміння? Що виявиться сильнішим – кітчеві елементи на світлинах чи поетичні рядки про святість помсти? Гадаю, що кітч всесильний. Кітч всемогутній!

1. Блум Г. Західний канон: книги на тлі епох / Г. Блум ; [пер. з англ]. За заг. ред. Р. Семківа. – К. : Факт, 2007. – 720 с.

2. Шевченко О. «Гламуризація» політичної влади як симптом суспільної ціннісної корозії / О. Шевченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011 / 4 (54). – С. 127–137.

ГУМАНІТАРИЗАЦІЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ ТА РОЛЬ ВИКЛАДАЧА В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ

У статті розглядаються актуальні проблеми процесу гуманітаризації вищої школи України. Висвітлюється роль та місце викладача вишу в формуванні політичної культури студентської молоді.

Ключові слова: гуманітаризація, вищий навчальний заклад, соціально-гуманітарні дисципліни, політична культура, студентська молодь.

Kozma V. Gumanitarizaciya of higher school and role of teacher in the process of forming of political culture of young people. The issues of the day of process of gumanitarizacii of higher school of Ukraine are examined in the article. Lights up a role and place of teacher of institute of higher in forming of political culture of student young people.

Keywords: gumanitarizaciya, higher educational establishment, social-humanitarian disciplines, political culture, student young people.

Загально визнаною світовою тенденцією розвитку сучасної освіти є так званий процес гуманітаризації. Немає жодної країни, яка була б цілком задоволена існуючою освітньою системою, реформи в цій галузі відбуваються постійно. Актуальним це питання є і для нашої системи освіти, зокрема освіти вищої. В широкому розумінні гуманітарною вважається така освіта, яка дає знання про суспільство, людину, культуру, сприяє загальному розвитку особистості. Проаналізувавши історію вищої школи, привертає увагу той факт, що до питання гуманітаризації освіти зверталися, як правило, в тому випадку, коли з'ясовувалося, що в процесі підготовки спеціалістів різного профілю виникають та поширюються ті чи інші негативні явища.

Відсутність знань з вітчизняної та світової історії, законів природи та суспільного розвитку, незнання власних прав та свобод призводять до зниження загального

рівня освіченості та культури народу, до низької економічної та політичної грамотності, що не може не впливати на якість підготовки молодого фахівця в будь-якій галузі. Як наслідок, це призводить до економічних, політичних, екологічних та інших зловживань, до проявів радикалізму чи політичної апатії, до зниження загального морально-етичного рівня суспільства.

Утилітарний підхід до вищої освіти перетворює процес навчання у вищому навчальному закладі в такий собі засіб для досягнення цілей, де основною метою є отримання диплома. Але ж вища освіта не повинна перетворюватися на засіб. Першочерговим завданням для неї має бути всебічний розвиток тих, хто її здобуває, формування у студента бажання вчитися, самостійно аналізувати та мислити. Підкреслимо, не ретрансляція знань, а саме – формування вмінь самостійно аналізувати та мислити – ось надскладне завдання для освіти, яке набагато важче реалізувати, ніж підготувати гарного фахівця своєї справи. «Отримання диплома є лише формальним свідченням фаховості, а не конвертованою вартістю успішності, а навчальний процес є процесом здобуття знань, які народжуються в процесі вільних діалогів між студентом і викладачем. Саме такий підхід до освіти на Заході» [1, с. 327].

Сучасний світ потребує фахівців, які можуть дивитися в майбутнє, вміють вільно спілкуватися та працювати з іншими людьми. Для цього потрібні широкі знання. Основою гуманітаризації вищої освіти є викладання гуманітарних та соціально-політичних наук, засвоєння яких дозволяє студентам набувати знання про сучасний світ, суспільство, людину, про систему моральних та соціальних цінностей. Гуманітарна та соціальна підготовка передбачає досягнення конкретних цілей, а саме: вміння логічно мислити та впевнено висловлювати свою думку; здатність критично аналізувати та розв'язувати проблеми, що виникають; прищеплення етичних, моральних та соціальних понять, які дають можливість створення особистої світоглядної філософії; формування зацікавленості до процесу навчання; загальне ознайомлення зі світовим культурним надбанням тощо. Практика дає нам чудові приклади того, що фахівці, що здобули широкі знання з гуманітарних,

соціальних та природничих наук, приносять набагато більше користі, працюючи в будь-якій вузькій галузі.

У різних країнах зміст, методи та форми гуманітарної підготовки відрізняються як в цілому, так і в окремих навчальних закладах зокрема, але, незважаючи на різноманітні системи освіти, існують певні загальні тенденції.

У країнах Заходу вища освіта, як і освітня система в цілому, є одним з основних агентів освоєння політичної культури суспільства. Зміст навчальних дисциплін соціально-гуманітарного циклу в коледжах, університетах та інших навчальних закладах складають такі навчальні дисципліни, як філософія, історія, політологія, спецкурси з проблем демократії, розвиток західної соціал-демократії, традиції та цінності американського способу життя, порівняльний аналіз політичних режимів тощо.

Кожний вищий навчальний заклад США має право самостійно визначати зміст та об'єм гуманітарної підготовки своїх студентів з урахуванням встановлених традицій, досвіду, структури професійно-викладацького складу та інших показників. Але, як правило, на факультетах технічних спеціальностей дисципліни суспільно-політичного та гуманітарного циклу займають до 30% навчального часу. Серед обов'язкових для вивчення курсів найбільш поширеними є: історія, філософія, політична наука, соціологія, психологія, історія західної цивілізації, розвиток західних інститутів та соціально-політичних ідей, історія західного мислення, сучасна цивілізація, порівняльний аналіз політичних систем і т.п. Для прикладу, в одному з провідних технічних вишів світу, Массачусетському технологічному інституті, особливу увагу приділяють гуманітарній підготовці студентів. На перших курсах навчальний план передбачає обов'язковий обсяг природничих, математичних та гуманітарних дисциплін. Метою гуманітарної підготовки є оволодіння усними та письмовими комунікативними навичками; набуття знань з історії, культури сучасних та древніх народів і цивілізацій; набуття знань і розуміння соціальних, політичних та економічних закономірностей функціонування суспільства; розвиток творчих здібностей; формування політичної культури; виховання активних та відповідальних громадян своєї країни тощо.

Сьогодні проблема соціально-гуманітарної підготовки молоді в українській вищій школі є досить актуальною і навіть гострою. Зміна керівництва освітнього відомства зазвичай тягне за собою нове бачення освітнього процесу загалом та гуманітаризації вищої освіти зокрема. Вузько-утилітарне мислення, технократизм, а інколи навіть цілковите несприйняття деяких гуманітарних дисциплін набувають подекуди системного характеру. Неодноразово порушуються питання про «обов'язковість» чи «необов'язковість» вивчення тих чи інших гуманітарних дисциплін, про викладання власної історії за такими авторами чи за іншими і т.п. Ця тенденція переноситься на керівництво вищих навчальних закладів, і якщо ректор є математиком чи фізиком, або і сам виш за спеціалізацією є технічним чи фізкультурним, то така наука, наприклад, як політологія, подекуди вважається чимось не серйозним і не вартим уваги, а соціально-гуманітарні кафедри вимушеним додатком.

Презирливе ставлення до гуманітарних знань проявляється в тому, що студенти, перш за все технічних вишів та факультетів, не прагнуть оволодіти багатством гуманітарної культури. Саме тому, на нашу думку, гуманітаризація освіти повинна стати одним з основних напрямів розвитку української вищої школи. У протилежному разі ми отримуємо «сірого спеціаліста», вихованого за принципом «хліба та видовищ».

Окремої уваги заслуговує питання формування політичної культури сучасного студентства. Важливе місце в формуванні такої культури належить саме соціально-гуманітарній освіті як складовому елементу підготовки сучасного спеціаліста. Без фундаментальної гуманітарної підготовки, знань з історії, філософії, соціології, політології, культури суспільства, економічних теорій неможливе оволодіння сучасною політичною культурою.

Наразі можемо констатувати факт відчуження молоді від політики та політичних інститутів. Це підтверджується численними соціологічними дослідженнями: на запитання «якою мірою Вас цікавить політика?» кожний четвертий (25,4%) молодий респондент відповів, що «зовсім не цікавить»; більшість опитаних (66,2%) цікавляться політикою

лише «деякою мірою» і тільки 8,4% відчувають до неї «великий інтерес» [3, с. 374]. У системі цінностей сучасних студентів домінуючу позицію займає дозвілля, вирішення буденних проблем. На становлення політичних якостей особистості великий вплив мають традиції та принципи молодіжної субкультури. Відповідно, на цій основі базується міф про негативне ставлення студентства до дисциплін соціально-гуманітарного профілю, особливо у вишах технічного напрямку. Однак, насправді, сучасне студентство не відмовляється від дуже важливих для кожної сучасної людини соціальних знань. Ідеться про відмову від тенденційно сформованого змісту, догматичних методів та авторитарного викладання.

Перш за все зазначимо, що формування політичної культури у виші не відбувається автоматично, величезну роль у цьому процесі відіграє особистість викладача, зміст матеріалу та використані ним методики. Проте професорсько-викладацький склад українських вишів, особливо викладачі соціально-гуманітарних дисциплін, майже всі роки незалежності України перебувають у досить складних умовах. На характерні риси особистості сучасного викладача впливають постійні суперечності, складність розвитку вищої школи, заполітизованість та ідеологізація освітньої системи. Особистість викладача органічно втілює в собі соціальну практику попередніх поколінь та сьогоденню дійсність.

Власний досвід та практика показують, що професійний культурний рівень викладачів наших вишів є досить низьким, як і рівень загальної культури та інтелігентності. Звідси цілком справедливий гумор наших сатириків про наявність у нас інтелігенції, але відсутність інтелігентів. Що казати, якщо навіть у столичних національних вишах багато дисциплін викладаються іноземною мовою. Українській державі вже більше 20 років. Хіба питання, якою мовою повинно вестися викладання у вишах для української інтелігенції, є і досі дискусійним?!

Сучасна вища школа повинна позбутися некомпетентності, педагогічної і психологічної неграмотності, авторитарного стилю управління навчальним процесом, стати центром духовного, культурного та інтелектуального відродження української нації.

Сучасні студенти, перш за все, цінують у викладачі професійні якості, захоплення власним предметом, широту поглядів, майстерність і навіть артистизм. Високо цінується різноманітність знань викладача, загальний рівень культури, вміння поважати іншу точку зору, здатність прививати бажання до пізнання нового.

Студенти на лекціях прагнуть до максимального демократизму та доступності, проблемності, відкриття наукових істин, які допомагають розвитку творчого мислення. Матеріал повинен мати тісний зв'язок з життям, з сучасними проблемами, пов'язуватися з майбутньою професійною зайнятістю тощо.

Аналізуючи роботу викладачів соціально-гуманітарних дисциплін, потрібно враховувати, що до особистості викладача дисциплін цього циклу студенти висувають дещо вищі вимоги, ніж, наприклад, до викладачів вузько-технічних чи природничих дисциплін. Зокрема, їх цікавить особиста позиція викладача щодо окремих питань історії та сучасності, загальний рівень культури та політичної культури, рівень інформованості та компетентності тощо. В цих умовах, декларуючи своє прагнення впливати на становлення політичної культури студентів, викладач сам повинен проявляти якості активної та творчої людини. Заангажованість, відсутність плюралістичних підходів, коментаторський стиль у процесі викладання породжують розбіжності в сприйнятті студентами інформації. «Інформація, яка надходить від лектора, повинна задовольняти „психологічні потреби» слухачів... Якщо ці потреби не задовольняються, слухачі шукають інші джерела та створюють свою інформацію у вигляді різних чуток і домислів. Тому зміст лекції повинен обов'язково відображати рівень поінформованості аудиторії та її ціннісні орієнтації» [2, с. 238].

Все вищевикладене вказує на те, що перед системою вищої освіти, зокрема її гуманітарної складової, в сфері формування політичної культури студентства лежить ціла низка проблем, розв'язання яких потребує неабияких фізичних та інтелектуальних зусиль. На нашу думку, у вищому навчальному закладі саме викладач соціально-гуманітарних дисциплін є тією ключовою фігурою, від

особистості якого багато в чому залежить розв'язання зазначених проблем та покладена відповідальність за формування політичної культури студентської молоді, виховання свідомих громадян своєї країни, її майбутнього.

1. Андрійчук О. Україна – Європа: тести на сумісність / О. Андрійчук. – К. : Смолоскип, 2007. – 378 с.

2. Комарова О. С. Мистецтво спілкування як основа комунікативної культури / О. С. Комарова // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. – 2012. – №1. – С. 238–242.

3. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.

Аліна Зуйковська

ПОЛІТИЗАЦІЯ ІДЕЇ СУСПІЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ У ПРОГРАМАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ*

У статті проаналізовано способи відображення ідеї суспільної солідарності в ідеології сучасних українських політичних партій. Автор розкриває ціннісні засади і особливості розуміння проблем суспільної солідарності політичними партіями в Україні.

Ключові слова: солідарність, суспільна солідарність, політичні партії, ідеї, цінності.

Alina Zuikovska. Politization of the idea of social solidarity in the programs of the contemporary Ukrainian political parties. The article provides an analysis how contemporary Ukrainian political parties reflected the idea of social solidarity in their ideologies. The author reveals the value base and peculiarities of party interpretations of the social solidarity in Ukraine.

*Стаття написана у рамках Цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Гуманітарні технології як чинник суспільних перетворень в Україні» на 2011–2015 роки».

Keywords: solidarity, social solidarity, political parties, ideas, values.

Складно уявити суспільство, в якому всі дії індивідів (політична, соціальна, економічна, наприклад) знаходяться у рамках легалізованих норм. Норми забезпечують соціальну стабільність, оскільки ґрунтуються на відчутті суспільної солідарності, яке мотивує членів спільноти на обмеження власної поведінки на користь спільно встановлених правил. Під час виконання норми завжди мають місце девіації – певні відхилення від норми. Вони можуть бути легітимованими (без застосування санкцій за відхилення) або нелегітимованими (із застосуванням санкцій), але в обох випадках слугують своєрідним сигналом необхідності корекції норм. Небезпечною для суспільства ситуація є тоді, коли девіантна поведінка стає нормою, а самі норми змінюються настільки швидко, що замість стабільності привносять у суспільне життя зміни, ставлячи індивіда перед вимогами постійної адаптації. У цьому випадку суспільна солідарність розпорошується, взаємозалежність людини і суспільства руйнується, втрачаються взаємні обов'язки і довіра між людьми, внаслідок чого проблема суспільної солідарності часто політизується. У вигляді проектів ідеального суспільства ідея єднання суспільства артикулюється різними політичними суб'єктами, опиняючись на рівні політичного дискурсу.

Зміни конституційного дизайну, перманентність економічних, соціальних реформ в Україні створюють схожу до описаної вище ситуацію: швидкість змін нормативного рівня соціальної, політичної, економічної поведінки змушує людину звикати до відсутності усталених правил та норм, що спричиняє розвиток нігілістичних настанов і негативно впливає на рівень соціальної довіри і відчуття солідарності в українському суспільстві. Якщо суспільний запит на відновлення відчуття солідарності в Україні існує, то, за нашим припущенням, ідея суспільної солідарності як єднання членів українського суспільства на основі спільних цінностей у тому чи іншому вигляді має бути відображена на політичному рівні. Отже, у межах цієї статті пропонується розглянути, як політизувалась

ідея суспільної солідарності у програмах політичних партій в Україні під час різних виборчих кампаній 2002, 2006, 2007 і 2012 рр., які цінності наділялися статусом «об'єднавчих» і які специфічні прояви мала політизація цієї ідеї.

Окреслимо загальні тенденції оформлення ідей, що оточували поняття солідарності в ідеологічному полі, утвореному українськими партіями.

«Хвиля популярності» ідеї суспільної солідарності серед українських політиків розпочалася з 1993 р. Так, у 1993 р. було створено Українську партію солідарності і соціальної справедливості, у 1997 р. – Партію солідарності України, у 2000 р. – Партію регіонального відродження було перейменовано у «Трудову солідарність України» (перейменована Партія регіонального відродження, яка у 2001 р. з «Трудової солідарності України» змінила назву на Партію регіонів). У період з 1999 по 2004 рр. з'явилися партії і блоки, які як свій ідеологічний маркер використовували синонімічну за змістом до солідарності ідею єдності: Українська партія «Єдність» (2000 р.), Всеукраїнська партія Миру і Єдності (2000 р.), Народний рух України за єдність (2000 р.), виборчі блоки політичних партій «Єдність» і «За єдину Україну!» (2002 р.), партія «Єдина Україна» (що є перейменованою у 2004 р. Партією Освітян України). З 2004 р. по 2012 р. феномен суспільної інтеграції дещо втратив свою актуальність (у 2008 р. було зареєстровано партію «Єдина країна»), а ідеї суспільної солідарності і єдності увійшли до програм різних політичних сил. Станом на жовтень 2012 р. Міністерством юстиції зареєстровано лише три політичні партії, у назві яких використовується поняття солідарності, це партії: «Солідарність жінок України» (1999 р.), «Солідарність» (2001 р.), «Громадянська солідарність» (2005 р.) [1].

Поняття «солідарності» вживалося з різними означеннями – «солідарність жінок», «трудова», «громадянська», «національна» солідарність, «солідарне суспільство»; мало спільнокореневі й однакові за ідеологічним навантаженням слова-замінники – «солідаризм», «солідарний» і «консолідація»; і відмінні за написанням, але синонімічні за вживанням слова, що відображали феномен суспільної інтеграції – «єдність», «єдиний», «згуртування». Наприклад, «солідарність жінок» є стимулом і вирішальним фактором об'єднання

суспільства» [2, с. 394], «усвідомлюючи силу громадянської солідарності...йдемо в активну політику» [2, с. 299], «ми пропонуємо ...побудову в Україні нового ладу – Солідарного суспільства...» [3], а також: «це наш шлях, який ми називаємо солідаризмом» [4], «ми пропонуємо програму консолідації суспільства» [5], «формування української нації як самодостатньої, що забезпечить країні внутрішню єдність» [6], «люди чекають на політиків, які згуртують народ, регіони, країну, будуватимуть суспільні відносини на принципах демократії і відкритого діалогу, справедливості і солідарності» [7], «відсутність згуртованої, патріотично налаштованої ...еліти...і як наслідок – неспроможність об'єднати народ України в єдину політичну націю» [2, с. 360] та інше.

Необхідність упровадження цінностей солідарності пояснювалася трьома «причинами»: невдачами у проведенні реформ у економічній і соціальній сфері, роз'єднаністю політичної еліти і, як наслідок, відсутністю національної ідеї, кризовими процесами. Так, якщо наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр. «звинувачення» у незавершеності соціально-економічних реформ і відсутності національної ідеї стосувалися політичної еліти, то з 2000-х рр. вони доповнилися констатацією кризового стану українського суспільства. Зокрема, у програмі Української партії «Єдність» вказувалося: «Значну частку відповідальності за ситуацію в Україні несе роз'єднана національна і політична еліта, яка після здобуття державної незалежності не спромоглася сформулювати сучасну національну ідею, запропонувати концепцію розвитку України на основі національних інтересів як політичне замовлення державі» [2, с. 413]. Політична платформа Єдиного Центру включала такий пасаж: «Кризові процеси, що відбуваються в країні та за її межами, вимагають від нас негайного згуртування...люди не відчують економічних успіхів, корупція роз'їдає суспільство, село, медицина, освіта, культура, армія, комунальне господарство перебувають у стані занепаду» [2, с. 359–360].

Як цінність солідарність доповнювалася іншими цінностями, серед яких умовно можна виокремити: *політичні*, це – свобода, рівність, демократія, справедливість, відповідальність, громадянськість, патріотизм; *соціальні* – взаємодопомога, суспільна злагода, соціальне партнерство,

світоглядні – гуманізм і моральність. Відмітимо, що імплементація ідеї солідарності здійснювалася переважно на основі політичних цінностей. Наприклад: «побудова вільного, демократичного суспільства на засадах свободи, демократії, соціальної справедливості й солідарності, захист прав людини і демократичних свобод» [2, с. 589], а також: «третій шлях» розвитку держави, який може дістати підтримку суспільства та вивести країну з кризи – це шлях нового центрризму...Основними ідеями тут є солідарний колективізм, відповідальний індивідуалізм та економічна свобода» [2, с. 276]. Разом з тим, у програмі партії «Єдність» було виявлено і використання маркерів: релігійної ідентичності – «єднання» на основі християнських цінностей; культурної ідентичності – на основі історії, мови українського народу; громадянської ідентичності – «соціальна єдність» – це «суверенітет людини», «суверенітет держави», «політичний суверенітет громадянського суспільства» [2, с. 415].

Було виявлено два тлумачення солідарності: як відображення *взаємозалежності людини і суспільства*, яка породжує взаємні обов'язки і допомогу, і як *соціальне партнерство* між різними верствами населення. У різних програмах консолідація мала відбуватися між різними учасниками соціальних, політичних відносин: між «владою і громадськістю», «державою і суспільством», «представниками різних політичних, професійних, соціальних груп, регіонів України», «суспільством і державою», «виробниками продукції та працівниками бюджетної сфери», «власниками і найманими працівниками», «Сходом і Заходом, Півднем і Північчю», «жителями села і міста», «покоління»; «національної еліти» і «нації».

Разом з тим, ідея солідарності виступала як основа для «єднання» всіх політичних сил, що були покликані об'єднати «відповідальних», «активних» громадян, патріотів української держави [2, с. 277] для боротьби з крайнім індивідуалізмом, егоїзмом, потрясіннями, війнами, анархією [2, с. 471] та ін.

Отже, ідея солідарності тісно пов'язувалася з основними демократичними цінностями і відображала необхідність гармонізації не суспільства в цілому, а окремих політичних суб'єктів. Ураховуючи те, що з тих партій, назва і

програма якої були побудовані на ідеї солідарності, жодна не стала парламентською, а такі партії, як Українська партія солідарності і соціальної справедливості і Партія солідарності України взагалі припинили своє існування (у 2003 і 2001 рр., відповідно), розвинути ідеологію солідаризму у вигляді самостійної течії в Україні не вдалося. Але це не означало, що ідея суспільної солідарності зникла з ідеологічного дискурсу, вона поширилася на набагато більшу кількість передвиборчих програм партій, але не як домінуючий компонент, а як окрема тема, яка у тому чи іншому ідеологічному ключі доповнювала проекти розвитку України, що конкурували під час виборчих кампаній.

У 2002 р. до ідеї солідарності зверталися такі політичні виборчі блоки і політичні партії, як: «Виборчий блок Юлії Тимошенко», «Демократична партія України – партія «Демократичний Союз», «За Єдину Україну!», «ЗУБР», «Руський блок», партії – «Нова Сила», Народна партія вкладників та соціального захисту, «Нова генерація України», Селянська партія України, СДПУ, СДПУ (о), Українська Національна Асамблея.

У своїх передвиборчих програмах 2002 р. ці партії використовували ідею суспільної солідарності для обґрунтування мотивів участі у боротьбі за владу, як-то: «окреслити перспективи єдності суспільства», «згуртувати народ, регіони, країну, утвердити політичну єдність суспільства», «замінити нав'язану Україні мораль «хижацького прагматизму» системою цінностей «солідарного суспільства», «об'єднання українського суспільства на засадах дотримання невід'ємних прав людини і соціального партнерства» тощо.

Ціннісними засадами солідаризації суспільства визначалися такі політичні цінності, як: свобода, справедливість, відритий діалог, рівні можливості; соціальні цінності – родина, громада, згода, порозуміння, толерантність, добробут.

Необхідність консолідації українського суспільства пояснювалася на основі патріотизму, соціалізму, «європейських» цінностей. Наприклад, «Україна – наш спільний Дім. Всі, хто в ньому живе та вважає, що ця земля і ця держава – його Батьківщина, незалежно від походження, – є українцями... Ми повинні усвідомлювати, що саме МИ, РАЗОМ, СВОЇМИ руками і розумом маємо будувати Свій

Дім – Державу Україна, яка стане надійною точкою опори для українців всього світу» [8]; «Селянська партія України визначала своєю метою побудову в Україні «нового» ладу – «Солідарного суспільства соціальної справедливості, яке ґрунтується на соціалістичних цінностях», в якому, за переконанням партійців, «усі ресурси суспільства будуть підпорядковані одній меті – підвищенню рівня життя людини праці, задоволенню її культурних та духовних потреб...» [9]; «солідарність – це знайдений у рамках розвитку європейської цивілізації механізм, що дозволяє поєднати вільну людину та справедливе суспільство» [10].

Під час парламентських виборів 2006 р. ідея солідарності з'явилась у передвиборчих програмах виборчих блоків: «Блок Лазаренка», «Народний блок Литвина», «Блок Юлії Тимошенко», «Опозиційний блок НЕ ТАК!», і партій – Українська Консервативна партія, «Відродження», «Партія політики ПУТІНА», «Партія екологічного порятунку «ЕКО+25%», «Третя сила».

Необхідність солідаризації пояснювалася «розколом України», «внутрішньою неусталеністю держави», «відсутністю національної ідеї». Зокрема, «Народний блок Литвина» закликав «подолати розкол, внутрішню неусталеність держави, втому і невпевненість людей у своїй подальшій долі, скріпити націю, консолідувати території...утримати громадянський мир у суспільстві» [11], схожими закликами і гаслами користувалася «Партія політики ПУТІНА».

Спільною рисою передвиборчих програм зазначених партій стало звернення до ідеї солідарності для пояснення ідеї справедливого суспільства. Так, «Блоком Юлії Тимошенко» було визначено «шлях солідаризму» як встановлення та безперервне вдосконалення справедливості шляхом свідомого виявлення людських та суспільних проблем, їх чесного розуміння та системного гармонійного врегулювання без руйнації значимих інтересів кожної особистості на основі вільного рішення». Ідею справедливого суспільства доповнювала «економіка солідаризму», сутність якої зводилася до «зняття класового поділу людства на господарів життя та наймитів» [12].

Цінність солідарності згадувалася поряд із позначеними у 2002 р. цінностями стабільності, порядку, рівності

можливостей, до яких було додано взаємоповагу і довіру. Важливою складовою розкриття ідеї солідарності була ідея взаємозалежності людини від суспільства: «Людина не існує сама по собі, – своїми знаннями, культурою, руко-творним середовищем кожен з нас зобов'язаний іншим людям» [12].

Особливістю програм 2006 р. стала конкретизація проблеми консолідації українського суспільства, що було відображено у визначенні «проблемних» соціальних відносин, які потребують солідаризації. Так, згідно з програмними положеннями Української консервативної партії принцип солідарності «не спрацьовував» у відносинах між: індивідами і соціальними групами [13], за Ліберальною партією України – між громадянами і державою, державою і капіталом, капіталом і громадськістю [14], потреба консолідації визначалася також у відносинах між «гілками влади», всередині демократичних сил [15].

Зв'язок ідеї солідарності із політичними взаємовідносинами конкретних акторів, відображений у програмах 2002 р., був притаманний ідеологізації проблеми солідарності й у 2006 р., що дозволяє визначати політику як сферу, яка найбільше за всі інші потребує ресурсу солідарності. Апеляції до національної і громадянської ідентичностей тільки підкреслювали цю потребу. Так, стверджувалося, що: «Єдність нашого народу, яка базується на спільному історичному минулому, є основою політичної стабільності нашого суспільства» [16]. Висловлювалися гасла «За духовну єдність української нації, незалежно від національності, мови, віри! Проти розбрату і непорозуміння між силами національного збереження України...» [17] та інші.

У 2007 р. до ідеї суспільної солідарності звертався «Блок Юлії Тимошенко», але ідеї суспільного єднання були також присутні у програмах КПУ, Партії регіонів, виборчого блоку «НАША Україна – НАРОДНА САМООБОРОНА», «Блоку Литвина», Всеукраїнської партії народної довіри. Значного ідейного збагачення способів відображення проблем суспільної інтеграції українського суспільства під час цієї виборчої кампанії виявлено не було. Відмітимо, що ідея побудови справедливого суспільства була доповнена ідеєю соціального

добробуту й ідея солідарності розгорталася на основі тем соціальної нерівності і матеріального добробуту громадян.

Ідея консолідації суспільних сил з'являлася поряд з маркерами національної ідентичності («українські традиції і духовні цінності зцементують країну», «захистимо нашу ідентичність – українську мову та культуру» [18]) і громадянської ідентичності («Україна має шанс...стати взірцем для інших країн. І цю віру мусить народити нова національна ідея та Український прорив, які стануть предметом гордості нашого народу» [19], «успішна людина – успішна держава», «Ми – різні: на Півночі та Півдні, Заході та Сході, але ми – громадяни єдиної країни. У цьому – запорука нашої сили і процвітання» [20] та інше).

У 2012 р. поняття солідарності у своїх програмах використовували партії: Всеукраїнське об'єднання «Громада», Всеукраїнське об'єднання «Свобода», Ліберальна партія України, Партія Зелених України, Партія пенсіонерів України, «Нова політика», СПУ, «УКРАЇНА МАЙБУТНЬОГО», Українська партія «Зелена планета».

Контекст згадування ідеї солідарності складали переважно економічна і культурна тематика. Зокрема, заклики до об'єднання підкріплювались ідеєю побудови нової економіки [21] і духовного злету. Якщо економічні теми розкривали принципи держави соціального добробуту і були спрямовані на розкриття шляхів побудови цих принципів в Україні, то «духовний злет» розкривався за рахунок апеляції до української національної культури, і головним чином – мови і релігії. Так, у передвиборчій програмі партії «Наша Україна» визначалися два фактори духовного піднесення – «українська мова як єдина державна мова, якою має володіти кожен громадянин України, незалежно від місця свого народження», і «єдина Українська Помісна Православна церква, утвердження якої є чинником духовної єдності та гідності народу» [22]. У програмі ВО «Свобода» засадами побудови єдиної Української Держави визначалися: національна ідентичність, соціальна та національна справедливість [23].

Ціннісне підґрунтя відчуття солідарності становили переважно соціальні і соціокультурні цінності: взаємна довіра, повага до кожної людини, взаєморозуміння, партнерство,

взаємодопомога, патріотизм («любов і турбота про Україну»), відповідальність («перед собою, родом, Україною, Богом»), повага («до себе, співгромадян, землі, історії, культури свого народу та інших народів») [24].

Таким чином, політизація ідеї суспільної солідарності у програмах сучасних українських політичних партій мала декілька особливостей: по-перше, солідарність позиціонувалась як ознака суспільства, яка поряд із такими цінностями, як відповідальність, справедливість, свобода, рівність, демократія мала утворювати ціннісний базис для єднання українського суспільства; як принцип гармонізації відносин між політичними суб'єктами (громадяни і влада), соціальними суб'єктами (класами, верствами), що було спрямовано на подолання політичної і соціальної нерівності; як складова ідеології «центризму», яка позиціонувалась як альтернативна класичним ідеологічним течіям матриця сприйняття політичної дійсності. По-друге, імплементація солідарності в ідеологічний дискурс здійснювалася на основі комплексу політичних, соціальних і світоглядних цінностей, маркерів національної і громадянської ідентичностей. По-третє, ідея суспільної солідарності не набула мобілізаційного потенціалу, достатнього для підтримки партій, які були її виразниками, разом з тим вона стала суттєвим змістовним доповненням ідеалу справедливого суспільства всезагального добробуту.

1. Перелік політичних партій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.minjust.gov.ua/parties

2. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.) / Керівник проекту – М.С. Кармазіна; довідковий матеріал – М. С. Кармазіна, Т. А. Бевз; упорядники – Т. А. Бевз (координатор проекту), Д. В. Веденєєв, П. П. Гай-Нижник, О. М. Любовець, С. В. Полтавець, О. М. Собачко, В. Д. Яремчук. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 808 с.

3. Передвиборна програма Селянської партії України [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2002. – Партії (блоки) на виборах. – Селянська партія України. – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvkk.gov.ua/pls/vnd2002/WEBPROC0V

4. Передвиборна програма «Блоку Юлії Тимошенко» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – «Блок Юлії Тимошенко». – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

5. Передвиборна програма Політичної партії «Партія екологічного порятунку «ЕКО+25%» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – Політична партія «Партія екологічного порятунку «ЕКО+25%»». – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

6. Передвиборна програма політичної партії «Трудова Україна» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – політична партія «Трудова Україна». – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

7. Передвиборна програма Виборчого блоку політичних партій «Єдність» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2002. – Партії (блоки) на виборах. – Виборчий блок політичних партій «Єдність». – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/WEBPROC0V

8. Передвиборна програма Всеукраїнської партії «Нова сила» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2002. – Партії (блоки) на виборах. Всеукраїнська партія «Нова сила» – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/WEBPROC0V

9. Передвиборна програма Селянської партії України [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2002. – Партії (блоки) на виборах. – Селянська партія України. – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/WEBPROC0V

10. Передвиборна програма Соціал-демократичної партії України [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2002. – Партії (блоки) на виборах. – Соціал-демократична партія України – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/WEBPROC0V

11. Передвиборна програма «Народного блоку Литвина» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – «Народний блок Литвина» – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

12. Передвиборна програма виборчого блоку політичних партій «Блок Юлії Тимошенко» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – «Блок Юлії Тимошенко» – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

13. Передвиборна програма Української Консервативної партії [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – Українська Консервативна партія. – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

14. Передвиборна програма Ліберальної партії України [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – Ліберальна партія України – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

15. Передвиборна програма «Блоку Лазаренка» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – «Блок Лазаренка» – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

16. Передвиборна програма Соціально-екологічної партії «Союз. Чорнобиль. Україна» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – Соціально-екологічна партія «Союз. Чорнобиль. Україна» – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

17. Передвиборна програма Ліберальної партії України [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради 2006. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – Ліберальна партія України – Облікова картка партії. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001

18. Передвиборна програма Блоку «НАША УКРАЇНА – НАРОДНА САМОБОРОНА» [Електронний ресурс] / Позачергові вибори до Верховної Ради 2007. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – Блок «НАША УКРАЇНА – НАРОДНА САМОБОРОНА» – Облікова картка партії. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>

19. Передвиборна програма «Блоку Юлії Тимошенко» [Електронний ресурс] / Позачергові вибори до Верховної Ради 2007. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – «Блок Юлії Тимошенко» – Облікова картка партії. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>

20. Передвиборна програма Партії регіонів [Електронний ресурс] / Позачергові вибори до Верховної Ради України 2007. – Партії та виборчі блоки партій у виборчому процесі. – Партія регіонів – Облікова картка партії. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>

21. Передвиборна програма Партії Наталії Королевської «Україна – Вперед!» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради України 2012 – Партії/фракції у виборчому процесі. – Партія Наталії Королевської «Україна – Вперед!». – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=93>

22. Передвиборна програма політичної партії «Наша Україна» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради України 2012 – Партії/фракції у виборчому процесі. – Політична партія «Наша Україна». – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=109>

23. Передвиборна програма політичної партії Всеукраїнське об'єднання «Свобода» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради України 2012 – Партії/фракції у виборчому процесі. – Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода». – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=71>

24. Передвиборна програма ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «УКРАЇНА МАЙБУТНЬОГО» [Електронний ресурс] / Вибори до Верховної Ради України 2012 – Партії/фракції у виборчому процесі. – ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УКРАЇНА МАЙБУТНЬОГО». – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=106>

Євген Невмержицький

ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ АНТИКОРУПЦІЙНИХ МЕХАНІЗМІВ

У роботі досліджуються питання удосконалення механізмів протидії корупції: правових, адміністративних, організаційних, економічних, соціальних, а також досвід протидії цьому явищу у розвинутих країнах.

Ключові слова: корупція, влада, державний апарат, право, економіка, бюрократія, удосконалення, реформа, закон, бізнес, заходи, механізми, правоохоронні органи.

Yevhen Neumerzhitskyi. The problems of improvement anti-corruption mechanisms. This article describes the improvement of anti-corruption mechanisms against corruption: legal, administrative, organizational, and anti-corruption experience in developed countries.

Keywords: corruption, authority, state apparatus, right, economics, bureaucracy, improvement, reform, law, business, events, mechanisms, law enforcement agencies.

Масштабні політичні і соціально-економічні зміни, що відбулися в Україні після проголошення незалежності, стали не тільки фундаментом прогресивних суспільних

процесів, а й багатьох негативних явищ, серед яких найнебезпечніше – корупція. Сьогодні вона вразила більшість сфер суспільного життя. На міжнародному рівні Україна набула репутації надзвичайно корумпованої держави, про що свідчить її незмінно високий рейтинг за рівнем корумпованості (152-ге місце із 183 країн). Саме тому гострота зазначеної проблеми потребує її глибокого духовного осмислення, відходу від формально-юридичного розуміння цього феномену, оскільки його підґрунтя виходить далеко за межі правових «дозволів-заборон», сягаючи глибинних соціальних, політичних та економічних процесів, що мають місце в українському суспільстві. Спектр наукових підходів до вивчення цього явища, на наш погляд, повинен враховувати, передусім, такі підходи:

- що діапазон пізнання, сутності і змісту корупції простягається від вивчення глобальних якостей корупції (чим вона зумовлена, до яких наслідків призводить тощо) до розуміння її як складного соціально-економічного і політичного явища, розрізнені знання про яке розсіяні в різних науках – політології, соціології, юриспруденції, психології, політекономії, філософії, теорії управління тощо. Це дасть змогу з'ясувати, що корупція значно ширше явище, ніж тільки протиправна діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави. Вона є наслідком явищ та тенденції політики, економіки, культури та розвитку держави;

- що корупція належить до тих проблем, які неможливо вирішити у відриві від політичних, економічних і культурних проблем. Антикорупційне законодавство лише ґрунт, на якому можна проводити докорінні структурні перетворення. Її масштаби, специфіка і детермінанти – наслідок загальних політичних, соціальних та економічних проблем країни. Це реакція на кризу в основних сферах суспільного життя, що виражається у глибокій невідповідності між механізмами управління суспільством і фундаментальними цілями його розвитку;

- що ефективність зусиль щодо подолання цього соціально-політичного явища значною мірою залежить від здійснення політичної, а також державно-правової рефор-

ми та її складових: адміністративної, муніципальної та судово-правової; чіткого правового визначення повноважень і функцій політичних інститутів та їх посадових осіб; запровадження демократичних принципів управління громадськими справами, створення умов для всебічного розвитку структур громадянського суспільства, втілення дієвого механізму соціального контролю за владними інституціями;

- що це явище тісно пов'язане не тільки з бюрократією, а й з економікою, оскільки незалежно від того, у якій сфері корупція проявляється, вона має матеріальний інтерес і зростає завдяки прагненню отримати економічну ренту шляхом того політичного процесу, яким стало в Україні державне регулювання різних сфер економічного життя. Сфера економіки – саме те середовище, де корупція живиться і заради чого чиновник вступає в корупційні зв'язки;

- що причини корупції коріняться також у культурі, етиці і менталітеті нації. Саме в залежності від цих якостей у світі сформувались такі моделі корупції, як західно-європейська, ісламська, азіатська, африканська, латиноамериканська та інші, тобто корупція є субкультурою окремих народів і націй;

- що політичним джерелом корупції в Україні певною мірою стала непідготовлена «шокова» демократизація суспільного життя, яка за слабких державних і суспільних інститутів, відсутності демократичних традицій, ідеологічного вакууму перетворилась у торгівлю голосами виборців, продаж посад, привілеїв, економічних і політичних рішень та інші деструктивні процеси. Водночас зрозуміло, що корупція не пов'язана з демократією як такою, а з її недостатнім рівнем розвитку;

- що на динаміку корупції в Україні суттєво вплинули фактори ідеологічного характеру. Перехід до ринкових відносин значною частиною громадян був сприйнятий як повна відмова не тільки від комуністичної ідеології, а й будь-якої іншої. Вакуум, що утворився за умови відмови від старих цінностей і повільного формування нових, був заповнений псевдоцінностями, що пропагують швидке збагачення на основі конфлікту особистого і суспільного інтересу;

- що на незадовільні результати боротьби з корупцією особливо вплинуло недосконале законодавство, прийняте поспішно у перші роки незалежності України, як лише приблизний каркас для початкового проведення ринкових реформ.

Які ж механізми сьогодні необхідні і зможуть реально вплинути на обмеження масштабів корупції в Україні? Виходячи із накопиченого вітчизняного та світового досвіду, заходи з активної протидії корупції можна поділити на дві групи. В першу входять заходи щодо посилення боротьби з конкретними корупційними проявами, насамперед, шляхом кримінального переслідування корупціонерів. Другу групу створюють заходи щодо запобігання корупції шляхом усунення причин та умов, що живлять корупцію. Саме тому у європейській практиці стратегія системного усунення причин корупції орієнтована як на протидію корупціонерам, так і на усунення причин та умов, що живлять цей феномен.

Щоб обидва ці напрями запрацювали, необхідна, перш за все, відповідна правова база. За роки незалежності в Україні ухвалено чимало нормативних актів антикорупційної спрямованості. Загальна їх кількість налічує понад 100 законів і підзаконних актів. Можна констатувати, що в Україні де-юре система антикорупційного законодавства формально була створена. Вона включає нормативно-правові акти як базові для всіх сфер суспільного життя, так і правові норми чисто антикорупційної спрямованості. Головними такими правовими документами були Закони України «Про боротьбу з корупцією», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та «Про державну службу». Крім того, за роки незалежності прийняті три Концепції боротьби з корупцією, але це були скоріше декларації про наміри, ніж правові документи. Антикорупційні норми містяться також у багатьох інших законах, зокрема у Законах України «Про статус народного депутата України» (ст. 3), «Про прокуратуру» (ст. 46), «Про міліцію» (ст. 18), «Про місцеві державні адміністрації» (ст. 12) та в інших.

Ще в 1999 р. Україна приєдналась до Європейської кримінальної Конвенції по боротьбі з корупцією, в 2003 р. підписала протокол до Конвенції ООН проти корупції, а в

2006 р. ратифікувала її та інші найбільш важливі міжнародні документи з цієї проблематики, що зобов'язувало нашу державу привести своє законодавство у відповідність до встановлених ними стандартів. Але лише у червні 2009 р. Верховна Рада України прийняла відразу три антикорупційні закони: «Про засади запобігання і протидії корупції», «Про відповідальність юридичних осіб за корупційні правопорушення» та внесла доповнення і зміни в кримінальне законодавство та законодавство про адміністративну відповідальність за корупційні правопорушення. Проте протягом двох років цей комплекс антикорупційних законів так і не був введений в дію, а в грудні 2010 р. взагалі скасований. У зв'язку з цим у документах Стамбульського саміту «Про план дій по боротьбі з корупцією» від 8 грудня 2010 р. зазначено: «Україні так і не вдалося досягти будь-якого значимого прогресу в галузі реформування свого антикорупційного законодавства. Подальше зволікання з набранням сили пакетом антикорупційних законів викликає обґрунтоване запитання стосовно наявності у керівництва України реальної політичної волі з виконання вимог міжнародних стандартів». Нарешті, у березні 2011 року Верховна Рада України прийняла у новій редакції під тією самою назвою Закон «Про засади запобігання і протидії корупції», яким суттєво розширені механізми і важелі протидії корупції. Серед найбільш позитивних сторін цього Закону слід назвати: превентивну направленість закону в цілому; обов'язковість декларування державними службовцями не тільки доходів, а й витрат, якщо їх сума перевищує 150 тис. грн.; враховані рекомендації міжнародних організацій щодо розширення кола суб'єктів відповідальності за ці правопорушення, особливо за рахунок осіб, що виконують організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські функції в юридичних особах приватного права та осіб, що надають публічні послуги: нотаріуси, експерти, третейські судді та ін.; заборонено органам державної влади одержувати від фізичних і юридичних осіб безплатно послуги у виді майна і коштів, що набуло особливого поширення; визначені також межі одержання чиновниками подарунків тощо.

Усе це, безумовно, посилить протидію корупції в Україні, хоча парадокс у тому, що новий закон на 90-95 від-

сотків повторює основні положення скасованого закону, у якому не відповідали інтересам депутатів лише декілька положень, головною з яких була норма, що зобов'язувала декларувати доходи і витрати не тільки чиновників, а й членів їх сімей. Дивує в зв'язку з цим позиція Конституційного Суду України, який під виглядом захисту прав і свобод людини своїм рішенням від 6 жовтня 2010 р. визнав неконституційною норму про обов'язковість декларування всіма членами сім'ї чиновника доходів і витрат. На практиці і в житті така схема показана ще у радянському кінофільмі «Берегись автомобіля»: «дача на тесте, автомобіль на невесте», і тому подібне.

Якби вимогу декларувати доходи і витрати членів сім'ї вдалося зберегти, то українській традиції оформлювати дачі, вілли, маєтки, автомобілі на кума або тещу була б завдана серйозна поразка. А так все залишилося по-старому. Більш того, дуже сумнівним є і останнє рішення Конституційного Суду України щодо конфіденційності особистої інформації. Тепер розголошувати інформацію про матеріальний чи фінансовий стан чиновників без їх дозволу заборонено, за винятком випадків, коли це загрожує національній безпеці України. Ця вимога прямо суперечить Закону «Про засади запобігання і протидії корупції», що недавно набрав чинності, норми якого чітко зобов'язують чиновника декларувати свої доходи і витрати. Виникає питання: «Як влада буде добиватися повної прозорості у питаннях доходів-витрат власності бюрократії?» Ця нова вимога Конституційного Суду суперечить і Закону України «Про доступ до публічної інформації», а також Закону «Про свободу ЗМІ». Спроби обмежити дії згаданих законів прямо суперечать інтересам не тільки суспільства, а в кінцевому рахунку і владі. Є рішення Європейського Суду по правах людини, згідно з яким розголошення інформації про доходи і майновий стан чиновника абсолютно законне і Україна повинна з цим рахуватись! Якщо чиновник і надалі буде вважати, що особистий автомобіль вартістю 500 і більше тисяч доларів – це його приватна справа, то навряд чи можна розраховувати на якісь позитивні зміни у протидії корупції.

На недопустимість такого підходу вказує досвід багатьох розвинутих країн. Реальна боротьба з корупцією,

наприклад, у Сінгапурі зробила цей мегаполіс одним з найчистіших у світі, хоча зробити це було непросто, оскільки традиція «дати на лапу» тут вікова, вона сидить у крові. З метою викриття «лівих» доходів чиновника було створено спеціальне «Бюро з розслідування корупції». Його агентам надані максимально широкі права: перевіряти рахунки, майно, бізнесові операції не тільки самих чиновників, а й членів їх сімей, матеріальний стан яких повинен бути абсолютно прозорим. В результаті будь-який чиновник не ризикне задекларувати менше активів або майна, ніж він має насправді, або перевести його на родичів. Така декларація негайно стає предметом перевірки.

Неординарними заходами вдалося серйозно потіснити корупцію і у ряді колишніх країн так званої «народної демократії», насамперед, Польщі, Словачії, Чехії. Особливий інтерес для нас представляє досвід Польщі. Тут не побоялися піти на досить крайні заходи протидії корупції, які формально граничать з порушенням прав людини. Була створена незалежна від гілок влади структура – Центральне антикорупційне бюро (ЦАБ). Його відмінність від інших подібних структур полягає в тому, що робота Бюро побудована на відвертій провокації злочину. Агенти ЦАБ (850 чол.) діють скрито: їздять на «Порше», одягаються у Кутюр'є, обідають у дорогих ресторанах разом з вищими чиновниками і бізнесменами, залишають офіціантам великі суми на чай, дарують своїм клієнтам дорогі подарунки, вчаться на курсах артистичної поведінки, мають особистих стилістів і т.п. Все це робиться, щоб увійти у довіру представників влади, політики і бізнесу і відверто їх спровокувати, наприклад, запропонувати трохи «підробити», взамін на невелику послугу – сприяти одержанню якихось пільг, виграти конкурс і т.п. Результатом таких дій став арешт декількох сотень представників влади, політичної і економічної еліти. Такі методи боротьби з корупцією у певної частини еліти визвали протест, було проведено парламентське розслідування і навіть референдум. Проте більшість поляків підтримало ЦАБ, а чиновник став ще більше боятися, що його рано чи пізно все-таки викриють. В результаті Польща, на відміну від України, стає все менш корумпованою державою.

Наступне. Новий Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» чомусь не включив у коло суб'єктів корупції керівників політичних партій, хоча загальновідомо, що корупція пов'язана, перш за все, саме з партійною елітою. У Франції нещодавно був засуджений экс-президент країни Ж. Ширак, який 15 років тому, будучи мером Парижа, використовував у виборчій кампанії незаконні надходження грошових коштів від бізнесу у касу партії. А призначена на посаду Міністра закордонних справ Франції «М» через місяць була звільнена, оскільки провела різдвяну відпустку в кампанії бізнесменів і керівників передреволюційного Єгипту [1]. За українськими мірками це дрібниця, тому таких розслідувань в Україні немає. Хоча загальновідомо, що факти незаконного фінансування виборчих кампаній партій, занесення у списки кандидатів у депутати родичів і «друзів», бізнесменів, яких ніхто із виборців до цього часу не бачив і не чув, але які фінансують виборчу кампанію, набули відкритого і масового характеру. Європейська політична культура цього не допускає.

В Україні купівля голосів виборців і політичного впливу, фінансові зловживання у виборчих кампаніях, прийняття незаконних політичних і економічних рішень на користь окремих кланів, потурання зловживанням підлеглих, «примушування» келійному проведенню приватизації та інших політичних та економічних дій набули широкого поширення і продовжують діяти. Саме політичний компонент забезпечує корупції прикриття і дозволяє її учасникам уникнути кримінальної відповідальності [2]. Про масштаби поширеності корупції у сфері політики писав экс-президент України Л.Кравчук: «Влада зараз живе за законами торгівлі – це найстрашніше! Виторгували посаду Голови Верховної Ради., голосування не було, був продаж бюлетенів... Представники влади почали жити за законами меркантилізму, торгівлі: «ти – мені, я – тобі. Ти віддаси мені голоси і бюлетені, я віддам тобі бізнес, за гроші продається все: перехід із фракції до фракції, посади»» [3].

Оцінюючи якість нового антикорупційного закону, привертає увагу і те, що фактично залишилось без змін коло державних органів – суб'єктів боротьби з корупцією. У науковій літературі і серед практиків давно диску-

тується питання про його розширення і включення в цю систему, наприклад, Головного контрольно-ревізійного управління і його органів на місцях, Рахункової палати ВРУ, Антимонопольного комітету, Національного банку України, які володіють найбільш підготовленими кадрами щодо виявлення в соціально-економічній і бюджетно-фінансовій сферах проявів корупції, чого не можна сказати про кадри прокуратури, міліції, СБУ. Вони спеціалісти більше у правовій оцінці таких діянь. На жаль, новий Закон не назвав ці органи в числі тих, котрі зобов'язані протидіяти корупції. Між тим, Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 1993 р. включив саме їх в коло органів боротьби з такою злочинністю. Але в цьому Законі України вони чомусь не названі.

Уже багато років фахівці ставлять питання про створення в країні незалежного від будь-якої гілки влади центрального антикорупційного органу, який би, на кшталт ФБР США, об'єднував у собі оперативно-розшукову і слідчу функції і одночасно був державним органом з розробки антикорупційної політики і контролював її виконання. В Законі України «Про засади запобігання і протидії корупції» передбачено створення Спеціально уповноваженого органу з питань антикорупційної політики при Президенті України, але це не щось інше, як аналог колишнього Координаційного комітету по боротьбі з організованою злочинністю і корупцією при Президенті України, який діяв з 1993 р. і який, крім підготовки нарад і написання довідок, нічим іншим себе не проявив. У більшості розвинутих країнах створені незалежні і головне дійові органи, основним завданням яких є не проведення нарад, а запобігання, виявлення і розслідування фактів корупції.

Можна взяти на озброєння і досвід скандинавських країн, у яких особливу роль відіграє система Омбудсмена, яка включає декілька таких посад, у тому числі зі свободи слова, бізнесу, підприємництва, у справах неповнолітніх тощо. Висловлюються також обґрунтовані пропозиції щодо звітності перед населенням керівників правоохоронних органів і суддів з наданням громадянам права дати свою оцінку їх роботи, чи хочуть вони, щоб чиновник і далі працював у регіоні? В США такі посади комплектуються шляхом прямих виборів.

Не внесено в Закон адекватних обставині змін і щодо обмеження сумісництва з іншими видами діяльності. При загальній забороні (ст. 7 п. 2) входження окремих суб'єктів корупції (п. 1 ст. 4) в органи управління чи наглядові ради підприємницьких структур чомусь зроблено виняток для осіб, які здійснюють управління акціями, що належать державі. Це величезне джерело корупції. Багато країн, у тому числі і Росія, почали виводити своїх чиновників з таких Рад, що, безумовно, обмежить зроцзування влади і бізнесу.

Не повністю вирішена і проблема антикорупційної експертизи нормативно-правових актів. Відповідно до Закону експертизі підлягають тільки проекти законів і нормативно-правових актів Президента, Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів влади. Але відомо, що найбільше корупційних рішень приймається на рівні місцевих органів влади та місцевого самоврядування. Саме там вирішуються конкретні питання власності. Саме там більше всього зловживань з землею, комунальною власністю. Це добре видно на прикладах органів влади Криму, де навіть экс-голова Верховної Ради АРК та керівники ряду найбільших міст засуджені за корупцію або перебувають під слідством! На жаль, рішення місцевих органів влади за новим Законом чомусь не підпадають під обов'язкову експертизу. Це тим більше важливо, що в Україні поки що «править бал» не закон, а підзаконні акти. Таку експертизу повинні проводити відповідні місцеві органи юстиції і нести за це відповідальність.

Не враховані положення скасованого парламентом 17 грудня 2010 року Закону «Про відповідальність юридичних осіб за корупційні правопорушення». Між тим, така відповідальність – це обов'язкова вимога Конвенції ООН проти корупції, яку Україна ратифікувала. Такі ж рекомендації містяться, зокрема, в Конвенції РЄ «Про корупцію у контексті кримінального права» 1999 р., ст. 18 якої вимагає: «Кожна Сторона вживає таких законодавчих і інших заходів, які можуть бути необхідними для забезпечення відповідальності юридичних осіб за передбачені цією Конвенцією кримінальні правопорушення – дача хабара, посередництво та відмивання грошей, вчинені в особистих інтересах будь-якою фізичною особою, яка діяла

в особистій якості чи як представник того чи іншого органу юридичної особи та яка обіймає керівну посаду у цій юридичній особі з використанням: представницьких повноважень юридичної особи; чи повноважень приймати рішення від імені юридичної особи; чи повноваження здійснювати контроль за діяльністю юридичної особи». Ця норма є однією з обов'язкових рекомендацій GRECO (група держав проти корупції) Ради Європи. Нагадаємо недавній скандал у США: керівників компанії «Мерседес» викрито в наданні «відкатів» посадовим особам у різних країнах світу за поставку автомобілів. Матеріальної відповідальності зазнали не тільки керівники, а й компанія, у цілому заплативши у бюджет штраф більш як 100 млн доларів.

Рекомендації міжнародних правових документів про встановлення відповідальності юридичних осіб реалізовані в багатьох країнах світу. Відповідно до ст. 121-2 Кримінального кодексу Франції юридичні особи, за винятком державних, підлягають кримінальній відповідальності за злочинні діяння, вчинені на їх користь органами чи представниками юридичної особи. Інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб притаманний також кримінальному праву Англії, Австралії, Данії [4]. В зв'язку з цим, важко пояснити, чому законодавець скасував раніше прийнятий Закон України «Про відповідальність юридичних осіб за корупційні правопорушення»?

Теоретичне і особливо практичне значення в організації боротьби з корупцією має правове визнання основних її факторів, які впливають або стають джерелом її поширення. Без знання таких факторів практично дуже важко протидіяти корупції, це буде боротьба всліпу. Корупційний фактор спеціалісти визначають як здатність нормативно-правової конструкції самостійно або у взаємодії з іншими нормами створювати ризик корупційного правопорушення. Мова йде про норми законів, які самі по собі створюють умови для корупції. Прикладами можуть бути закони, які надають чиновнику право витребувати у фізичних і юридичних осіб додаткові матеріали або нечітке визначення повноважень чиновника, або норма, яка надає можливість довільного тлумачення прав і обов'язків, створення додаткових ускладнень для одержувача адміністративних послуг, відсутність чітко визначених процедур

виконання, або довільне тлумачення закону і підміна його підзаконним актом органів місцевої влади. Доцільно було визначити в Законі такі фактори, як корупційні посади в державному апараті. Суспільство повинно знати про них.

Оцінюючи в цілому стан законодавчого забезпечення антикорупційної діяльності в державі, слід зазначити, що якби новий Закон «Про засади запобігання і протидії корупції» був навіть ідеальним, його було б недостатньо для реальної і результативної протидії корупції. Для цього треба включити можливості інших галузей права. У цьому зв'язку хотів би окремо зупинитися на категорії правових презумпцій. Презумпція, у переводі з латині, буквально означає «припущення, ґрунтоване на вірогідності». Це означає, що «певний порядок речей визнається нормальним, поки не доведено зворотне». Найбільш відома із всіх правових презумпцій – це презумпція невинуватості у кримінальному процесі. Вона закріплена у ст. 62 Конституції України, в КПК України. Її суть у тому, що не обвинувачений повинен доводити свою невинуватість, а держава – доказувати пред'явлене обвинувачення. На жаль, у науці і практиці інші правові презумпції залишаються в тіні, а в зв'язку з антикорупційною тематикою взагалі не розглядаються. Проте необхідність у цьому є і дуже велика, оскільки презумпція вини тісно пов'язана з незаконним збагаченням. Прикладів такого збагачення в Україні дуже багато, але вести з ним боротьбу лише кримінально-правовими способами важко, що пов'язано, перш за все, з проблемою збирання доказової бази вини суб'єкта незаконного збагачення. Цивільна презумпція вини покладає обов'язок доказування законності надбаного на її власника, на відмінну від суб'єктів доказування вини у кримінальному процесі. Журнал «Кореспондент» наводить такі дані: «Нинішньому складу уряду необхідно по часу затратити одне тисячоліття і ще три століття – стільки часу, щоб при своїх офіційних задекларованих доходах вони змогли заробити на те майно, яким сьогодні володіють» [5].

У багатьох розвинутих країнах саме презумпція незаконного збагачення чиновника дає найбільш позитивні результати. В Сінгапурі, наприклад, державні службовці

не просто здають свої декларації в архів, а зобов'язані пояснити, як вони здобули майно та фінанси. Якщо їх джерело чиновник пояснити не може – це вже корупція, ніяка презумпція невинуватості тут не діє, не держава повинна доводити злочинний характер майна і прибутків, а їх власник зобов'язаний довести законність його набуття. До речі, широко розрекламована сьогодні програма Грузії по боротьбі з корупцією в основному скопійована з Сінгапурської матриці. Що було конкретно зроблено? Перш за все, сформована нова політична еліта, не замазана корупційними зв'язками, в основному, молода, високоосвічена, зі знанням іноземних мов. Проведена глибока реформа контролюючих органів, здійснені всі можливі дії, в тому числі репресивні, стосовно тих, хто паразитував на бізнесі. Всі зайві структури були ліквідовані, у тому числі санепідемстанція. Здійснена тотальна чистка державного апарату, його скоротили в 20 разів, а зарплати підвищені в 15 разів – з 30 до 400 доларів. Проведена кардинальна чистка правоохоронних органів, зокрема, в один день були звільнені 14 тис. працівників ДАІ і сформований новий корпус правоохоронців, менший за чисельністю, але значно кращий за якістю [6].

У 2004 р. грузинський парламент прийняв унікальний Закон «Про організовану злочинність», відповідно до якого член злочинного угруповання може бути засудженим до 10 років позбавлення волі навіть не за скоєння конкретного злочину, а лише за сприйняття його ідеології, входження у його злочинну структуру. Він не тільки позбавляється волі, а його рухоме і нерухоме майно, капітал конфіскуються. Один з кримінальних авторитетів, наприклад, встиг втекти з країни, але його розкішний палац, вартістю 10 млн доларів, як і палаци інших злочинців, були конфісковані. Є і правові основи застосування цивільної презумпції вини у протидії корупції. Так, Конвенція ООН проти корупції незаконне збагачення (ст. 20) рекомендує розглядати як окремих вид правопорушення, скоріше, як цивільно-правовий, оскільки, він напряму пов'язаний з інститутом власності [7]. При цьому треба мати на увазі, що цивільному праву відома презумпція вини, наприклад, презумпція вини власника джерела

підвищеної небезпеки. У цьому випадку обов'язок доказування покладається саме на нього. Тому введенням в цивільне право інституту «презумпції незаконного збагачення» буде створена правова база для вилучення в дохід держави майна і грошей, законність одержання яких не має підтвердження.

Обмеженню корупції буде сприяти і наведення порядку у нормотворчій діяльності. Згідно з Конституцією України тільки закони повинні визначати методи і способи регулювання економічної діяльності, бути носіями демократичних і гуманістичних основ, інструментом їх реалізації у державному управлінні, забезпечувати соціальну справедливість у сфері соціально-економічних відносин. В Україні все сталося навпаки – нові правовідносини в соціально-економічній сфері в більшості випадків все ще регулюються підзаконними актами, які на перше місце ставлять інтереси відомства, а не суспільства, хоча повинно було б бути навпаки: пріоритет закону в регулюванні економічної діяльності, зменшення кількості та ролі підзаконних актів могли б змінити методи управлінського впливу, значно обмежити відомче адміністрування.

У 2005 році відповідно до Указу Президента України була спроба навести порядок у цій сфері. Внаслідок фільтрації 10 тис. регуляторних актів, виданих центральними та регіональними органами влади, були скасовані. У цілому результати першої фази операції такі: скасування підлягали 34 % регуляторних актів органів місцевого самоврядування та 55,5% актів центральних та регіональних органів влади. Цю роботу безумовно слід продовжувати, особливо це стосується фільтрації підзаконних актів місцевих органів влади. Саме на цьому рівні відбувся процес зростання бюрократії, силовиків та економічного криміналітету. Ці корупційні сили пов'язані між собою круговою порукою. Для них головне – залишити чинну систему без змін, оскільки тільки вона дозволяє безбідно жити. Пробити панцир такого триумвірату здоровим силам на місцях дуже важко, але вкрай необхідно, оскільки близько 80% корупційних проявів скоюється саме на цьому рівні. За останні роки на незаконні рішення органів місцевого самоврядування щодо виділення землі органами прокуратури Криму внесено 1600 протестів [8].

І нарешті, дуже важливим напрямом антикорупційної діяльності держави повинно стати наведення порядку в чисельності і структурі державного апарату. Такий напрям антикорупційної політики повинен містити в собі науково-обґрунтовані критерії для визначення оптимальної чисельності органів виконавчої влади, оскільки за змінами їх структури, статусу і функцій часто стоять корпоративні, а не суспільні інтереси; усунення інституціональних причин для конфлікту інтересів (зокрема, створення такої системи і структури органів виконавчої влади, щоб у тому самому органі не поєднувалися, наприклад, функції визначення правил, контролю і надання публічних послуг); забезпечення прозорості процесу ухвалення рішень органів виконавчої влади, використання ними бюджетних коштів, у тому числі через доступ до фінансових ресурсів з боку недержавних організацій і засобів масової інформації; впровадження механізмів суспільного впливу на діяльність державних відомств (незалежна експертиза суспільно важливих проектів рішень); чітке визначення статусу, у тому числі обмежень для осіб, що обираються та призначаються на вищі державні посади; чітке визначення регулювання статусу «політичних призначенців» (помічників, радників) і визначення умов прийняття їх на службу і звільнення з неї, соціальних гарантій після відставки [9].

Є багато інших незадіяних або недостатньо задіяних механізмів протидії корупції. Найскладніший з них – виховний. Значна частина населення все ще сприймає корупцію як життєву необхідність. Проблема в тому, що природа сучасної людини суттєво змінилась. Ті людські якості, над якими працювали епохи Відродження, Просвітництва, Нового часу: доброта, чесність, мужність, справедливість, рівність перед законом, – сьогодні втратили своє значення. Цей цивілізаційний набір людських цінностей сьогодні, на жаль, підмінюються макіавеллівським постулатом, що всі шляхи для досягнення особистих цілей виправдані. Змінити такий менталітет значно складніше, ніж, наприклад, обмежити контакти громадянина і чиновника шляхом введення електронного документообігу тощо. Головну роль у вирішенні цієї проблеми відіграє громадянське суспільство та його інститути.

1. Налбадян Н. Лондон. Париж / Л. Налбадян // Труд. – 2006. – 8 ноября.
2. Шабалин В. А. Политика и преступность / В. А. Шабалин // Государство и право. – 1994. – № 4. – С. 43–52.
3. Кравчук Л. Найстрашніше, що влада зараз живе за законами торгівлі / Л. Кравчук // День. – 1999. – 3 лютого.
4. Романюк О. Інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб: міф чи реальність / О. Романюк // Вісник прокуратури. – 2003. – № 12 (30). – С. 41–47.
5. Чиновники зарабатывают копейки, а тратят миллионы // Аргументы недели. – 2010. – 23 сентября.
6. Сыч В. Просто Миша / В. Сыч // Кореспондент. – № 7. – С.17–21.
7. Алексеев А. Презумпция против коррупции / А. Алексеев // Государство и право. – 2008. – № 4. – С. 28.
8. Шевчук В. Саме через ціну на землю високим залишається рівень корумпованості чиновників / Шевчук В. // День. – 2006. – 17 серпня.
9. Прокоп'єв А. Коррупция на высшем уровне продолжает оставаться феноменом и развитых экономик / А. Прокоп'єв // Киевский телеграф. – 2004. – 2 апреля.

Микола Рябчук

АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Статтю присвячено з'ясуванню взаємозв'язку між певним типом національної ідентичності та конкретним набором цінностей, що визначає її аксіологічний аспект та суттєво впливає на політичний розвиток нації. Розгляд теоретичних аргументів поєднується у статті з аналізом емпіричних даних, опублікованих американським політологом Стівеном Шульманом, стосовно кореляції між двома версіями української національної ідентичності, вельми приблизно окресленими ним як «етнічна» та «східнослов'янська», та – публічною, ціннісно детермінованою підтримкою політичних та економічних реформ. Стаття стверджує, що так звана «етнічна» (у

термінах Шульмана) українська ідентичність тісніше пов'язана з ліберально-демократичними, гадано «західними», цінностями і таким чином є більш сприятливою для здійснення вкрай необхідної політичної й економічної лібералізації в Україні.

Ключові слов: національна ідентичність, цінності, Україна, Європа, модернізація.

Mykola Riabchuk. On the axiological aspect of national identity. *The article examines interrelation between a certain type of national identity and the specific set of values that inform the axiological aspect of that identity and substantially influence nation's political development. The theoretical arguments are supported by Steven Shulman's empirical study of correlations between, on the one hand, two versions of Ukrainian national identity labeled tentatively «Ethnic» and «East Slavonic», and, on the other hand, value-based public support for political and economic reforms. The article argues the so-called «Ethnic» Ukrainian identity is more attached to liberal-democratic, seemingly Western, values and therefore more supportive for political and economic liberalization that Ukraine urgently needs to complete within a framework of a large-scale modernization.*

Keywords: national identity, values, Ukraine, Europe, modernization.

Всяка національна ідентичність за самою своєю природою має істотний ціннісний компонент. Це впливає фактично з самого її означення. Національна ідентичність, як стверджують етносоціологи, – це здатність особи отожднювати себе, розумово й емоційно, зі спільнотою, яку вважає «своєю», з її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними та правовими інституціями, політичними та економічними інтересами [1, с. 18–27]. Таке самоототожнення передбачає уявлення про певний ідеальний/ідеалізований образ спільноти та, відповідно, про нормативні цінності, які особа вважає бажаними і які намагається тою чи тою мірою засвоїти в процесі самоідентифікації. У цьому сенсі можна говорити і про зворотний процес – проектування спільнотою певних норма-

тивних цінностей на кожную особу як цінностей бажаних і навіть необхідних для набуття повноцінного членства в спільноті, для символічного, зокрема й ціннісного з нею ототожнення.

Попри позірну очевидність взаємозв'язку між тою чи тою національною ідентичністю та відповідною системою цінностей, обговорення цієї проблематики в Україні має переважно публіцистичний характер і зводиться найчастіше до бездоказових тверджень про особливий індивідуалізм українців, їхній вроджений демократизм, волелюбність чи, скажімо, працьовитість. До цього ж ряду належать і сумнівні, жодним чином не верифіковані метафори «націо-нального характеру», «національної психіки» та «національної душі». Відсутність ґрунтовних досліджень ціннісного аспекту національної ідентичності можна пояснити, до певної міри, своєрідною «політкоректністю», тобто побоюванням, що пов'язування національних ідентичностей із цінностями неминуче призведе до розрізнення «кращих» та «гірших», «прогресивніших» та «реакційніших» ідентичностей, а відтак і народів.

Це побоювання ґрунтується на примордіалістському розумінні націй як одвічних, генетично детермінованих сутностей, а не, як стверджують модерністи, певних соціальних конструктів. Національна ідентичність за такого підходу є радше вродженою, аніж набутою; отже, її ціннісний вимір справді легко переноситься на кожного індивіда й усю спільноту як щось незмінне та абсолютне. Конструктивісти тим часом спростовують таке бачення, вважаючи всяку ідентичність набутою, соціально обумовленою і, відповідно, відкритою до подальших змін та модифікацій. Крім того, вони вказують на різну силу й пріоритетність людських ідентичностей, їхній плинний, ситуативний та гетерогенний характер. Це, зокрема, означає, що різні індивіди засвоюють і виявляють національну ідентичність із різною інтенсивністю і, тим більше – по-різному сприймають та перетлумачують ті чи ті її ціннісні компоненти. У кожній національній спільноті функціонують різні ідеології, кожна з яких намагається на свій лад реформувати національну ідентичність та реінтерпретувати притаманну їй ціннісну систему.

Друга причина, яка, вірогідно, стримує дослідження ціннісного аспекту національної ідентичності, має суто

методологічний характер і полягає в загальній складності емпіричного вивчення абстрактних категорій, а тим більше – взаємозв'язку між ними. У принципі, такий зв'язок можна операціоналізувати за допомогою соціологічних даних, котрі, з одного боку, описують силу і якість національної ідентичності респондента, а з іншого – його прихильність до тих чи тих цінностей. Кореляція між одними й другими даними може бути значущою, а проте (теоретично) ще істотнішими можуть бути якісь інші чинники – соціальна ідентичність, наприклад, конфесійна або регіональна, – котрі просто збігаються в тому чи тому конкретному випадку з чинником ідентичності національної. Тому дослідники мусять робити регресивний аналіз ще й багатьох інших чинників, аби з певністю стверджувати, що саме національна, а не якась інша ідентичність зумовлює прихильність до саме цих цінностей. Зрозуміло, що таке дослідження є не лише копітким технологічно; воно ще й залежить від наявності дуже широкої (і кошовної) бази репрезентативних соціологічних даних.

На сьогодні мені відома лише одна така праця – стаття Стівена Шульмана «Національна ідентичність та публічна підтримка політичних і економічних реформ в Україні», опублікована 2005 року в американському журналі «Славік рев'ю» й незаслужено обійдена увагою українських учених [2, с. 59–87]. Пропонований нарис є, отже, спробою критичного прочитання згаданої статті та з'ясування її сильних і слабких місць і, відповідно, можливості використання в подальших дослідженнях політичних процесів у посткомуністичній Україні.

Насамперед слід зазначити, що Стівен Шульман у своїй розвідці обговорює зв'язок національної ідентичності не з усією системою притаманних їй нормативних цінностей, а лише з тими цінностями, які істотно впливають на перебіг посткомуністичних трансформацій, що зводяться насамперед до запровадження ліберальної демократії та вільного ринку. На підставі вже наявних досліджень автор показує, що прихильне ставлення до політичної й економічної лібералізації відчутно корелює з молодшим віком респондентів, кращою освітою та вищим рівнем урбанізованості [2, с. 60–61]. Всі ці чинники, зазначимо, так чи так пов'язані з вищою соціальною мобільністю й кращою

адаптованістю до вільноринкової конкуренції, а тому прихильність саме цієї категорії респондентів до економічної лібералізації не є жодною несподіванкою. Натомість, прихильність цих самих респондентів до лібералізації політичної може пояснюватися хіба що кращою поінформованістю, яка корелює з освіченістю та, до певної міри, урбанізацією, проте не конче з молодшим віком. Зрештою, підтримка вільного ринку зовсім не мусить збігатися з підтримкою демократії – і навпаки. Адже йдеться про різні, можна навіть сказати, протилежні цінності: демократія втілює насамперед ідею рівності, вільний ринок – ідею свободи, вільної конкуренції та, як наслідок, економічної й соціальної нерівності. Одночасна підтримка ліберально-демократичних і вільноринкових принципів та інституцій зумовлена, на думку Шульмана, певними особливостями національної ідентичності східноєвропейців, тобто специфічними соціально-історичними обставинами її формування [2, с. 62].

Ці особливості, пояснював він у своїй давнішій статті під назвою «Про сумнівність дихотомії громадянського/етнічного та західного/східного у вивченні націоналізму» (2002), «розвинулися в опозиції до советської домінації та універсалістської комуністичної ідеології. Коли советсько-комуністичне правління ослабло і врешті впало, народи регіону знов згуртувалися довкола своєї спадщини, інтерпретуючи її тепер як засадничо демократичну – на противагу накинутій імперськими хазяями. Конструюючи національну ідентичність і утверджуючи національний суверенітет, більшість титульних етносів регіону послідовно наголошували демократичні принципи, знехтувані за комунізму: верховенство права, політичну рівність, права меншин. Таким чином, якщо у ХІХ столітті реактивний характер східноєвропейського націоналізму спонукав насамперед до утвердження етнокультурних компонентів національної ідентичності, наприкінці ХХ він спонукав до наголошення компонентів громадянських» [3, с. 582].

Іншими словами, вирішальну роль у перебігу посткомуністичних реформ відіграло уявлення східноєвропейських народів про самих себе й про інших – їхня політична й культурна самоідентифікація. Це уявлення було великою

мірою міфологічним, тобто ідеалізованим: східноєвропейці уявляли себе органічною й легітимною частиною ліберально-демократичного й вільноринкового «Заходу», до якого буцімто одвіку належали і з якого були вирвані лихою зовнішньою силою (советською окупацією). Тепер вони отримали змогу знову «повернутися до Європи», до «нормального» розвитку, виправляючи таким чином історичну несправедливість та усуваючи цивілізаційне збочення.

Попри міфічність такого уявлення (адже ані Захід не був завжди ліберально-демократичним, ні, тим більше, східноєвропейські країни, та й сама їхня належність до «Європи» не була аж такою очевидною й безсумнівною) його реформаторський імпульс був вельми потужним. «Йдеться не про те, що демократія й капіталізм мають кращі шанси розвинути в країнах більш вестернізованих, з відповідними демократичними та капіталістичними культурами, – пояснює Шульман, – а про те, що демократія та капіталізм мають кращі шанси отримати підтримку еліт і широких мас, якщо вони символічно або й фактично зміцнюють бажану для населення цієї країни національну ідентичність, або сприймаються як інструментально з нею сумісні» [2, с. 67].

Прийняття європейської ідентичності вимагає прийняття європейських цінностей, зокрема й демократії та капіталізму, – не як «одвічних», звісно, але як безумовно панівних у сьогоднішній Європі. Це спонукає, зокрема, і до своєрідної європеїзації власної історії, наголошування в ній тих сюжетних ліній, постатей і подій і, звичайно ж, цінностей, які той зв'язок підтверджують. Східноєвропейці мусили уявити собі свою європейську ідентичність як певний стандарт, до якого належало доростати, здійснюючи реформи й переймаючи цінності, без яких неможливе повноцінне функціонування демократичних та вільноринкових інституцій.

В Україні, як дає зрозуміти Шульман, посткомуністичні реформи не вдалися великою мірою через слабкість саме цієї, «європейської» ідентичності та, відповідно, її низький мобілізаційний потенціал. Значно сильнішою в Україні виявилася альтернативна «євразійська» ідентичність – із цілком іншими цінностями, настановами та орієнтаціями. Шульман говорить про дві «версії» етнонаціональної ідентичності в Україні, а точніше – про

«ідентичнісні комплекси», маючи на увазі, що кожна з них пов'язана з широким набором вірувань, переконань та політичних преференцій [2, с. 68]. Одну з них він називає «українською етнонаціональною», другу – «східнослов'янською». Обидва терміни доволі приблизні і потребують пояснень. У першому випадку термін може бути сприйнятий як вказівка на ексклюзивний, суто етнічний характер української ідентичності, – якою вона насправді не є, хоча й передбачає існування певного (українського) етнокультурного ядра, довкола й на основі якого формується політична нація. У другому випадку термін ігнорує специфічно регіональний – український чи, принаймні, «малоросійський» – характер «східнослов'янської» ідентичності: «східнослов'янськість» вказує тут не на якусь окрему національну (чи наднаціональну) ідентичність, а радше на особливу версію ідентичності української, відмінної від «української етнонаціональної».

Стівен Шульман розглядає відмінності між цими двома ідентичностями («версіями») за п'ятьма параметрами:

1. Основні риси/чинники, що єднають спільноту (в одному випадку це українська етнічність, мова й культура, у другому – східнослов'янська культура та спадщина).

2. Основні риси, що уподібнюють чи, навпаки, відрізняють спільноту від інших спільнот (одні вважають українську й російську історію та культуру засадничо різними, а українську та європейську культуру – спорідненими; другі – навпаки).

3. Сумісність/несумісність української та російської лояльностей/ідентичностей (конкуренція в одному випадку, взаємодоповнювальність – у другому).

4. Внутрішньополітичні пріоритети (преференції для української мови, культури, історії, символів, в одному випадку, і їхнє формально рівне трактування – у другому).

5. Зовнішньополітичні пріоритети (західна орієнтація versus східна).

Із обширного соціологічного дослідження 2001 року автор вибрав сім запитань,* які дають змогу застосувати до

* У запитаннях респондентам пропонувалося висловити за 5-10-бальною шкалою міру своєї згоди/незгоди з різними твердженнями, на

кожного з окреслених вище п'яти компонентів національної ідентичності певні кількісні показники та вивести з них єдиний індекс, що розташовує ідентичність респондента на шкалі між сильною українською «етнонаціональною» (+1) та сильною «східнослов'янською» (-1).^{**}

Подібним чином було операціоналізовано також ставлення респондентів до різних аспектів політичного й економічного лібералізму, а також авторитарного та комуністичного врядування. Як показав аналіз, ані мова, ані етнічність, ані регіональна належність (за винятком Криму – з виразними авторитарними, прокомуністичними настроями) не впливають істотно на приблизно однакове ставлення респондентів до політичного та економічного лібералізму, хоча й позначаються на їхніх авторитарних симпатіях (вони дещо вищі серед етнічних росіян та російськомовних українців), а також на ставлення до комунізму (найнегативнішим воно є серед жителів західного регіону, українофонів та етнічних українців) [2, с. 74].

Найвиразнішою, однак, як і прогнозував Шульман, виявляється кореляція між ставленням до політичного й економічного лібералізму та національною ідентичністю: чим сильніша «східнослов'янська» ідентичність, тим це ставлення негативніше, і навпаки – чим сильніша українська «етнонаціональна» ідентичність, тим воно позитивніше^{***}. Ця залежність, емпірично доведена Шульманом, впливає з історичних особливостей формування української національної ідентичності – як альтернативної щодо офіційно

зразок «Українці в Україні й росіяни в Росії дуже різні/подібні за своєю культурою, традиціями та поглядами», «Людина легко може бути українцем і росіянином водночас», «Російська мова в Україні не повинна бути офіційною на жодному рівні / повинна бути єдиною офіційною», «Для України важливіше розвивати стосунки з Західною Європою / з Росією й Білоруссю» [2, с. 84–87].

^{**} Інтеркореляція всіх семи показників, за попередньою перевіркою автора, виявилася достатньо високою (альфа Кронбаха .68) для зведення їх до єдиного індексу.

^{***} Щоб з'ясувати можливий вплив інших чинників (віку, освіти, статі, конфесії, заможності тощо) автор здійснив регресивний аналіз, який підтвердив їхню значно меншу істотність.

нав'язуваної російської та її регіонального «малоросійського» субституту.

Імперське заперечення окремої української мови й національності не лише робило росіян для українців головним «Іншим», а й спонукало їх до постійного підкреслювання й плекання цієї «іншості» як передумови і запоруки національного існування, його своєрідної легітимізації. Символічна мовно-культурна емансипація передувала, легітимізувала й, у певному сенсі, покликана була забезпечувати політичну суверенність. Щоб витримати асиміляційний тиск з боку імперії, що стала на шлях європеїзації/модернізації, українські інтелектуали мусили знайти адекватні символічні ресурси, які б видавалися достатньо модерними, тобто виходили за межі традиційних посилянь на героїчне минуле й барвистий фольклор. Щоб мати майбутнє, відстала селянська нація мусила бодай символічно прилучитися до модерного світу, причому зробити це не через імперську столицю й імперську культуру, а безпосередньо, попри Імперію й усупереч Імперії. Українці мусили знайти для себе альтернативний цивілізаційний центр, який був би не менш привабливим і потужним від традиційно-імперського й водночас прихильнішим (чи бодай нейтральним) щодо їхнього національного існування. Такий центр існував лише на Заході, у Європі, тож українські націотворці мусили стати західниками, оскільки це був єдиний реальний спосіб запевнити символічну і, за сприятливих обставин, політичну життєздатність для свого проекту. Це означало, зокрема, й завоювання, щире чи вимушене, панівних на Заході ідеологій. Ліберальна демократія майже весь час, за істотним винятком 1930-х років, домінувала на Заході, і це наклало відбиток на український націоналізм протягом усього його розвитку.

Українські націоналісти завжди були у певному сенсі «західниками мимоволі»: вони вимушено орієнтувалися на Захід і приймали тамтешні правила гри, попри традиційну нативістську підозріливість до всякої іншості та інакшості й іманентну схильність до автаркії й пошуків «власної мудрості» та «третього шляху» [4; 5, с. 27–54]. Російський

тиск – політичний, культурний, економічний – фактично не давав їм особливого вибору, спонукаючи до прозахідної позиції та конструювання європейської ідентичності – на противагу гаданій російській «азійськості». Стівен Шульман так описує цей процес: «Еліти, котрі формують [прозахідну] ідентичність, як правило, протиставляють українців та Україну в культурно-історичному плані росіянам та Росії – народові і країні, що мають, на їхню думку, сильні колективістські та авторитарні нахили. Водночас вони стверджують, що українці мають багато спільного у культурно-історичному плані з Європою... [Відтак] демократія та капіталізм символічно підносять статус етнічних українців, утверджуючи в країні цінності, котрі асоціюються з уявленою українською етнічною культурою, і, отже, можна припустити, що й функціонуватимуть вони ефективніше у країні, заснованій на уявлених українських етнічних цінностях. Більше за те, оскільки Росія як головний «Інший» для носіїв цієї ідентичності сприймається як країна, далека у своєму культурно-історичному розвитку від ідивідуалістських та волелюбних моделей, то, відповідно, відкинення ними недемократичних та некапіталістичних моделей символічно й фактично підтримує уявну культурну дистанцію між Україною та Росією, підсилюючи таким чином українську національну тотожність. І навпаки, оскільки європейська та українська етнічна культури уявляються як близькі, а самі європейці асоціюються з демократією та капіталізмом, то українці схиляються саме до цих моделей, котрі символічно й фактично підсилюють їхню уявну культурну близькість до європейців і підвищують статус етнічних українців в Україні як основної групи» [2, с. 69].

Цей підхід, зрозуміло, говорить більше про самоствердження українців та їхню символічну емансипацію з-під російського домінування, аніж про реальну відданість громадянським, республіканським та ліберально-демократичним цінностям, окреслюваним як «європейські». Віддаль між сконструйованим власним образом «європейської нації» та її реальним – глибоко советизованим, неліберальним, негромадянським, у найкращому разі, амбівалентним – характером може бути справді значною. Проте ідеальний образ задає певну ціннісну норму, спо-

нукаючи націю поступово засвоювати ті риси, які її до того уявленого образу наближають.

Натомість наявність «східнослов'янської» ідентичності, як стверджує Шульман, негативно впливає на ставлення до демократії та капіталізму:

«Прихильники цієї ідентичності серед еліт стверджують, що етнічні українці та росіяни – і в Росії, і в Україні – мають надзвичайно близькі й гармонійні історичні та культурні зв'язки і що світогляд цих «братніх» народів суттєво відрізняється від європейського; Європа є для цієї ідентичності головним «Іншим». Натомість Росія – як географічний регіон, що вважається культурно найближчим до України, – є для цієї ідентичності головним «Нашим». Особливо важливо тут, що Росія має великий досвід авторитарного і тоталітарного урядування та неліберальні економічні інституції і сприймається елітними прихильниками цієї ідентичності як країна з переважно колективістською – на противагу індивідуалістській – культурою. Відповідно... прихильники східнослов'янської ідентичності не надто підтримують ліберально-демократичні та капіталістичні цінності та інституції, оскільки вважають їх чужими для основної – східнослов'янської – групи (українців та росіян) та для основної нації (Росії), з якою зіставляють ідентичність України. Водочас уявлення про тісний історичний та культурний зв'язок Європи з капіталізмом та демократією і подібне уявлення про засадничу культурну відмінність між європейцями та східними слов'янами зменшує бажання прихильників східнослов'янської ідентичності підтримувати демократизацію та маркетизацію в Україні» [2, с. 70].

Сказане, зрозуміло, не означає, що дистанціювання від Росії як головного «Іншого» автоматично робить український націоналізм «проєвропейським», проринковим та продемократичним. У ньому, як уже зазначалося, існують помітні антизахідні, антиліберальні, нативістсько-автаркічні течії. І навпаки, серед носіїв «східнослов'янської» ідентичності (не лише в Україні, а й у Росії та Білорусі) можна знайти прихильників західних цінностей та відповідної геополітичної орієнтації. Дослідження Шульмана не встановлює жорстко детермінованого зв'язку між ідентичністю та сповіду-

ваними цінностями, лише показує досить значну кореляцію між ними і загалом логічно і переконливо її витлумачує.

Під цим оглядом вельми показовим є оприявнений Шульманом брак виразної кореляції між мовою та етнічністю, з одного боку, і ціннісними орієнтаціями – з іншого. Автор лише констатує цей факт, проте жодним чином його не пояснює й не коментує. А тим часом він дуже важливий, оскільки підтверджує, що українська «етнонаціональна» (у термінах Шульмана) ідентичність не є суто етнічною, ані суто «україномовною». Так само, як і «східнослов'янська» ідентичність не є суто російською чи «російськомовною».

Ані мова, ані етнічність не мають самі по собі ціннісного компонента – допоки особа сама не наділяє мову та/або етнічність таким компонентом, вкладає у них певну символічну цінність, робить їх частиною, більш або менш істотною, своєї ідентичності. Національна ідентичність має ціннісний компонент саме тому, що передбачає певну рефлексію, усвідомлений вибір на основі зіставлення різних явищ та їхнього оцінювання. Натомість мова й етнічність мають ціннісний компонент лише тою мірою, якою самі є елементами національної ідентичності, а отже, й рефлексії та оцінювання. Національна ідентичність без ціннісного виміру неможлива, оскільки існує лише тою мірою, якою усвідомлюється й осмислюється. Натомість мова й етнічність не мусять мати цього виміру, бо ж цілком можуть існувати й без (само)усвідомлення – як суто фізіологічна якість в одному випадку чи спадково-біологічна в другому.

Власне, саме таким, суто інструментальним та ситуативним, є ставлення до мови й етнічності з боку значної частини населення, передусім сільського і, взагалі, менш освіченого й не надто схильного до рефлексії. І саме тому, можна припустити, ані мова, ані етнічність не корелюють істотним чином у Шульмановому дослідженні з продемократичними та проринковими орієнтаціями: українська/україномовна група приблизно наполовину складається з сільського населення, якого в російській/російськомовній групі майже немає. А це означає, що в групу входять інші соціально-демографічні чинники, які істотно спотворюють імовірні результати мовно-етнічних кореляцій. Більшість

україномовних селян потрапляє, скоріш за все, за Шульмановою анкетною, до носіїв «східнослов'янської» ідентичності, тимчасом як чимало російськомовних лібералів, прихильних/лояльних до української мови й України загалом, потрапляють до категорії української «етнонаціональної». Це підтверджує недосконалість Шульманових термінів, відзначену мною на початку цієї статті, проте аж ніяк не хибність його методу, заснованого на розріненні національних ідентичностей та їхнього ціннісного наповнення, а не формальних етнічних чи мовних характеристик.

Шульманів висновок про те, що українська «етнонаціональна» ідентичність позитивно корелює з демократичними та капіталістичними цінностями і, таким чином, сприяє їхній консолідації, тимчасом як «східнослов'янська» ідентичність навпаки, їх гальмує, переконливо підтверджений емпіричними даними його аналізу й загалом логічно впливає з теоретичних уявлень про залежність політичного та економічного розвитку від панівних цінностей та поглядів, тобто від політичної культури, притаманної тому чи тому типові національної ідентичності. Пріоритетом для українських політиків, зацікавлених в ефективній модернізації, себто вестернізації та демократизації України, мало би бути плекання проєвропейського («етнонаціонального», в термінах Шульмана) варіанта української ідентичності та пов'язаних із нею цінностей [2, с. 81–82]. Ця ідентичність, однак, залишається в Україні значно слабшою від антизахідної («східнослов'янської»), а сповідувані більшістю населення цінності – значно ближчими до російських авторитарно-патерналістських, ніж до європейських ліберально-демократичних.

Не додає оптимізму й те, що авторитарні лідери в Україні (як і в Росії та Білорусі) свідомо плекають саме «східнослов'янську», антизахідну ідентичність – як носія антиліберальних, антидемократичних, негромадянських цінностей. Така політика підтримує відносну, стагнаційну в своїй основі стабільність, проте не вирішує головного завдання, що стоїть перед Україною, – навздогінної модернізації. Вирішити це завдання на основі експліцитно антизахідної й імпліцитно антимодерної «східнослов'янської» ідентичності, засадничо конформістської й консер-

вативної, навряд чи можливо. Рано чи пізно українським реформаторам, якщо такі коли-небудь з'являться, доведеться задіювати мобілізаційний потенціал проєвропейської ідентичності та пов'язаних із нею ліберально-демократичних цінностей.

1. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К., 1994. – С. 18–27.

2. Shulman S. National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine / S. Shulman // Slavic Review. – 2005. – №1. – Р. 59–87.

3. Shulman S. Challenging the Civic/Ethnic and West/East Dichotomies in the Study of Nationalism / S. Shulman // Comparative Political Studies. – 2002. – №5. – Р. 582.

4. Гриценко О. «Своя мудрість». Національна міфологія і громадянська релігія в Україні / О. Гриценко. – К., 1998. Див : Riabchuk M. The Nativist/Westernizer Controversy in Ukraine: The End or the Beginning? / M. Riabchuk // Journal of Ukrainian Studies. – 1996. – №1-2. – Р. 27–54.

Олег Козерод

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМ ЄВРЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У СВІТІ: СУЧАСНА АНГЛОМОВНА ІСТОРИОГРАФІЯ

Стаття є першим комплексним дослідженням історії та розвитку сучасної історіографії єврейської ідентичності, яка містить найбільш важливу інформацію щодо видань періоду 1990–2010 років, присвячених цій проблематиці. До статті увійшов аналіз найбільш цікавої англомовної літератури щодо проблем єврейської національно-культурної ідентичності. У підсумку сформульовані основні висновки щодо характерних рис та досягнень процесу дослідження єврейської ідентичності в період 1990-х років.

Ключові слова: єврейська, філософія, історія, історіографія, ідентичність.

Kozerod O. Coverage of Jewish Identity in the world: the modern English Historiography. Article is the comprehensive research of the History and Development of Historiography of Jewish Identity, considered the most important facts about new books about Jewish Identity. It also includes analysis of the most impotent literature about Jewish Identity of English-Speaking World. As a result there are conclusion are formulated on the basic problems of Development of Historiography of Jewish Identity.

Keywords: Jewish, Philosophy, History, Historiography, Identity.

Питання розвитку та укріплення національної ідентичності є однією з актуальних проблем сучасної світової єврейської спільноти. Процес асиміляції та впливів з боку різних культурних середовищ є на сьогодні великою загрозою для збереження єврейської самосвідомості. У зв'язку з цим вивчення проблем єврейської ідентичності є важливим дослідницьким завданням, яке може допомогти у вирішенні конкретних завдань культурно-національного розвитку єврейської спільноти, окремих єврейських громад, у тому числі в Україні. Завданням нашої статті є дослідження процесу вивчення єврейської ідентичності представниками англомовної історіографії в період з кінця 1990-х до початку 2010-х років, у тому числі його характерних особливостей та основних досягнень. Об'єктом нашого дослідження є англомовна найсучасніша історіографія проблем ідентичності єврейської спільноти. Предметом дослідження є найбільш актуальні питання, порушені у роботах англомовних спеціалістів, які стосуються збереження та розвитку єврейської ідентичності на сучасному етапі розвитку світу.

Історіографія вивчення проблем єврейської ідентичності практично не розглядалася представниками як зарубіжної, так і української науки. Деякі аспекти розвитку історіографії вивчення єврейської ідентичності, які, зокрема, стосуються проблем впливу на неї подій Голокосту, були розглянуті у роботі Давіда Банкіра і Дана Міхмана [1]. Основні загальні проблеми розвитку сучасної історіографії

іудаїки були розглянуті у статті Майкла Мейера «Нові роздуми про єврейську історіографію», яка вийшла у 2007 році [2].

Однією з важливих робіт періоду останніх десятиліть стала збірка, яка вийшла за редакцією відомих ізраїльських вчених Стівена Коена і Габріеля Горенчука під назвою «Національні варіації в єврейській ідентичності: наслідки для єврейської освіти». Автори збірки, відомі у світі дослідники в галузі іудаїки – підкреслюють невизначеність питання щодо основних елементів єврейської ідентичності та погоджуються з відомим англійським дослідником Дж. Вебером, який зазначав, що на сьогодні неможливо говорити про наявність єдиної єврейської ідентичності у світі, яка була практично повністю розмита внаслідок масових міграцій, подій Голокосту, заміни релігійної ідентичності євреїв на етнічну ідентичність [3]. Констатуючи наявність проблеми існування єврейської ідентичності взагалі, автори дослідження зосереджують свою увагу, навпаки, на відмінностях, які мають місце в сучасному світовому єврействі та пов'язані з впливами національних середовищ, в яких проживають єврейські громади різних країн. Саме такий підхід «від зворотного» дозволив авторам монографії досить вдало поставити та вирішити проблему впливу європейської культури та єврейську ідентичність, основними серед яких вони вважають мову та зовнішній вигляд, зокрема одяг. Автори збірки підкреслюють, що тільки єврейська освіта на сьогодні є цементуючим елементом єврейської ідентичності, розвиток якої у світі дозволить значно її укріпити. Але, на жаль, вони не дають конкретних рекомендацій щодо шляхів розвитку єврейської освіти та ідентичності, обмежуючись аналізом понятійного апарату та основних подій єврейської історії ХХ століття, пов'язаних з розвитком ідентичності [4].

Тему невизначеності єврейської ідентичності у сучасному світі продовжує дослідник Майкл Коріналді у своїй книзі «Єврейська ідентичність: випадок ефіопських євреїв». Вчений зазначає, що, зокрема, тема ефіопського єврейства та його інтеграції до ізраїльського суспільства була і є, починаючи з періоду 1980 років, дуже важливою

для національної ідеї єврейської держави та її ідентичності. Поява громади ефіопських євреїв в Ізраїлі стала можливою завдяки евакуаційним операціям «Мойсей» у 1984–1985 роках та «Соломон» у 1991 році. Вчений підкреслює, що прибуття 70 тисяч євреїв-фалашів до Ізраїлю викликало велику дискусію у суспільстві тих норм визначення єврейства, що відмічає існуючий у державі «Закон про повернення», який регулює процес репатріації євреїв з інших країн до Ізраїлю. Автор зазначає, що поява репатріантів з Африки значно розширила розуміння ідентичності єврейства та зробила більш широким її трактування [5].

Проблему розвитку ідентичності найбільш впливової та заможної єврейської громади світу – американської – була порушена у монографії «Єврей зсередини: само-свідомість, родина, громада в Америці», яка була створена завдяки матеріалам інтерв'ю двох авторів-соціологів – професора Стенфордського університету Ейзенаха і професора Єрусалимського університету Коена. Робота стала підсумком соціологічного опитування, присвяченого проблемі єврейської ідентичності, в рамках якого були проаналізовані матеріали 60 інтерв'ю та дані, отримані за допомогою 1005 опитувальних листів, які заповнювали американські євреї. Автори створюють, завдяки репрезентативності своїх опитувань, єдину та актуальну картину розвитку змін єврейської ідентичності у Сполучених Штатах Америки. В рамках дослідження ідентичності автори роботи особливо виділяють проблему ставлення представників єврейської громади до Держави Ізраїль. Як свідчать дані дослідників, основними тенденціями розвитку американської єврейської ідентичності на сьогодні є зниження прихильності до держави Ізраїль та мінімальна участь у житті єврейських організацій країни. Як з'ясувалося, свою ідентичність американські євреї виявляють у своїй родині, перш за все шляхом участі у проведенні єврейських свят. Разом з тим, відвідування синагог та общинних центрів є для більшості вторинним. Автори дослідження, у підсумку, висловлюють своє занепокоєння щодо майбутнього єврейської громади, лідери якої втрачають свій вплив на громаду країни. Але релігійній

індивідуалізм, на думку авторів, має також позитивні риси, які загалом відповідають тенденціям розвитку світової цивілізації [6].

Тему розвитку американської єврейської громади продовжує збірка, яка вийшла за редакцією директора Центру вивчення іудаїки у штаті Мічиган Дебори Мур. Збірка, яка складається з есе, створених провідними американськими фахівцями у галузі іудаїки, зокрема Артуром Гріном, Алвіном Розенфельдом, Егоном Майєром, стосується декількох періодів розвитку єврейської ідентичності після Другої світової війни. Автори збірки виділяють такі складові американської політики зі збереження єврейської ідентичності, як релігійний плюралізм, захист прав іудейських громад, збереження пам'яті про геноцид євреїв, прийняття законів, які спрямовані проти заперечення Голокосту та на захист релігійних свобод. Автор аналізує вплив подій Другої світової війни на розвиток політичної системи Сполучених Штатів Америки та ролі єврейської громади у ній. Він розглядає вплив Голокосту на єврейську свідомість членів громади, розвиток релігійного плюралізму протягом ХХ століття, єврейської самобутності та спадкоємності, а також змішаних шлюбів та їх впливу на розвиток єврейської самосвідомості. На жаль, автори аналізують лише історичні аспекти такої політики, зокрема події періоду 1970–1980-х років, та не концентрують свою увагу на не менш актуальних проблемах сучасного впливу держави на формування єврейської ідентичності її громадян [7].

Історичним аспектам формування та розвитку єврейської ідентичності присвячена монографія Кристини Хайєс за назвою «Домішки язичників і єврейська ідентичність. Змішані шлюби і конверсія від Біблії до Талмуда», яка вийшла у 2002 році у Нью-Йорку. У книзі досліджуються свідчення щодо переходу до іудаїзму представників інших релігій, які є у текстах Біблії та рабинистичній літературі. Дослідниця вивчає питання про те, яку роль відіграли представники інших народів у розвитку єврейської релігії у різні періоди її розвитку. Вона зазначає, що саме ставлення до інших народів, яке регулюється іудейським правом, та конверсія зробили єврейську ідентичність

такою, якою вона є сьогодні. Автор стверджує, що вплив язичництва в період Другого Храму був більш відчутним, порівняно з більш пізнім періодом, коли основні питання релігії євреїв регулював рабинський іудаїзм [8].

Збірка робіт дослідників єврейської філософії за редакцією Катерини Суслофф, присвячена взаємозв'язку єврейського мистецтва і самоідентифікації, вийшла у видавництві університету Каліфорнії у 2010 році. Збірка, до якої увійшли статті одинадцяти дослідників у сфері історії філософії, стала першим у англomовній історіографії дослідженням, у якому висвітлюється формуюча роль єврейської свідомості у розвитку мистецької культури на різних етапах його розвитку. Разом з тим, автори статей досліджують сенс єврейського мистецтва для письменників, художників, зокрема того, що пов'язано з іконоборством, вигнанням, антисемітизмом. Вони містять нариси про Ансельма Кіфера, Теодора Адорно, Мейера Шапіро, Клементя Грінберга, Абу Варбурга, Джуді Чикаго, Елеонору Антон, Морріса Готліб та інших діячів єврейської культури [9].

Тему історії формування єврейської ідентичності розвиває монографія Адіеля Шремера «Брати відчуження. Єресь, християнство та єврейська ідентичність у пізній античності», яка вийшла у 2010 році у США. Автор пропонує новий підхід до вивчення взаємозв'язку між християнством та іудаїзмом у перші століття початку християнської ери. Автор стверджує, що політична ворожнеча, яка мала місце між євреями та Римом, суттєво вплинула на формування нової єврейської ідентичності. Один з розділів книги присвячений правовому становищу категорії людей, яких на івриті називали «мінім», або «люди, які не визнають наявності єдиного Б-га», як характеризували іудеї єретичний рух, яким було на першому етапі свого розвитку християнство. Робота Шремера стала однією з тих, в якій відтворена картина відокремлення християнства від іудаїзму та розвитку єврейської ідентичності протягом перших століть нашої ери [10].

Проблемі відновлення національної ідентичності євреїв в період Першої світової війни присвячена монографія Марші Розенбліт «Реконструкція національної ідентичності»,

яка вийшла друком у видавництві Оксфорд юніверситі прес у 2001 році. Дослідниця аналізує національну ідентичність євреїв у багатонаціональній Габсбурзькій імперії та період Першої світової війни. Вона зазначає, що представники єврейської громади з ентузіазмом сприйняли військові операції та перемоги Австрії, тому що мали австрійську ідентичність і були солідарні з євреями інших країн, які потрапили у зону воєнних дій. Але після того, як імперія зазнала краху, єврейська громада зіткнулася з серйозною кризою своєї ідентичності, яка потребувала нових оцінок та підходів до питань національної самосвідомості та ставлення до влади та реалій міжнародних відносин у суспільстві. В цілому, ця книга стала однією з найбільш цікавих робіт, присвячених проблемам національної і єврейської ідентичності, які виходили у Європі протягом останніх років [11].

Збірка статей «Ізраїль, діаспора та єврейська ідентичність» за редакцією Данні Бен-Моше і Зохар Сегев вийшла у 2007 році та була присвячена аналізу ролі, яку відіграє сучасна Єврейська Держава у розвитку єврейської ідентичності серед світу. Автори статей проаналізували стан ідентичності у єврейського населення семи країн світу, зокрема Канади, Росії, Великої Британії, Франції, Австралії, Південної Африки, США, і зробили порівняння з єврейською ідентичністю, яка існує у самому Ізраїлі, а також з ідентичністю ізраїльської діаспори, яка також існує у різних країнах світу. На думку авторів, членам єврейської громади допомагає бути євреями перш за все підтримання зв'язку з Ізраїлем, а також розвиток національної освіти, дотримання релігійних правил та участь у релігійних святах. Особливе місце у книзі приділяється «новому антисемітизму», якому присвячений перший розділ цієї збірки. Автори збірки приходять до досить дискусійного висновку про те, що саме Держава Ізраїль займає центральне місце у формуванні єврейської ідентичності у сучасному світі [12].

Проблему єврейської ідентичності порушує у своїй роботі професор Міжнародного інституту соціології при Тель-Авівському університеті Еліезер Бен Рафаель. Дослідник ставить питання щодо сучасної єврейської ідентичності та

останніх тенденцій її розвитку на підставі аналізу так званих «50 відповідей щодо єврейства», які були запропоновані прем'єр-міністром Держави Ізраїль Бен-Гуріоном у 1958 році єврейським інтелектуалам з усього світу, у тому числі вченим, письменникам, митцям, рабинам. Усі питання та відповіді стосувалися того – хто є євреєм і як його можна ідентифікувати у ситуації, коли у багатьох частинах світу колір шкіри, зовнішність, мова у них є різними. Серед відповідей є есе на тему сутності єврейства таких відомих філософів та письменників ХХ століття, як Ісайя Берліна, Йосефа Соловейчика, Шмуеля Агнона, Авраам Хешеля тощо [13].

Книга Ернеста Крауча та Гітта Тулеї «Єврейське виживання: проблема ідентичності наприкінці двадцятого століття» присвячена феномену збереження своєї самобутності та розвитку єврейського народу, який зумів пронести свої основні характерні риси та норми релігії протягом століть, починаючи з часів Біблії до цього часу. Автори зупиняються на періоді кінця ХХ століття, який став періодом зростання сіоністських настроїв у світі, масової еміграції євреїв країн СНД та Східної Європи до Ізраїлю та зростання кількості релігійних громад та єврейських громадських структур [14].

Американська дослідниця Елеонора Маллет аналізує феномен відтворення єврейської релігійної ідентичності, що мало місце у світі наприкінці ХХ століття. Вона робить спробу зрозуміти, чому саме онуки «покоління Тев'є-Тевеля» повернулися до свого коріння, своєї культури, мови та зробили багато корисного для відтворення релігійної свідомості серед представників наступного покоління. Елеонора Маллет описує, зокрема, шлях до усвідомлення єврейством членів своєї родини. Так, вона була світською американською єврейкою, яка асимілювалася та була частиною «успішного американського середнього класу». Але вже її сини, які здобули абсолютно світську освіту та виховання, зуміли виховати у собі релігійну іудейську самосвідомість. Інтерес молодих людей до єврейства та його витоків привів їх до вивчення мови іврит, книг Біблії, єврейської історії, подорожі до Ізраїлю. Дослідниця, вивчаючи цей феномен зростання ідентичності та

інтересу до всього єврейського, робить висновок про те, що на сьогодні у світі відбувається історичний перелом у сфері єврейської ідентичності, який у найближчому майбутньому призведе до зменшення асиміляційних процесів та посилення контактів між єврейською громадою США та Державою Ізраїль. Але при цьому дослідниця приходиться до висновку щодо формування особливої американської єврейської ідентичності, яка має свої відмінні риси від інших та необов'язково пов'язана з Державою Ізраїль, взагалі з процесами, які відбуваються останні роки на Близькому Сході [15].

Монографія Аарона Хьюджеса присвячена проблемі перекладів Біблії, які були у різні часи всесвітньої історії, та вплив процесу перекладу Священних текстів на розвиток єврейської ідентичності. Як зазначає автор, саме Біблія є ідеологічною основою для єврейської релігійної та світської ідентичності. Аарон Хьюджес прослідковує процес адаптації текстів Біблії до життя єврейської громади у період від Середньовіччя до ХХ століття, зосереджуючи особливу увагу на перекладах і коментарях до Біблії, які були створені такими філософами, як Саадія Гаон, Мойсей ібн Езра, Єгуда Месер Леон, Мойсей Мендельсон, Мартін Бубер і Франц Розенцвейг. Основним завданням дослідника, яке він уміло ставить та виконує, є розуміння того, як мовні і концептуальні ідіоми змінювали та розвивали уявлення у представників єврейської громади про себе [16].

Проблему взаємозв'язку єврейської ідентичності та прав громадян в Америці досліджує Кеннет Маркус у своїй монографії, яка вийшла у 2010 році у видавництві Кембриджського університету. На думку вченого, одним з основних чинників єврейської свідомості є антисемітизм, який має поширення, зокрема, у кампусах американських університетів, які є центрами виховання еліти американської нації. Професор Маркус відзначає, що на сьогодні боротьба з антисемітизмом, яка тісно пов'язана з правами національних меншин та правами людини, є досить актуальною. Це, на його думку, є важливою правовою проблемою у сучасній Америці, тому що федеральні органи влади повинні мати узгоджену концепцію єврейської ідентичності та чинники визначення того, хто є американським євреєм. Автор

констатує, що на сьогодні керівництво американських університетів не має достатньої правової бази та можливості захистити єврейських студентів від знуцання, залякування та завдання їм травм. У книзі розглядаються різні політичні та правові нюанси, які стосуються захисту громадянських прав єврейських студентів. Автор дослідження є колишнім високопосадовцем уряду США, який займався цими питаннями та очолював Офіс громадянських прав при Міністерстві освіти уряду Сполучених Штатів [17].

Збірка «Межі єврейської самосвідомості» вийшла за редакцією Сьюзан Гленн та Наомі Соколофф у видавництві Вашингтонського університету у 2010 році. Як зазначають автори збірки, яка стала однією з небагатьох теоретичних робіт, пов'язаних з проблемами єврейської ідентичності, питання єврейської ідентичності є однією з найбільш гострих і спірних тем сучасної єврейської історії. Вони досліджують цю проблему на підставі останніх досягнень галузей права, антропології, історії, соціології, літератури і популярної культури. Десять авторів статей розглядають це питання, зокрема соціальний і політичний аспекти єврейської ідентичності. Вони досліджують, чи наявні біологічні або фізичні аспекти єврейської ідентичності, чи єврейство – це лише релігійні переконання. Вони також з'ясовують питання, чи вважається євреєм той, хто перейшов у іншу релігію? [18].

Книга професора соціології Академічного коледжу у Тель-Авіві Натана Шнайдера присвячена проблемам ролі космополітизму у сучасній єврейській ідентичності. Дослідник аналізує історію єврейської пам'яті та ідентичності на європейському континенті після Голокосту. Велику увагу автор приділяє єврейській інтелігенції та її ролі у розвитку єврейської ідентичності та самобутності єврейської нації загалом. Професор Шнайдер у своїй роботі підкреслює, що такі глобальні явища, як міжнародне право, політика, геноцид, права людини, впливають на життя сучасного єврейства. Автор відзначає важливість та універсалізм біблійних принципів, які були закладені при участі єврейської нації у розвиток моралі сучасної цивілізації. У підсумку автор робить важливий висновок, що єврейська ідентичність та універсалістські права людини виникли

разом, вони розроблялися спільно та були і є на сьогодні фундаментально пов'язаними. Останній розділ монографії «Від Дрогобича до Нью-Йорка» присвячений особливій єврейській ідентичності, яка зародилася в Україні та базувалася на мові їдиш і культурі містечка, пройшла трансформацію у американську ідентичність та вплинула на розвиток усієї єврейської цивілізації [19].

Автор книги «Єврейська ідентичність у посткомуністичній Росії та Україні: невизначена етнічність» – відомий у світі єврейський історик ізраїльський професор Цві Гітельман – аналізує співвідношення поняття єврейська ідентичність та етнічна належність. Він ставить та досліджує питання про те, яким чином і чому євреї вирішили, хто є представником єврейської національності. За даними професора Гітельмана, опитування більше 6000 євреїв, проведене на початку і наприкінці 1990-х років, показують, що російським і українським єврям присутнє глибоке розуміння свого єврейства, але вони інколи не можуть його чітко сформулювати. Вони, зокрема, не бачать зв'язку між іудаїзмом та єврейською ідентичністю, що пояснюється періодом відсутності у СРСР можливості вільно сповідувати іудаїзм [20].

Тема міжнаціональних шлюбів та асиміляції єврейської громади США порушується у роботі Керен МакГініті, яка вийшла у видавництві університету Нью-Йорка. Дослідження базується на аналізі серії інтерв'ю з єврейськими жінками, які перебували у змішаних шлюбах, а також аналізі того, як вони були відображені у засобах масової інформації, а також у єврейській світській та релігійній літературі. Дослідниця вивчає динаміку розвитку та характерні закономірності міжнаціональних шлюбів в американському суспільстві та приходить до висновку, що єврейські жінки наприкінці ХХ століття виховували своїх дітей від змішаних шлюбів у більшому зв'язку з іудаїзмом, ніж на початку ХХ століття. Крім того, Керен МакГініті підкреслює, що, на відміну від жінок, які перебувають у шлюбі з представником своєї національності, єврейські жінки у змішаному шлюбі мали інколи більш виразну національну ідентичність, що пов'язано з тими викликами, які несе у собі міжконфесійний шлюб [21].

Дисертаційна робота за назвою «Віртуальна спадщина: генеалогія, Інтернет і єврейська ідентичність» Рейчел Яблон присвячена розширенню єврейської ідентичності за допомогою глобалізації, Інтернету та різних соціальних мереж. Як зазначає дослідниця, інтерес євреїв до своєї генеалогії та історії своєї родини на сьогодні може бути легко задоволений завдяки численним генеалогічним сайтам, форумам, програмам публікації генеалогічних документів у мережі Інтернет, які швидко розвиваються у більшості архівних установ Заходу. Завдяки новим можливостям мережі Інтернет представники різних єврейських громад можуть знайти єврейських родичів, місця поховання жертв Голокосту, вивчати іврит та їдиш, здобувати релігійну освіту під керівництвом рабинів тощо. На думку дослідниці, мережа Інтернет на сьогодні є своєрідним аналогом віртуальної ідентичності світового єврейства, яка традиційно, протягом багатьох поколінь, базувалася не на географічному принципі, а на ідеологічних переконаннях та дотриманні приписів іудаїзму [22].

Монографія, присвячена унікальній ідентичності російських євреїв, які на сьогодні проживають у різних країнах трьох континентів після масової еміграції з країн СРСР періоду 1990-х років, вийшла у цьому році у Нью-Йорку. Дослідниця Лариса Ременнік робить спробу проаналізувати ідентичність російських євреїв, які емігрували до Ізраїлю, Канади, США, Німеччини та інших країн. Дослідниця вивчає процес взаємин представників російської єврейської ідентичності та громад країн, до яких вони емігрували. Як підкреслює Лариса Ременнік, російські євреї, які сформувалися в період існування радянської влади під впливом світської освіти і асиміляції, спочатку сподівалися зайняти достойне місце у громадах країн прибуття. Але їх очікування не завжди виправдовувалися, що інколи породжувало конфлікти та протистояння між російськомовними євреями та єврейськими громадами інших країн.

Пострадянська єврейська ідентичність разом з ідентичністю інших груп євреїв є мало зрозумілою для представників інших громад. Але вона, як і ідентичність ефіопських євреїв, має суттєвий вплив на сучасне життя

єврейської громади світу. Як зазначає дослідниця, також свій негативний вплив на інтеграцію представників російсько-єврейського єврейства у національні громади мають міфи щодо їх зв'язку із кримінальним життям, моральними устоями, антирелігійними настроями та бажанням існувати за рахунок соціальної допомоги [23].

Загалом, тема єврейської ідентичності є на сьогодні однією з основних проблем іудаїки, яка досить інтенсивно розробляється протягом останніх років представниками різних наукових шкіл Заходу. Інтерес науковців до розвитку єврейської ідентичності зумовлений перш за все трансформацією фундаментальних принципів західної цивілізації, які були побудовані на біблійних нормах моралі та єврейських текстах. Зростання рівня толерантності у західному суспільстві, виникнення великої кількості питань, які стосуються зростання впливу ісламізму у Європі і США, феміністичних тенденції та розвиток прав і свобод викликають необхідність переосмислення біблійних норм та правил, які були закладені єврейським народом в основу західної цивілізації протягом останніх століть. Тому дослідження єврейської ідентичності є одним з найбільш перспективних напрямів у сучасній історіографії. Важливим при цьому буде дослідження таких недостатньо вивчених тем, як розвиток єврейської релігійної свідомості, шляхів та методів збереження єврейської ідентичності в умовах глобалізації та загострення конфліктів у різних регіонах сучасного світу.

1. Holocaust Historiography in Context. Emergence, Challenges, Polemics and Achievements. Edited by David Bankier, Dan Michman. – New York, 2009. – 614 pp.

2. New Reflections on Jewish Historiography by Michael A. Meyer// Jewish Quarterly Review. – 2007. – Vol.97, № 4. – P. 660–672.

3. Webber J. Jewish Identities// Jewish Identities in the New Europe/ Ed. by Webber J., 1994. – P. 75.

4. National Variations in Jewish Identity: Implications for Jewish Education by Steven Cohen, Gabriel Horenczyk. – New York: State University of New York Press, 1999. – 288 pp.

5. Jewish identity: the case of Ethiopian Jewry by Michael Corinaldi. – Jerusalem: The Hebrew University Magnes Press, 1998. – 260 pp.
6. The Jew within: self, family and community in America by Steven Cohen, Arnold Eisen. – Bloomington: Indiana University Press, 2000. – 256 pp.
7. American Jewish Identity Politics by Deborah Dash Moore. – Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2008. – 344 pp.
8. Gentile Impurities and Jewish Identities. Intermarriage and Conversion from the Bible to the Talmud by Christine E. Hayes. – New York : OUP, 2002. – 324 pp.
9. Jewish identity in modern art history by Catherine Soussloff. – Berkeley: University of California Press, 1999. – 249 pp.
10. Brothers Estranged. Heresy, Christianity and Jewish Identity in Late Antiquity by Adel Schremer. – New York, 2010. – 294 pp.
11. Reconstructing National Identity. The Jews of Habsburg Austria During World War I by Marsha Rozenblit. – Oxford : Oxford University Press, 2004. – 272 pp.
12. Israel, the Diaspora, and Jewish identity by Danny Ben-Moshe, Zohar Segev. – Eastbourne : Sussex Academic Press, 2007. – 353 pp.
13. Jewish identities : fifty intellectuals answer Ben Gurion by Eliezer Ben Rafael. – Boston: Brill Academic Pub, 2002. – 420 pp.
14. Jewish Survival: the identity problem at the close of the twentieth century by Ernest Kraucz, Gitta Tulea. – Piscataway: Transaction Publishers, 1998. – 269 pp.
15. Tevye's Grandchildren: Rediscovering a Jewish Identity by Eleanor Mallet. – Pilgrim Press, 2004. – 224 pp.
16. The invention of Jewish identity: Bible, philosophy, and the art of translation by Aaron W. Huges. – Bloomington: Indiana University Press, 2010. – 202 pp.
17. Jewish Identity and Civil Rights in America by Kenneth L. Marcus. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 224 pp.
18. Boundaries of Jewish Identity by Susan A. Glenn, Naomi B Sokoloff. – Washington: University of Washington Press, 2010. – 240 pp.
19. Jewish Memory and the Cosmopolitan Order by Natan Sznaider. – Cambridge: Polity, 2011. – 200 pp.
20. Jewish Identities in Postcommunist Russia and Ukraine: An Uncertain Ethnicity by Zvi Gitelman. – Cambridge : Cambridge University Press, 2012. – 384 pp.
21. Still Jewish: A History of Women and Intermarriage in America by Keren McGinity. – New York : NY University Press, 2009. – 325 pp.
22. Virtual Legacies: Genealogy, the Internet, and Jewish Identity by Jablon Rachel Leah. Dissertation, Digital Repository at the University of Maryland. – University of Maryland, 2012.
23. Russian Jews on Three Continents – Identity, Integration, and Conflict by Larissa Remennick.– New York : Transaction Publishers, 2012. – 425 pp.

ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ: ЗАГАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

У цій статті розглядаються різні аспекти світової пам'яті у сучасній Україні. Особливу увагу приділено аналізу стану сприйняття українським суспільством культури пам'яті про українських євреїв-жертв Голокосту в роки Другої світової війни на території України.

Ключові слова: Голокост, історична пам'ять, культура пам'яті, українсько-єврейські взаємини.

A. Podolsky. Holocaust Memory in Ukraine: General context and current situation. In this article describing and analyzing of the different aspects historical memory in the modern Ukraine. Particularly Memory about Holocaust History in the Ukraine. Case Study.

Keywords: Holocaust, memory, Ukraine, Ukrainian-Jewish relations.

Історична пам'ять – це здатність людини, людського розуму зберігати досвід минулого, взаємини між людьми, репрезентувати події минулих літ, історію та своє місце в ній, спираючись на власні інтерпретації*. На початку та в середині минулого століття видатні французькі інтелектуали, філософи визначали історичну пам'ять як складову індивідуальної та колективної пам'яті [1; 2]. Саме індивідуальна та колективна пам'ять сприяє становленню особистої ідентичності та зберігає картини минулого для нащадків. Історичне минуле та пам'ять про нього не є тотожними, існує певна конкуренція між історією та пам'яттю. Колективна пам'ять євреїв та українців про Другу світову війну є в певних сюжетах різною. За радянських часів комуністична ідеологія формувала офіційну політику пам'яті, базуючись виключно на пріоритетах політичного режиму та невраховуючи національну історію і переживання не тільки україн-

* Проблематикою підвалин формування історичної пам'яті займалися М. Хальвбакс, П. Рікер, П. Нора.

ців і євреїв, але й росіян, кримських татар, поляків тощо. Радянська культура (радше політика) пам'яті, як відомо, ніколи не виділяла єврейських жертв Другої світової війни. За останні двадцять років у суверенній Україні повільно, але відроджується пам'ять про такі аспекти війни з нацизмом, як Голокост, діяльність українського національного руху, доля оstarбайтерів, військовополонених, проблематика антинацистського та некомуністичного підпілля, колаборації. Тому тепер у нашій країні та суспільстві на часі питання, зокрема, про спільну пам'ять різних етносів щодо подій Другої світової війни.

У такому разі маємо розглядати історію Голокосту, трагічну долю українських євреїв у роки нацизму як частину загальної історії українців і євреїв, як складову частину історії України часів Другої світової війни. Якщо ми говоримо про формування пам'яті про Голокост в українському суспільстві – це полікультурний підхід до історії України. Цей підхід представлений як працями українських істориків в Україні й діаспорі, так і наших західних колег, що спеціалізуються на вивченні проблем історії війни в Україні, аспектів окупаційного режиму і, зокрема, українського контексту історії Голокосту [3; 4; 5; 6].

У сучасному українському суспільстві серед науковців, освітян, викладачів, студентів поступово формується розуміння необхідності відтворення правдивої картини історії України ХХ століття, включення її в європейський контекст історичної оцінки жахливих геноцидів цього періоду, що стали наслідком ідеології та практики сталінського та гітлерівського режимів. Сьогодні на пострадянському просторі, в тому числі й в Україні, надто важко проходить процес «подолання історії», зокрема визнання і вивчення комуністичного чи сталінського терору, але цей незворотний та необхідний процес триває. Для модерної України відкрите вивчення злочинів нацизму та комунізму є чинником власної ідентичності, викликом колективної пам'яті. Формування культури історичної пам'яті в Україні про ХХ століття, відповідальності за пам'ять про минуле неможливе без дослідження злочинів тоталітаризму. Саме минуле століття особливо обтяжене пам'яттю насильства і страждання, і цей досвід важко виразити адекватно...

Вивчення злочинів тоталітарних режимів торкається проблеми повернення минулого в Україну, в навантажену трагізмом українську історію ХХ століття, правдивого минулого, забороненого минулого. Наскільки можливо сьогодні в Україні побудувати правдиву чи об'єктивну модель історичної пам'яті про минувшину, зокрема про ХХ століття, Голодомор, політичні репресії, про Другу світову війну, таку модель, де було б місце не тільки етнічним українцям, але й українським полякам, євреям, росіянам, ромам, кримським татарам тощо? Йдеться про визнання (чи невизнання) суспільством, державою, особисто кожним громадянином України власної історії та культури як багатоманітної, поліетнічної – з усіма можливими позитивами та негативами міжнаціональних та міжкультурних взаємин.

Відомий історик та політолог Цветан Тодоров зазначав, що ми нікуди не сховаємося від того факту, що минуле століття, крім всього іншого, стало часом геноцидів та винайдення концентраційних таборів, ми маємо це знати та відповідати на виклики минулого, можливо, заради майбутнього. Зокрема, він писав: «...у 20-му сторіччі європейці стали свідками зла, якого ще не зазнавали взагалі... Зло це виявилось таким важким не лише через кількість смертей, але й через страждання жертв та деградацію катів. Як його пояснити? Я не думаю, що саме зло змінило свою природу. Воно, як завжди, полягає у відмові індивідові на право бути до кінця людиною. Не думаю, що людська порода зазнала якогось перетворення чи що з'явився якийсь новий фанатизм із небаченою силою. Це страшне зло уможливили зовсім загальні риси нашого щоденного існування: розпадання світу, деперсоналізація людських зв'язків» [7]. Тобто, ситуацію, коли людина внаслідок страху за власне життя чи під впливом пропаганди, чи з якихось незбагнених їй самій причин перестає бачити людину в особі, в якій він забирає життя, яка стає жертвою ката.

До сьогодні людству важко усвідомити, як сталося так, що в середині «освіченого» ХХ століття на одному з найрозвиненіших континентів світу, в Європі, люди вбивали людей тільки за їхню національну належність, більше ні за що, тільки тому, що в тебе були батьки євреї, чи дідусь, чи

бабуся, чи взагалі хтось колись із твоєї родини належав до цього давнього народу?! Нонсенс! Але ж цей нонсенс відбувся в європейській історії... Убивство єврейського населення різних країн Європи, яке здійснювала нацистська, гітлерівська Німеччина з допомогою представників інших окупованих країн у роки Другої світової війни, дістало назву Голокост. За період влади нацизму і впродовж війни у 27 країнах європейського континенту було немилосердно замордовано різними жорстокими нелюдськими способами шість мільйонів європейських євреїв, серед них майже півтора мільйона євреїв України. Ці люди передчасно, трагічно пішли з життя неприродним шляхом тільки за те, що вони були євреями, більше ні за що.

Як відомо, саме злочини в роки Другої світової війни, зокрема тотальне знищення нацистами єврейських громад Європи, сприяло появі Конвенції ООН про запобігання злочинам геноциду та покарання за нього^{**}. Однак і до злочинів і трагедій часів Другої світової війни, і після них ми, на превеликий жаль, маємо протягом усього століття приклади переслідування і знищення, етнічних чисток, убивств національних груп, цілих народів. Люди із завидною завзятістю, гідною іншого застосування, не бажають зробити висновків з минулого. Американський філософ Джордж Сантаяна писав: хто не пам'ятає свого минулого, приречений на його повторення.

Роки перебування під владою комуністичного режиму в СРСР для багатьох народів були періодом втрати власної культурної, релігійної, етнічної ідентичності. Крім того, тоталітаризм радянського зразка тримав людей у постійному страху, робив їх співучасниками своїх злочинів, завжди прикриваючись ідеологічними евфемізмами, провокуючи протистояння одних з іншими. Але в суспільстві завжди були ті, хто міг протистояти тоталітаризму, рятуючи нас сьогоднішніх... Лев Копелєв (німецько-російський письменник, що народився в єврейській родині в українському місті Харкові) в 1945 році був офіцером Червоної Армії, всю війну боровся з нацистами, в місті Кьонігсберг встав на захист німецьких жінок від злочинців-червоноармійців. Він був

^{**} Конвенція ООН про геноцид була прийнята 9 грудня 1948 року.

засуджений на 10 років сталінських таборів за «пропаганду буржуазного гуманізму». Перебував за ґратами разом з Олександром Солженіциним. Потім, уже під кінець свого життя, він написав спогади про той період, коли беззастережно вірив у комуністичну пропаганду та був, фактично, її носієм, і про те, коли сталося переосмислення: «...Тепер я розумію, що моя доля, що здавалася мені тоді безглуздо нещасливою, незаслужено жорстокою, насправді була і справедливою, і щасливою. Справедливою тому, що дійсно заслужив покарання – адже я впродовж багатьох років не тільки слухняно, але і ревно брав участь у злочинах – грабував селян, улесливо прославляв Сталіна, свідомо обманював, обманював в ім'я історичної необхідності, вчив вірити брехні і поклонятися злодіям. А щастям було те, що роки ув'язнення врятували мене від неминучої участі у нових злодіяннях і обмані... [8]. Доля Л. Копелева, як і багатьох інших сотень тисяч чи мільйонів людей, що потрапили до полону тоталітарних диктатур минулого століття, можливо, має стати для нас нагадуванням про недопустимість ставати заручниками будь-якої ідеології, особливо тієї, що пропонує вищість одного соціального класу над іншим чи однієї нації над іншою.

Індивідуальна та колективна пам'ять мають зберегти персональні історії про ці трагедії, людські долі, про нелюдську історію. У зв'язку з цим досить слушно висловився американський історик Тімоті Снайдер, зауваживши, що всі цифри загиблих неодмінно «множитимуться на один». Тому що ми мусимо «знову перетворити цифри на людей. А якщо ми на це неспроможні, то Гітлер і Сталін сформували не лише наш світ, а й нашу людяність...» [9]. Виходячи з цього, нам необхідна культура вшанування пам'яті жертв злочинів. Одна з форм такого вшанування – це місця пам'яті, освіта на основі місць пам'яті.

Місця пам'яті.

Проведення заходів вшанування пам'яті

Ми маємо плекати зацікавленість до місць пам'яті. З погляду сучасного видатного європейського філософа француза П'єра Нора, саме в цих місцях пам'ять кристалізується та знаходить свій притулок. Саме тут відбувається

усвідомлення обірваності з минулим та водночас відчуття безперервності пам'яті...

Місця пам'яті жертв Голокосту в Україні за радянських часів не були впорядковані. Як уже наголошувалося, комуністичний режим не виокремлював євреїв із загальної кількості жертв війни. Саме тому на багатьох пам'ятних знаках на місцях знищення цілих єврейських громад на всіх теренах Радянської України (там, де ці знаки було поставлено) – від Східної Галичини до Луганська – зазначалось абсолютно однаково: тут поховані «мирні радянські громадяни», «жертви фашизму» тощо. В бібліотечному фонді Українського центру вивчення історії Голокосту є колекція фотографій та документів, що ілюструють відсутність офіційної пам'яті про Голокост у Радянській Україні. Фотодокументи з місць масових езекуцій євреїв Києва, Харкова, Дрогобича, Львова, Вінниці, Хмельницького, Дніпропетровська 1940–1980-х років яскраво свідчать про брутальну політику пам'яті тієї байдужої влади. В окремих випадках (в колекції Центру є фотографії з Таращі Київської області, Старокостянтинова Хмельницької області та ін.) місцева громада наважувалася написати на пам'ятнику, що тут загинули співвітчизники-євреї. Проте це були поодинокі випадки, що не змінювали загальної картини. А ще в багатьох місцях масових знищень єврейського населення України взагалі не було жодних пам'ятних табличок чи будь-якої згадки. В таких умовах тоталітарна влада фактично руйнувала колективну пам'ять євреїв України про трагедію Голокосту, переводила її на приховане, буквально підпільне існування. Протягом 1960-х – першої половини 1980-х років влада відкрито забороняла збиратися євреям у дні пам'яті (дні розстрілів, катувань). Один із вражаючих прикладів – заборона збиратися в Києві, в Бабиному Яру, для того, щоб вшанувати пам'ять жертв, часто-густо близьких родичів, друзів дитинства, коханих, дружин... Для багатьох українських євреїв після Другої світової війни місця масових розстрілів були цвинтарями, де поховані близькі їм люди, для них – це потреба прийти вклонитися мертвим...

У такому становищі, коли нацизм знищив євреїв, а радянський режим пам'ять про них, фактично на родин-

ному рівні, в індивідуальній пам'яті зберігалася трагедія людей, трагедія народу...

Після набуття Україною суверенності в 1991 році події Голокосту, як і багато інших сюжетів нашої національної історії, перестали бути забороненими, але й культура пам'яті про трагічні події не сформована й до сьогодні... Від початку 1990-х років «мирних громадян – жертв фашизму» можна називати за національною належністю. Держава не перешкоджала відродженню пам'яті про геноцид євреїв, які в радянському образі війни принципово не вирізнялися із загальної кількості жертв нацизму, але сама практично не брала у цьому участі. Поява пам'ятників жертвам Голокосту, вихід друком спеціальних публікацій, проведення літніх шкіл та семінарів з єврейської історії України були результатом громадських, а не державних ініціатив. Історія Голокосту не була інтегрована до загальнонаціонального наративу війни. Державна позиція зі збереження пам'яті про Голокост в Україні шляхом встановлення пам'ятних знаків на місцях масових розстрілів українських євреїв, по суті, відсутня через одну просту причину: немає розуміння того, що це частина загальної історії України, власної історії, а є стереотипне переконання або упередження, що це «їх», єврейська, історія й трагедія, нехай «вони» і думають про те, як зберегти свою пам'ять. Унаслідок такого підходу склалася ситуація, що вражає свідомість людей, для яких пам'ять про минуле є необхідним символом сьогоденного й майбутнього життя. Наприклад, дотепер у Бабиному Яру немає справжнього Національного меморіального комплексу пам'яті жертв нацизму, що складався б з музею, наукового та освітнього центру та перебував би під опікою державної влади***; 27 січня – Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту – не відзначається на державному рівні, незважаючи на те, що Україна приєдналася до Стокгольмської

*** У випадку з Бабиным Яром ситуація взагалі-то кричуща: з 2006 року Меморіальний комплекс існує на папері, більше того, на нього навіть були виділені кошти, проте в реальності нічого не зроблено поки що... Докладніше див. сайт Комітету «Бабин Яр»: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/>

декларації 2000 року; в Україні сьогодні немає жодного державного музею історії Голокосту. Всупереч цьому, внаслідок діяльності єврейських громад, громадських організацій, приватних осіб, індивідуальних пожертвувань**** у багатьох областях країни, де були гетто або місця розстрілів, сьогодні встановлені пам'ятники. Але гарантій протекції або захисту цих меморіальних місць з боку державної влади немає.

Виходячи з цього, проект «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни» також є недержавною ініціативою, відбувається у співпраці німецьких інституцій з українськими громадськими організаціями і має велике значення у формуванні культури пам'яті про Голокост як про частину української національної історії та може підштовхнути державу до реальних дій, а не тільки декларацій. Одним з ключових елементів цього проекту, як вже зазначалося, є місця пам'яті, вшанування пам'яті жертв та освіта на основі місць пам'яті.

Український центр вивчення історії Голокосту за десять років своєї наукової та педагогічної діяльності нагромадив досвід у викладанні цієї теми, передовсім в царині неформальної освіти. Створена певна система у вивченні історії Голокосту (постійні навчально-методичні семінари для вчителів, видання навчальної літератури, робота зі школярами й студентами, семінари для викладачів університетів, конкурси творчих робіт, літні школи, стажування у світових центрах з вивчення теми Голокосту), що поступово стала впливати на формальну освіту. Серед багатьох освітніх заходів щодо цієї проблематики Центром також накопичений досвід у методах і формах діяльності про вшанування пам'яті жертв Голокосту, пов'язаних з меморіальними датами та місцями на теренах України.

**** Я можу назвати декількох моїх колег, яких знав особисто: Борис Гідалевич, за безпосередньої участі якого в Одеській області було встановлено 22 пам'ятних знаків у пам'ять загиблих євреїв Одеси і Трансністрії; Ілля Кабанчик, який самостійно встановив десятки знаків у пам'ять знищених євреїв Галичини та Волині. Таким чином, ці самовіддані люди, ентузіасти обійшлися без держави, виконавши її пряме завдання.

Щодо меморіальних дат. За роки суверенної України визначилося коло подій і дат щодо вшанування пам'яті українських євреїв, замордованих у роки нацистської окупації. Це дати як загальноукраїнського, так і локального значення. І знову вшанування таких подій – це результат ініціативи та тиску громадянського суспільства на державні установи.

Називаючи загальнодержавні дати відзначення пам'яті, варто згадати такі:

27 січня – Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту. В цей день у 1945 році підрозділами Радянської Армії були звільнені в'язні нацистського табору смерті Аушвіц-Біркенау, що був розташований на теренах Східної Польщі у містечку Освенцим. Для майже мільйона євреїв з окупованих нацистами європейських країн Аушвіц став місцем невимовної трагедії, жахливої смерті. Ця назва і місце стали символами Голокосту в Європі. В листопаді 2005 року Організація Об'єднаних Націй у своїй резолюції оголосила 27 січня Міжнародним днем пам'яті жертв Голокосту. Багато країн, у тому числі й Україна, підтримали це рішення. Проте насправді абсолютна більшість заходів у країні на 27 січня відбувається за ініціативи громадських організацій та єврейських общин.

29–30 вересня – Дні пам'яті жертв Бабиного Яру. В ці дні у 1941 році на околиці Києва в Бабиному Яру нацистські підрозділи айнзацгрупи «С» та поліцейні батальйони вбили близько 34 тисяч євреїв міста. Бабин Яр став символом Голокосту на тодішніх радянських землях та в цілому в Східній Європі. З набуттям незалежності щороку, особливо на круглі дати, ці дні відзначаються на державному рівні. В ці пам'ятні дні згадують єврейські та неєврейські жертви Бабиного Яру. Розстріли людей тут тривали з вересня 1941 р. до листопада 1943 р.

Йом-га-Шоа (День Катастрофи з іврити; за єврейським календарем 27 нісана; випадає щороку на другу половину квітня чи на початок травня). В сучасному Ізраїлі саме у цей день згадують жертв Голокосту. 19 квітня 1943 року в гетто Варшави почалося найбільше повстання в'язнів, що увійшло в історію Другої світової

війни як найвеличніший приклад та символ єврейського руху Опору нацистам. В Україні цей день відзначають заходами вшанування пам'яті переважно єврейські громади різних міст країни за допомогою дипломатичних представництв держави Ізраїль.

Крім того, фактично майже в усіх великих та малих населених пунктах сучасної України є свої, місцеві, трагічні дати, дати пам'яті співгромадян-євреїв, що були вбиті в роки Голокосту, тому що скрізь на українських землях існували великі та малі єврейські громади [10]. Тотальне знищення українських євреїв відбувалося з 22 червня 1941 року до кінця літа 1944 року. Тому місцеві пам'ятні дати є скрізь. Вони можуть бути як точними (наприклад, м. Бердичів), так і приблизними (наприклад, м. Радомишль, перша неділя серпня). За останні 20 років у багатьох цих місцях відзначають скорбні дати за ініціативи місцевої громади, єврейських общин. Зазвичай проводяться траурні зібрання в дні пам'яті біля пам'ятних знаків, місць пам'яті тощо. Справа дуже ускладнюється, якщо меморіальних місць немає. Тому дуже важливою є побудова пам'ятників та меморіалів на місцях масових знищень, саме в такому разі стають можливими освітні та інші заходи з вшанування пам'яті жертв Голокосту в Україні.

Щодо локальних дат, варто зауважити, що внаслідок наукових досліджень, розвитку історіографії історії Голокосту за останні два десятиріччя в Україні встановлено значну кількість точних дат масового знищення євреїв. Для прикладу, для того, щоб уявити масштаби трагедії українського єврейства, наведемо тільки деякі з цих трагічних дат з кількістю вбитих людей:

27–28 серпня 1941 р. – м. Кам'янець-Подільський, близько 23 тис.

15 вересня 1941 р. – м. Бердичів, близько 20 тис.

29–30 вересня 1941 р. – м. Київ, близько 34 тис.

10–12 жовтня 1941 р. – м. Дніпропетровськ, близько 10 тис.

24–25 жовтня 1941 р. – м. Одеса, більше 20 тис.

6 листопада 1941 р. – м. Рівне, більше 18 тис.

11 грудня 1941 р. – м. Сімферополь, близько 10 тис.

14–15 грудня 1941 р. – м. Харків, близько 12 тис.

17 березня 1942 р. – м. Львів. Перша депортація євреїв зі Львова та інших міст Східної Галичини до табору смерті Белжець, на теренах Польщі.

Ми бачимо, що, крім загальнодержавних трагічних дат, пов'язаних з історією Голокосту, в усіх без винятку регіонах країни є свої локальні сумні події та дати, що допомагають зрозуміти загальний контекст трагедії, та місця пам'яті, навколо яких слід проводити заходи з вшанування пам'яті загиблих співгромадян-євреїв.

Такі заходи можуть сприяти не тільки вивченню цієї трагічної теми, але й розумінню цінності людського життя. Вивчення матеріалів про Другу світову війну поступово повертається в бік людини... В цьому плані важливим видається досвід наших зарубіжних партнерів з викладання та збереження і вшанування пам'яті жертв Голокосту та геноцидів ХХ століття. Тут, на мій погляд, досить привести приклад сьогоденної Польщі, що вибудовує, наскільки це можливо, об'єктивну модель історичної пам'яті в польському суспільстві. Сьогодні відкриті для дискусії такі гострі сюжети польської історії ХХ століття, як розстріл польських офіцерів сталінським НКВД в 1940 році в Катині, насильницькі та немилосердні депортації німців із Західної Польщі в 1945 році, які здійснювали поляки, знищення польських сіл на Волині в 1943 році українськими силами, погроми євреїв, які скоювали поляки без участі нацистів в Єдвабне в 1941 році та вже післявоєнний погром у Кьольці в 1946 році, не припиняються дискусії щодо книги Януша Гросса (дві його книги: «Сусіди» і «Страх»), присвячених цим погромам [11]. Це приклад відповідальності за пам'ять про минуле.

Насамкінець, декілька думок про важливість вивчення теми Голокосту в сучасній Україні та вшанування пам'яті жертв цієї трагедії в нашому суспільстві та державі. Німецький історик Вільфрід Їльге зауважує один дуже важливий факт, що недолік інформації про український контекст Голокосту, наявний у сучасному українському суспільстві, має парадоксальні результати: наслідком мовчання є не тільки вилучення «темних сторін» з національного нарративу, але й затаювання численних прикладів того, як українці рятували євреїв. Таким чином, певна

зосередженість української історіографії на моноетнічному образі історії призводить до того, що мовчання або брак збалансованої інформації про українсько-єврейські взаємини під час німецької окупації не дає можливості перебороти стереотипи й забобони про «українців-антисемітів» чи «євреїв-комуністів» [12; 13].

В окремих розділених історіях криється розділена пам'ять, що може призвести до однозначності, агресивності й максимальної інтолерантності в сьогоденні й ще більш небезпечної нетерпимості в близькому для огляду майбут-ньому. Можливий вихід – у визнанні історії, у примиренні, у відповідальному порівнянні, у відповідальності взагалі. Німецький історик Гвідо Кноп [14] написав, що Голокост був у німецькій історії, був у його власній історії. А ми відповідальні за власну, свою історію. Але найважливіше, що ми не відповідальні за минуле, ми відповідальні за пам'ять про минуле...Сьогодні ця відповідальність потрібна й важлива для сучасного українського суспільства. Відомий ізраїльський історик Єгуда Бауер писав, що ми мусимо пам'ятати Голокост заради того, щоб наші діти ніколи не ставали жертвами, катами чи байдужими спостерігачами.

-
1. Див. : Рикер П. Память, история, забвение. – М., 2004.
 2. Див. : Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 12–35., та ін.
 3. Див. : Бабий Яр: человек, власть, история. Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий. / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович – К.: Внешторгиздат, 2004.
 4. Див. : Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні. / Пер. з англ. С. Коломійця. – К.: Зовнішторгвидав, 2010.
 5. Див. : Безансон А. Лихо століття. – К.: Пульсари, 2009.
 6. Див. : Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / Пер. з англ. – К.: Критика, 2011.
 7. Тодоров Цветан. Обличчям до екстремі. – Львів, 2000
 8. Копелев Л. Утоли мои печали. – Харьков: Права человека, 2011.
 9. Снайдер Т. Криваві землі. – К.: Грані, 2011.

10. Гроссман Василий. Украина без евреев: [http:// www.jewniverse.ru/RED/Grossman/jewish/jews_free_ua.htm](http://www.jewniverse.ru/RED/Grossman/jewish/jews_free_ua.htm)
11. Див. : Анна Вилегала. Карусель із сусідами // Критика. – 2008. – Квітень.
12. Комаров Ю. Формальні можливості: місце теми Голокосту в навчальних курсах МОН України//Інформаційно-педагогічний Бюлетень Українського центру вивчення історії Голокосту «Уроки Голокосту». – №2(14). – 2008.
13. Вільфрід Їльге. Змагання жертв // Критика. – 2006. – травень.
14. Кнопф Г. Холокост. – Харьков, 2006.

Олександр Заремба

ЦІННОСТІ ТА ЦІННІСНІ РОЗКОЛИ УКРАЇНСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ

Статтю присвячено системі цінностей українського єврейства та ціннісним розколам у єврейському середовищі у контексті загальних дискусій щодо адекватності цивілізаційного підходу, що замінив в Україні марксистський формаційний у розгляді розвитку людства. Особливу увагу звернуто на єврейські джерела 1920 – 1950 років, де було здійснено спробу виявити систему цінностей саме єврейства України.

Ключові слова: цінності, ціннісний розкол, цивілізаційний підхід, українські євреї, джерела.

Oleksandr Zaremba. Values and value Split in Ukrainian Jewry: civilizational approach. The article deals with system of values in Ukrainian Jewish milieu within the context of general discussions as to relevance of civilizational approach instead of earlier Marxist formational approach. Jewish Sources of the 1920s through 1950s are of particular interest since there are attempts reflected in the sources to define value system of Ukrainian Jewry.

Keywords: values, value split, civilizational approach; Ukrainian Jews; Sources.

Аналіз дискусій з питань стану і статусу євреїв України вказує на те, що автори статей на ці теми у єврейських ЗМІ – друкованих виданнях «Хадашот», «Еврейский обозреватель», «Эйникайт» та інших цікавляться не лише демографічними прогнозами (невтішними!) щодо кількості євреїв України або питаннями міграційних процесів, що втратили актуальність, порівняно з 1990 роками. Коло актуальних питань пов'язане з системою цінностей, ідентифікаційними ознаками сучасного єврейства, що спираються на певні цінності, норми, ідеали та правила. Яка роль традиційної культури євреїв України (мова їдиш, фольклор, література тощо) і чи можлива єврейська ідентичність без основного акценту на цих цінностях? Щодо цього існують різні точки зору, як і щодо засад розбудови общини, зрештою, про те, кого взагалі можна вважати євреєм, яку роль мають відігравати нащадки від мішаних шлюбів євреїв та неєвреїв, численні неєврейські родичі [1]. Пристрасті вирують навколо спроб визначити українсько-єврейську ідентичність. Попри аналіз прикладів Росії, Польщі та Угорщини питання, чому «український єврей – це як рідкісний птах», поставлене В. Портніковим 20 років тому, залишається відкритим і нині. І. Дзюба вважає, «що основна маса євреїв насправді причетна до України лише формально, їм бракує тої вкоріненості, про яку писала Симона Вейль» [2].

Між тим Симона Вейль представляла Францію, країну, де існував потужний середній клас зі своїми цінностями. Сучасні дискусії виявляють також ціннісний розкол серед світового єврейства та ізраїльтян у питаннях щодо перебігу єврейсько-арабського діалогу та характеру Ізраїлю як єврейської держави [3].

Як правило, не артикулюється наявність ціннісного розколу у єврейській громадсько-політичній та науковій думці України щодо «примирення» («Versöhnung») між євреями та неєвреями. Концепція «примирення» набула поширення в Німеччині, а впродовж останніх десятиріч і в інших країнах Європи та у США. «Примирення» поступово сприймається як одна з найбільших суспільних і політичних цінностей у ЄС і передбачає покаяння християн перед євреями не лише за Голокост, а також і за інші лиха, заподіяні євреям упро-

довж двох тисяч років існування християнства. Під гаслом «примирення» ведуть свою діяльність в Україні неурядові організації (зокрема, протестантські групи) не лише з Німеччини, але також з інших країн Європи та США. Слід зауважити, однак, що інтерпретація Голокосту викликає далеко не однозначні філософські та політичні «рефлексії». Як вважає Дж. Агамбен, «знищення євреїв слід помістити не у правовий і не у релігійний, а у біополітичний вимір» [4, с. 148]. Застереження викликає і бажання поставити на одну дошку режими Сталіна та Гітлера. Але особливо двозначними можна сприймати зусилля протестантських фондаций Європи та США, спрямувати потік євреїв до Ізраїлю, де вони з часом «можуть визнати Ісуса Христа як свого спасителя». Громади іудео-християн («месіанських євреїв») надають активну допомогу у проведенні акцій «примирення». Постає питання – чи мають євреї України вітати такі висновки з «уроків Голокосту»? Чи не є примирення в інтерпретації протестантських місій лише більш вишуканою формою навернення на християнство, що суперечить онтологічним основам єврейства?

Таким чином, сучасні дискусії з проблематики суспільно-політичних цінностей українського єврейства торкаються екзистенціальних основ єврейської громади.

Проблеми цивілізаційної належності єврейства можуть здатися занадто абстрактними. Тим не менш, уявлення про «зіткнення цивілізацій» як неминуче майбутнє світу, декларації американських «неоконсерваторів» про те, що «США та Ізраїль воюють за західні цінності і живуть на Марсі, а розніжена пацифістська Європа – на Венері» (Р. Кейген), що Ізраїль та євреї в цілому захищають ліберальні цінності «юдейсько-християнської цивілізації» – усі ці постулати словацький політолог Оскар Крейчі називає «страшним пророцтвом», викликаним «політичним» нарцисизмом США.

О. Крейчі вважає: «У сучасних концепціях Заходу існують три явно тенденційні елементи інтерпретації історії: а) спроби видати за традицію позитивну частину минулого і не розглядати європейську традицію як суперечливу; б) поняття єврейсько-християнської традиції; в) ідея «циві-

лізаційної протилежності та культурної вищості католицизму над Візантією, що, як наслідок, пов'язане з натяками на нецивілізованість православ'я» [5, с. 332].

Слушним є зауваження науковця про те, що «співпраця християнських та єврейських фундаменталістів – це факт уже другої половини ХХ сторіччя, коли в США наприкінці 1970-х років піднялася нова хвиля консерватизму з явною антикомуністичною та «антиатеїстичною спрямованістю» [5, с. 332].

Отже, цивілізаційний фундаменталізм Заходу викликає закономірні питання і щодо цивілізаційної належності єврейства. Слід зауважити, що крім «цивілізаційного фундаменталізму» існує і «цивілізаційний релятивізм». Зокрема, М. Членов (Росія) висунув тезу щодо існування «єврейської цивілізації», яка складається з різних спільнот, відмінних за мовою та іншими цінностями, але об'єднаних спільною релігією. Однак подібний релятивізм викликав заперечення українського сходознавця О. Бубенка, який дійшов висновку, що, наприклад, Хозарський каганат став периферією двох цивілізацій, тому що «пануючою релігією став іудаїзм, що був складовою частиною як східнохристиянської, так і мусульманської цивілізацій» [6, с. 75].

О. Бубенок зазначає: «Вже на початку 90-х років минулого століття в Україні і в інших державах колишнього СРСР намітилася тенденція розглядати розвиток людства не з позицій марксистського формаційного підходу, а на основі цивілізаційного. Науковець критикує використання у цьому контексті термінів на кшталт «тюркська цивілізація», «монгольська цивілізація» тощо.

Важливо підкреслити, що якою б не була доля традиційних єврейських цінностей у Радянському Союзі, «передава» європейська соціал-демократична думка не готувала для євреїв як окремої спільноти світлого майбутнього. Вважалося, що євреї є живою «скам'янілістю», залишком народу поза історією, уся онтологія якого пояснювалася економічною доцільністю.

К. Каутський вважав, що євреї не були расою, нацією чи етнічною спільнотою, а «кастою» з деякими квазінаціональними атрибутами. У своїй роботі «Раса і єврейство», вперше опублікованій у «Нойе Цайт» (1914 р.), Каутський

заперечував цінність єврейської культури як такої і не вважав, що її зникнення людство буде оплакувати, подібно до загибелі культури тасманійців, австралійських аборигенів чи червоношкірих індіанців Північної Америки [7]. Вже тоді ці погляди знаходили підтримку багатьох інтелігентів європейського походження, а з ходом асиміляції також поширювалися серед народних мас не лише в СРСР. Це створювало основу для подальшого ціннісного розколу в єврейському середовищі, коли відомий радянський діяч С. Диманштейн називав іврит «мовою готтентотів», сіоністські інтелектуали відкидали ідиш, а завершилося це в наші дні відторгненням мільйонів євреїв від цінностей єврейської культури. Символічна ідентифікація з Державою Ізраїль або з трагічним минулим Голокосту має якись чином заповнити ціннісний вакуум.

Слід віддати належне тим єврейським та українським інтелектуалам 1920 – 1930 років, які поборювали постулати «люксембургіанства», носіями яких були такі непересічні представники асимільованого єврейства, як Р. Люксембург. Остання не лише відкидала самоцінність, суб'єктивність єврейської ідентичності, але також суб'єктність України. Аргументи «червоної Рози» нагадують ті, що відомі нині від найбільш радикальних adeptів «Російського світу». На думку Р. Люксембург, українська ідея була лише «примхою», «позою» кількох десятків дрібнобуржуазних інтелігентів. Політичне значення українського питання, на думку Р. Люксембург, пов'язане з «доктринерством» Леніна, його «українським хобі» та захопленням «реакційно-романтичною поезією Шевченка» [8].

Французький філософ Х. Словес у монографії «Єврейська державність у Радянському Союзі» (1979) віддає належне М. Скрипнику, П. Любченку, М. Хвильовому та іншим українським комуністам, що поборювали ідеї «люксембургіанства», виступали за розвиток української нації в СРСР. На думку французького філософа, «їдишизація» в Україні була «побічним продуктом» «українізації», тому що прибічникам радянської єврейської культури бракувало не лише політичної ваги українських комуністів, але «українського запалу боротьби ідеологій», яку вони щиро сповідували.

«Євсекції» входили організаційно до компартійних осередків України, і для єврейських діячів, що мали якусь політичну вагу, «їдишизація» була лише даниною політичній кон'юктурі. Українці більшою мірою, на думку Х. Сло-веса, поділяли цінності «коренізації», ніж євреї, серед яких верхівка прагнула беззастережно до асиміляції, тоді як національні цінності «радянського єврейства» поділяли учительство, частина молоді, творчої інтелігенції – політично не впливові категорії населення. Ціннісний розкол серед радянських євреїв, вважає Х. Словес, набув набагато драматичнішого характеру, ніж серед українців.

Таким чином, євреї в Україні так і не знайшли свою модель акультурації через відсутність критичної маси україномовного міського населення та добре організованого україномовного середнього класу, що є, на думку багатьох науковців, передумовою акультурації та асиміляції єврейства. Разом з тим, український чинник суттєво впливав – хоч і непрямо – на ціннісні орієнтації євреїв України уже в першій половині ХХ сторіччя.

Доказом цього є матеріали збірників, що їх публікувала у Нью-Йорку «Спілка євреїв США», до складу якої входила низка інтелектуалів – вихідців з України – А. Бик, Н. Майзель, М. Хмельницький, З. Вайннер, М. Кац, А. Дженовський, П. Новік та інші. Матеріали збірників (1944, 1948) та інші твори членів спілки доводять, що для «українських євреїв» зовсім не обов'язково говорити чи творити українською, підтримувати національно-визвольні змагання українців чи навіть мешкати в Україні.

«Українськість» полягала у спільній цивілізаційній спадщині, у досвіді колонізацій Дикого Поля, любові до української природи з її «тихими водами, ясними зорями», до простих людей України, цінності яких зрозумілі євреям. Єврейські науковці та літератори з кола «українських євреїв» підтверджували, між іншим, тезу про «соборність українських земель». Вони вважали, що між українцями та євреями різних регіонів існує природний зв'язок. Така точка зору притаманна М. Найгрешлу (Галичина), А. Бику (Чернігівщина), З. Вайннеру (Західна Волинь), А. Дзеновському (Вінниччина), Н. Майзелю (Київ) та

іншим. Духовною основою ціннісної системи українського єврейства вважалася спадщина хасидизму, українських цадиків – Бешта, Нахмана Браулавського, Леві-Іцхола Бердичівського та інших, які виступали з гаслами соціального рівноправ'я. Попри прорадянські симпатії, до кола видатних українських євреїв входили також М. Зільберфарб (міністр УНР) та сіоністський лідер З. Жаботинський. А. Бик виступив з низкою праць, де критично висловився щодо цивілізаційної теорії А. Тойнбі та місця євреїв у ній. Інтерес єврейських інтелектуалів, вихідців з України, до теоретико-методологічних питань цивілізаційного розвитку України та її цивілізаційної цілісності свідчить про реальність існування української регіональної цивілізації з її специфічною ціннісною системою. Узагальнюючи наші рефлексії щодо ціннісного розколу єврейської спільноти України та ставлення євреїв до України як регіональної цивілізації, доходимо таких висновків:

1. В європейській політичній думці були поширені уявлення про відсутність єврейської етнічності як цінності.

2. Прагнення до асиміляції поділяли і численні представники єврейської еліти в Україні, причому як на початку ХХ сторіччя, так і за радянської доби, у відвертій і більш завуальованій формі, що не виключала кон'юнктурної підтримки розвитку єврейської радянської культури – «національної за формою і соціалістичної за змістом».

3. Збереження певною частиною єврейської громадськості пієтету до традиційних цінностей, психологічні травми доби Голокосту та державного антисемітизму призвели до глибокого ціннісного розколу і навіть аномії серед єврейства, де все одно існувала потужна тенденція до асиміляції.

4. Як вихід з глухого кута сприймалася ідентифікація з Ізраїлем і, пізніше, з долею єврейського народу під час Голокосту.

5. Акультурацію до українства ускладнювала відсутність/недостатня присутність в Україні україномовного середнього класу.

6. «Українське єврейство» у низці джерел, зокрема 1930 – 1940 років, розумілося як геоцивілізаційна спільнота, пов'язана з етнічними українцями певними базовими цінностями.

1. Что нам стоит общину построить // Еврейский обозреватель. – 8/236. – 2012. – Август.
2. Свой нарратив правомочен для каждой из сторон // Хадашот. – 8(184). – 2012. – Август.
3. Рэувен Дин Эль: «Арабскую весну» задумывали вовсе не идеалисты» // Еврейский обозреватель. – 7№ (235). – 2012. – Июль.
4. Агамбен Дж. Homo Sacer. – Москва, 2010. – С. 148.
5. Крейчи Оскар. Геополитика Центральной Европы. – Москва – Прага, 2010. – С. 332.
6. Бубенок О. Б. Номади і цивілізації Євразії в добу Середньовіччя (методологічний аспект) // XVI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Київ, 2012. – С. 75.
7. Kautsky K. Rasse und Judentum. – Berlin, 1914.
8. Ratner M. Die Nationale Frage in den jüdischen Sozialistischen Parteien. – Berlin, 1908.

*Павло Рудяков,
Олена Яковлева*

ПЕРЕХІД ДО БАГАТОМОВНОСТІ НОВОГО ТИПУ ЯК СКЛАДОВА ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Визнаючи дисгармонію державної гуманітарної політики й усієї системи суспільних відносин у сучасній Україні та незбалансованість мовної ситуації, автор пропонує як один з можливих інструментів виправлення ситуації перехід до багатомовності нового типу – українсько-російсько-англійської. Це дозволило б забезпечити більш повну та якісну комунікацію.

Ключові слова: мовна ситуація, державна мовна політика, диглосія, система цінностей, багатомовність, комунікація.

Rudyakov P., Yakovleva O. Transition to multilingualism new type as a component of transformation state and political system Ukraine. Admitting a disharmony of the state humanitarian policy and whole system of social relations in modern

Ukraine and disequilibrium of the linguistic situation, the author proposes the transition to polylingualism of a new type – to Ukrainian-Russian-English one, as one of the possible ways of situation correction. And what is more, it would let ensure more entire and qualitative communication.

Keywords: *a linguistic situation, a state language policy, a bilingualism, a value system, a polylingualism, a communication.*

1. Поняття «трансформація» (або «транзиція») з'явилося у науці ще до того, як трансформаційні процеси розгорнулися на просторі колишнього СРСР та країн соціалістичної співдружності. Вперше, як відомо, його було застосовано для пояснення тих зрушень і змін, які мали місце після падіння диктаторських режимів в Іспанії, Португалії, ряді країн Латинської Америки у ході утвердження у них ліберально-демократичної суспільної моделі. Потім цей термін було тимчасово «забуто» й повернуто до життя на рубежі ХХ–ХХІ ст. для позначення й пояснення специфічного й навіть унікального в історичному відношенні переходу одного типу суспільства в інший: соціалізму – у капіталізм, – з практично стовідсотковою «прив'язкою» саме до центрально-східноєвропейського простору й виключно до нього.

Для українства, яке належить до того історичного типу нації як людської спільноти особливого ґатунку, для якого характерна переважно недержавна модель розвитку й відносно тривале перебування у складі різних інонаціональних державних систем, загальна трансформаційна «матриця» мала свою специфіку. Окрім того, що притаманне для трансформації як такої (хоча універсальної теорії трансформації не існує, про певний обсяг явищ, процесів, подій, з нею пов'язаних і за нею закріплених, можна вести мову майже з абсолютною впевненістю), вона включала в себе ще й такий компонент, як відновлення в нових історичних умовах процесу національного державотворення, причому після помітно тривалішої перерви, ніж у таких країн, як Польща, Чехія, Угорщина, Литва та ін. Ця обставина наклала на все те, що відбувалося й відбувається нині, особливий відбиток, привнесла до українського національного варіанта пострадянського процесу трансформації низку додаткових моментів.

В українській науці, як і в науці європейській, найбільш поширеним і популярним є погляд, згідно з яким трансформація – це історично зумовлений, суспільно необхідний процес, потенційно зорієнтований на подолання кризового стану, в якому опинилися держава й суспільство. Що ж до того, чи триває ще в нас трансформаційний етап розвитку, чи його вже завершено, то останнім часом дискусія із цього приводу знову набула актуальності. У той час, як одні дослідники висловлюють припущення, що «нині Україна впритул підійшла до трансформаційної межі» (В. Кремінь), інші шукають нові аргументи для відстоювання точки зору, згідно з якою трансформаційні процеси або близькі до завершення, або навіть уже, в основному, завершилися.

Трансформаційні процеси у сфері державного устрою, державного управління, політичному йдуть безупинно, незалежно від волі та бажання суб'єктів. Однією з особливостей трансформації державно-політичної системи України після здобуття незалежності слід вважати її несистемний характер, який виявляється, зокрема, у відсутності чітко окресленої програми перетворень, як бажаних, так і можливих.

На нинішньому історичному етапі трансформація державно-політичної системи можлива як: деградація, реформування, модернізація.

Деградація матиме місце у випадку бездіяльності або недостатньо активної і цілеспрямованої діяльності суб'єктів трансформації й консервації того стану, який має місце нині.

Реформування передбачатиме внесення певних, переважно декоративних, змін без виходу на новий якісний рівень організації державного управління й внутрішньополітичного процесу.

Модернізація – приведення державно-політичної системи України у відповідність з вимогами й викликами доби, досягнення нової якості.

Мовне питання як елемент гуманітарної політики є одним з ключових. В Україні воно набуло ознак політичної проблеми, яка час від часу загострюється, виходячи на авансцену політичного процесу. Одним з наслідків переходу суспільства і держави до режиму трансформаційного

існування стала модифікація мовного середовища та, особливо, підходів до нього з боку державної влади й суспільної свідомості. В умовах фронтальної трансформації зазнає змін як самий характер мовного середовища та мовної ситуації, так і ставлення до них з боку різних учасників суспільної практики, їхня оцінка кожним з них. Змінюється й сприйняття української мови як рідної й як мови повсякденного спілкування та державної. Нації і національні ідентичності періодично зазнають нових інтерпретацій свого значення і революцій своїх соціальних структур та кордонів, які, своєю чергою, можуть змінювати зміст їхніх культур. Саме такий етап радикального оновлення інтерпретацій та змісту розпочався в Україні наприкінці ХХ ст.

На нього «наклався», з ним виявився суміщений у часі та просторі ще й інший процес – переосмислення наріжних засад національної ідентичності під кутом зору її можливої корекції. В окремих моментах це переосмислення торкалося й ідентичності цивілізаційної. На хвилі активного заперечення самого факту існування окремої «радянської цивілізації», яке набуло значного поширення у наукових колах, в українській суспільній свідомості розгорнулися наполегливі пошуки іншої, нерадянської, української етнічної основи для розв'язання проблеми цивілізаційної належності українців.

На етапі державно-політичної та суспільної трансформації в Україні мовний фактор набув здатності виконувати функцію одного з головних критеріїв у визначенні місця тієї чи іншої особистості або соціальної групи не лише у рамках дихотомії: «свій» – «чужий», – а й у межах більш складної конфігурації: «свій» – «інший» – «чужий (але не ворожий)» – «ворожий».

Навіть більше того. Мовний фактор разом з фактором багатомовності, виявляючи спроможність здійснювати вторинний вплив на такі сфери суспільного буття, як ідеологія, система цінностей, культура тощо, перебирає на себе роль одного з визначальних факторів визначення шляхів національної історії. «Культура багато в чому визначає шлях історії, – формулює цю особливість Л. Софронова. – ...Історія завжди переживає вплив культурного контексту,

в якому вона інтерпретується, від цього залежить її сприйняття суспільством». Цим, додамо, зумовлюються й зміст історії та її «уроки».

Мовне середовище – не механічна сума мовних практик і мовної поведінки суб'єктів, які його утворюють, а система, яка виникає внаслідок складного процесу їх всебічної взаємодії й яка наділена певним набором своїх власних якостей. Окремі індивіди мають здатність робити до цієї системи більший внесок, інші – менший або і зовсім жодного. Умовний «коефіцієнт» корисної дії у форматі мовного середовища одного суб'єкта може, приміром, бути 10 одиниць, а іншого – 1, 01 чи навіть 0,001. Разом з тим, визначальну причину перехідного стану, що його набуло українське мовне середовище після розпаду СРСР і утворення незалежної України, варто шукати все-таки не в особливостях індивідуальної свідомості або у певній сукупності індивідуальних свідомостей, а у царині попереднього стану мовного середовища в тому вигляді, який воно мало за часів СРСР, тобто серед попередніх соціальних фактів, які мають відношення до мови.

Історичність, таким чином, слід розглядати як центральну категорію, яка дає змогу виявити ключову для розуміння характеру мовних процесів новітнього часу ланку й охарактеризувати її сутність. Здобувши державну незалежність і розгорнувши процес розбудови національної держави, українські еліти й суспільство не мали абсолютно повної свободи вибору у розв'язанні проблеми реформування національного мовного середовища, а змушені були діяти за обставин, які були безпосередньо наявні й які де-факто були успадковані з радянського минулого.

Отже, українське мовне середовище, осмислене як таке, що потребує оновлення й удосконалення під кутом зору оптимального пристосування до змінених умов, постало як «продукт» довільної взаємодії трьох основних факторів: історичної спадщини, державної мовної політики, побутової мовної поведінки індивідуальних і колективних суб'єктів мовної діяльності. Однією з ознак цього феномену виявився підвищений ступінь динамічності, тобто іманентна, внутрішньо обумовлена схильність до будь-яких змін та відхилень від попереднього стану, а також особлива

чутливість до зовнішніх впливів. Додаткової складності такому – гіпердинамічному – станові надала та обставина, що мовне середовище автоматично відкидає будь-які зовнішні обмеження та заборони штучної природи, реагуючи й сприймаючи лише ті, які воно створює саме в процесі своєї саморегуляції.

Актуальна мовна ситуація в Україні відображає дисгармонію всієї системи суспільних відносин, яка склалася за час її суверенного існування внаслідок трансформаційних процесів, а також через вплив обставин, успадкованих з минулого. Для української мови як для базового і ключового елементу мовної ситуації залишається неподоланою суперечність між її функцією засобу комунікації й місією пріоритетної форми виявлення «духу нації» (у розумінні категорії, запропонованому В. фон Гумбольдтом і розвинутому неогумбольдтіанцями), вирішального критерію ідіоетнічної ідентифікації історичної території, яка здійснила акт перетворення на територію державну. Додаткової неоднозначності при цьому додає те, що нація, про виявлення «духу» якої в українській мові ідеться, переживає нині непростий етап остаточного становлення та емансипації власної державності.

Усвідомлення української мови як домінанти національної культури та національної ідентичності має тривалу в часі, багату за змістом традицію, в якій завжди переважав так званий «есенціалістський» (термін К. Гірца) підхід до проблеми, зорієнтований на послідовну акцентуацію мовного компонента в структурі таких явищ, як нація, національна свідомість, національна ідентичність. «Есенціалізм» має право на існування. Орієнтація на нього є невід'ємним правом нації та національної еліти, хоча у сучасного світі вона видається архаїчною. Етнічна самосвідомість нації на нинішньому етапі історичного розвитку виявляється вразливою, позбавленою потенціалу адекватного реагування на виклики модерної доби, зокрема, на ті, які зумовлені глобалізацією і трансформаційними процесами різної природи.

Надання мовному факторові (або мовному мисленню) значення ключового виразника духовної спадщини, незамінного стрижня національної культури, формоутворюючої одиниці національно-культурної парадигми, її концептів,

символів, метафор, міфів, цінностей – є звуженням проблеми, зведенням її до одного з елементів, супроводжуваного відмовою від належного врахування інших. Ігнорування об'єктивно притаманної українській мовній ситуації та мовним практикам українців дихотомії: українська як рідна – українська як нерідна, але одна з мов спілкування – значною мірою знецінює міркування про сутність української ідентичності, духовності, «культурності». Для українського мовного простору фактор зв'язку рідної мови та території спрацьовує не на користь ідеалу української рідно- й одномовності, а проти нього. Українська мова як рідна й як домінантна у більшості сфер вжитку ніколи не покривала і не покриває нині всієї української державної території в її теперішніх межах, співіснуючи у різних комбінаціях (двомовність, диглосія, «суржик») з російською, а також з мовами національних меншин у місцях їх компактного проживання.

Залишаючись одним з елементів національної свідомості, мова в нових умовах змінює алгоритм функціонування, виявляючи вплив на націотворчі й націоконсолідуючі процеси не безпосередньо, а опосередковано й неодмінно у поєднанні з іншими факторами, такими, як національні міфи, національні та державні символи, історична пам'ять, система цінностей (яка є змінною, залежною від обставин, середовища, характеру ситуації, а також від того, що інколи називають «духом часу»). Серцевиною-ядром національної свідомості й національної ідентичності стає якраз не мова, а міф або, якщо вжити термін Д. Армстронга, «міфо-мотор» (актуалізована, адаптована під потреби моменту сукупність ключових для даної етнічної або національної спільноти міфів та символів), запуск у дію й активізація якого у кожний момент залежать від різноманітних факторів, зокрема, й від того, яка саме з суспільних верств чи груп еліт і з якою метою перебирає на себе роль суб'єкта його застосування.

Мовну ситуацію в Україні вирізняють дві особливості, пов'язані з багатомовністю. По-перше, певна розбалансованість, зумовлена пошуком нової моделі співвідношення між дійсним станом справ у мовному середовищі й юридичним

статусом, за яким відбувається регламентація мовних, культурно-мовних, національно-мовних процесів з боку держави. По-друге, ситуативна перевага суб'єктивних параметрів над об'єктивними.

Гармонійність мовної ситуації можлива за умови досягнення балансу між, з одного боку, інтерпретацією мови як цінності й фундаментальної засади націотворення, з іншого, використання мови як засобу комунікації та інструменту регуляції. В Україні такий баланс залишається справою майбутнього.

Багатомовність – явище складної внутрішньої структури. У ньому діалектично поєднуються антропологічний (людина як зміст освіти і навчального процесу), соціальний (багатомовність як фактор суспільного буття) виміри, комунікаційний (багатомовність як засіб спілкування, передачі й одержання інформації), аксіологічний (мова й мови як цінність, ієрархія мов як ціннісна категорія) елементи. Єдиної суспільствознавчої парадигми розуміння багатомовності сьогодні немає. У багатьох випадках її не виділяють як окрему категорію, залишаючи на рівні одного з атрибутів або мовної ситуації та мовних практик, або соціальної комунікації. Із філософсько-освітнього та соціолінгвістичного погляду багатомовність, поєднуючи в собі володіння кількома мовами і використання кількох інших мов, окрім рідної, зосереджена на функції використання, торкаючись функціональної сторони мови, індивідуальних і колективних мовних практик, а також мовлення як процесу взаємодії різних мов. З погляду соціологічного, філософського, політологічного багатомовність – це стан мовного середовища, за якого у постійному обігу перебуває не одна, а дві, три і більше мов з відповідним обсягом використання і формально зафіксованим статусом кожної з них.

Мета багатомовного режиму полягає у забезпеченні більш повної та більш якісної комунікації. Особливої ваги це набуває на міжнаціональному рівні у контакті між різними національними мовними середовищами, а також у наднаціональній діяльності. Це стосується і сфери вищої освіти, зокрема, у рамках Болонського процесу, до якого долучилася Україна. Ефективність комунікативного про-

цесу залежатиме від того, наскільки збігаються полюси когнітивного стилю адресанта та адресата (або адресатів) та від ступеня співвіднесеності мовних можливостей його учасників, від комунікативної компетенції кожного з них, тобто від уміння створювати ефективну мовленнєву діяльність, яка відповідає нормам соціального контактування та взаємодії, притаманним тому чи іншому конкретному соціуму або етносу, та готовності до того, щоб використати це вміння у практичній діяльності.

З онтологічної точки зору багатомовність є складним, неоднорівним конструктом, безпосередньо залежним від соціокультурного середовища, а також від політичної кон'юнктури та державної політики. У його рамках поєднуються, з одного боку, начало ціннісне, з іншого – прагматичне. Перше пов'язане з фактором рідної мови і потребою її збереження. Друге – з необхідністю забезпечення повноцінної комунікації в умовах світу, що глобалізується, інтернаціоналізується, «полілінгвізується» з наростаючою швидкістю й інтенсивністю. Відносна рівновага у рамках бінарної опозиції: одномовність – багатомовність – у світовій мовній практиці дедалі виразніше порушується на користь останньої, даючи підстави вбачати у переході від одномовності до багатомовності домінуючу тенденцію розвитку людства.

Порівняння з одномовністю, багатомовність постає як заперука чогось більш вагомого і конструктивного, що логічно впливає з концептуального підходу, за яким провідною тенденцією історичної доби у мовній сфері є перехід національних мовних середовищ (включаючи ті, які належать до одномовних) до дво- і/або багатомовності. Центральна дилема сучасного мовного розвитку – вибір між свідомим удосконаленням мовного розмаїття, а з іншого боку – консервацією формальної або фактичної одномовності навіть за рахунок обмеження можливостей збереження й розвитку всіх інших мов, крім єдиної офіційної або державної, наявних у даному мовному середовищі.

Перехід до багатомовності нового типу є на часі, бо міг би дозволити по-новому впорядкувати національний мовний простір, оптимально адаптувавши його до нових умов.

СТАТУС «НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ»
ТА МОЖЛИВОСТІ МОВНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ
МОВНО-ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ
У НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВАХ

У статті проаналізовано передумови появи категорії «національної меншини» в рамках етнонаціональної моделі нації, продемонстровано її кореляція з поняттям «національної більшості» та причини її відсутності в державах з моделлю «політичної нації», показано, як расистські конотації концепту «національна меншина» призводять до ксенофобії та дискримінаційних сценаріїв стосовно певних етносів

Ключові слова: національна меншина, національна більшість, расизм, дискримінація

Zamkova N. The author analyses the presumptions of the appearance of the concept of «national minority» within the ethnical model of the nation, demonstrates the correlation with the concept of «national majority» and the causes of its absence in the states with the model of «political nation», shows the role of racist connotations of this concept in the process of discrimination towards the representatives of «national minority»

Keywords: national minority, national majority, racism, discrimination.

У цій статті ми не ставимо завдання розглядати всі тонкощі юридичного (правового) розуміння поняття «національної меншини» (такий аналіз ми проведемо в останньому розділі дослідження в процесі розгляду Хартії національних мов та Рамкової конвенції про захист національних меншин у контексті проблеми статусу національних меншин в Україні). Тут ми обмежимося лише тими характеристиками такого утворення, які дозволяють нам зрозуміти конфліктогенний потенціал, що криється в самому дискурсі про національні меншини, тобто зрозуміти, яким

чином позиціонування певної спільноти як «меншини» сприяє або безпосередньо спричинює її дискримінацію на етнічному ґрунті.

Спочатку декілька слів про саме визначення цього поняття. Воно є загальновідомим і нібито абсолютно очевидним. Хоча той факт, що практично немає формулювання з чіткими юридичними рамками, що визначають статус такої спільноти, вказує на суто *ідеологічну* природу поняття. Ми розкриємо цю природу трохи пізніше, а зараз нагадаємо лише те, що ще у 1935 році Постійна палата міжнародного правосуддя визнала, що існування національної меншини не є питанням права, а є питанням факту. Досить дивна ситуація, оскільки стосовно спільноти, яке отримало назву «національна меншина», існують намагання її розгляду в рамках правового поля. Це дивно й тому, що з 1935 року стан особливо не змінився і до початку 90-х років, які припадають на новий спалах уваги до цього поняття з боку міжнародних інституцій найвищого рівня.

Так, згідно з пунктом 32 Копенгагенського документа СБСЕ 1990 року визнається, що належність до «національної меншини» обумовлюється не походженням, але фактом особистого вибору конкретної людини. (Як бачимо, в цьому твердженні знайшли своє відображення постмодерністські та мультикультуралістські уявлення про специфіку національної ідентичності). І в цьому документі фактично повторюються положення часів тридцятих років про те, що існування національної меншини є питанням факту, а не визначення. Звідки виникають зазначені труднощі у розумінні природи національної меншини, спираючись на суто інтуїтивний або «смаковий» критерій такого розуміння?

Це можна зрозуміти з урахуванням нашого попереднього аналізу расистського компонента в етнічній моделі національної ідентичності. Забігаючи вперед, підкреслимо, що концепт «національної меншини» з'являється тільки в країнах, в яких домінували зазначені моделі. Цікаво, що в країнах, де домінує модель «політичної нації» або «громадянської нації», поняття національної меншини відпадає саме собою. Так, показовим є те, що Франція, класична

країна «громадянської нації», не підписала Рамкову конвенцію з захисту національних меншин та не ратифікувала Хартію регіональних мов. В Конституційній Раді Франції з цього приводу було чітко сказано: «Франція – це країна, де немає національних меншин».

Аналогічним чином і Сполучені Штати не підтримали свого часу ідею ввести ідею прав національних меншин в такий документ, як «Всезагальна Декларація прав людини», прийнята ООН, оскільки США є наочним прикладом країни зі своїм – відмінним від французького – проектом «громадянської нації». Як відомо, з самого початку американська нація будувалася згідно з метафорою «плавильного котла», де різні етноси переплавлялися в цілісність нової спільноти. Експеримент радикальної «зміни парадигми», який відбувається в цій країні, в рамках якого метафора «плавильного котла» поступається місцем метафорі «салатниці мультикультуралізму», нічого не змінює по суті, оскільки незмінною залишається поліетнічна природа американської нації. І в рамках американського мультикультуралізму «мовно-етнічні спільноти» не перетворюються на «національні меншини» в звичному для нас сенсі слова.

У кращому разі вони інтегруються в мовно-культурні спільноти, але цього, як виявляється, недостатньо для того, щоб вважатися національними меншинами. І відповідь на питання, «чому» за умов США наявність мовно-культурної ідентичності є недостатньою умовою для формування національної меншини, багато в чому може сприяти розумінню того, які чинники сприяють створенню такої спільноти, розумінню його певної «штучності». По-перше, у всіх спробах визначити сутність «національної меншини» впадає в очі його кореляція з існуванням «національної більшості» або так званого «корінного населення». Згідно з цим критерієм в США немає корінного населення взагалі (якщо не зважати на індіанців, на яких поширювалися типові технології колоніального расизму та які підлягали безжальній расистській сегрегації).

Як відомо, американська нація складалася з мігрантів і тому єдиною формою консолідації поліетнічного населення міг бути критерій «громадянства» як необхідний та достатній для нової ідентичності. (Війна з англійцями за

незалежність США у XVIII столітті надала можливості використати фігуру «чужого» для національної консолідації, незважаючи на те, що *етнічно* учасники цього визвольного змагання були вихідцями з Британії). Отже, перший критерій визначення національної ідентичності тут не спрацював. Якщо вже казати про корінне населення, то індіанці, які його складали, опинилися в ролі «меншини» (і тому саме вони відповідають статусу меншини найбільшою мірою в тому сенсі, який вкладається в це поняття європейськими теоретиками).

Якими є інші критерії віднесення спільноти до національної меншини? Таких критеріїв небагато і вони повторюються у різних авторів. Це критерій наявності мовних, культурних та етнічних характеристик групи, члени якої себе ідентифікують з цими характеристиками. Теоретики при цьому розуміють, що такої ідентифікації замало і тому вважають за необхідне зафіксувати цю ідентичність за допомогою більш «сильних засобів». (Саме такий суто смаковий критерій використовував у формулюванні сутності національної меншини М. ден Стул, однак у визначеннях такого роду немає критеріїв відмінності між сильним та слабким). Інколи таким критерієм виступає критерій інституційної консолідації спільноти на ім'я «національна меншина», тобто певної інфраструктури, яка надає групі статусу соціального суб'єкта або суб'єкта політичних вимог.

Коментуючи цей критерій, можна відзначити, що в ньому є свій сенс, оскільки він допомагає зрозуміти відмінності між «культурною автономією» певної спільноти та її існування як «національної меншини». Ми ще повернемося до розгляду цього критерію, а зараз узагальнимо його як критерій *політизації*. Інакше кажучи, під «національною меншиною» ми можемо розуміти спільноту, яка під виглядом вимог захисту своїх прав висуває певні соціальні вимоги, в яких національне виступає основою для зміни суто соціального статусу. Про цю особливість писав І. Валерстайн, узагальнюючи цю приховану «статусну» складову національної ідентичності та поширюючи її не тільки на «національну меншину», але й на етнонацію як таку: «В короткостроковому плані формування «етно-нації» служить,

щоб змінити розподіл матеріальних благ відповідно до деякого вільно обраного «статусу» – родинних зв'язків, мови, раси, релігії, громадянства. Етно-нації захищають або намагаються здобути привілей через повні або часткові монополії, виділяючи групу та створюючи організаційну цільність через маніпулювання культурними символами. Етнонаціональна свідомість є постійним сховищем для всіх тих, кому класова організація загрожує втратою відносних переваг при нормальній діяльності на ринку і політичному торзі, де домінують класи [5, с. 88–89]».

Якщо політичні вимоги відсутні, то меншина виступає лише суб'єктом виключно культурної ідентичності та її вимоги не можуть виходити за межі культури. Якщо ми вже заторкнули американський ґрунт сценаріїв ідентичності, то термін «мультикультуралізм» якраз і характеризує принципову аполітичність етнічних утворень в США, обмеження членів культурних спільнот лише вимогами прав на культурне забезпечення та визнання їх автономії в сфері культури. Або можна сказати і так: «Право на політичні вимоги в США мають суб'єкти, які апелюють від імені «американської нації» або як громадяни Сполучених Штатів, залишаючи етносам право на забезпечення культурних та мовних потреб. Більш того, держава виступає гарантом такого забезпечення».

Аналогічна ситуація спостерігається і у Франції, де заблоковані всі можливості відокремлення від французької нації на етнічному ґрунті та політизації подібного відокремлення у майбутньому. Як відомо, на її території мешкають численні етнічні спільноти, серед яких є такі «корінні» для цієї території етноси, як провансальці, бретонці, фламандці, ельзасці тощо. Всі загадані народності мають свою мову, якою користуються в побуті. Також вони мають свою культуру (тип одягу, фольклор, сучасне мистецтво, що спирається на традиційні взірці). Напевне, вони мають і певні структури, які транслюють культурні цінності цих етносів, і ніхто не заважає їм робити це. На перший погляд, стосовно цих етнічних груп існують всі критерії їх належності до національних меншин, включаючи чисельність. Однак ці етнічні групи не мають назви таких

меншин, оскільки у Франції відсутні можливості політизації цих груп або можливості представництва *від імені* цих груп у політичній площині. В рамках останньої представники цих етносів діють як французи, як члени «громадянської нації», що і дає підстави стверджувати, що у Франції немає національних меншин. Цей приклад дає можливість розкрити смисл поняття «права національних меншин» як права членів певної етнічної групи на *політичні вимоги*, на участь у *політичному процесі* як представників не соціальних прошарків, а етнічних груп.

Отже, повертаючись до проблеми визначення сутності «національної меншини», ми можемо закріпити деякі результати наших міркувань. По-перше, ми дійшли висновку, що спільнота «національна меншина» виникає тільки у державах з етнічною моделлю ідентичності як панівної і саме тому термін «національна меншина» є синонімом «етнічної меншини». По-друге, поняття «національна меншина» виникає тільки як поняття, корелятивне до поняття «національної більшості», яке теж виникає лише на основі моделі етнонації, тобто як корінний або пануючий етнос.

По-третє, наш аналіз расистського компонента національної ідентичності на етнічній основі дозволяє зробити висновок про те, що в самому понятті меншини криється сценарій дискримінації або навіть сегрегації. В цьому контексті «меншина» має конотації чогось недосконалого або навіть спотвореного, чий статус пов'язаний з відсутністю «онтологічного виміру» (на відміну від «корінної нації») її існування, відсутністю її «буттєвості». Таким чином, конотація «меншинності» є співзвучною до «меншовартісності» цієї спільноти. Зазначена дискримінація має соціальні та політичні виміри і тому боротьба за визнання статусу членів національної меншини, за визнання їх «прав», де визнання повноправним суб'єктом «національної ідентичності» тісно пов'язане з визнанням його як суб'єкта політичних вимог. Інакше кажучи, право на національно-культурну автономію виступає в парі або камуфлює вимогу на участь у розподілі матеріальних благ або політичних привілеїв.

Не вдаючись докладно до історії формування такої спільноти, як «національна меншина», нагадаймо, що великим поштовхом до її «інституціоналізації» став поділ Європи, який мав місце після поразки Наполеона і після Віденського конгресу (1814–1815 рр.). Після цієї події величезна кількість державних утворень перейшла під юрисдикцію Австрії, відійшли Чехія, Угорщина, польська Галіція, так звана Краківська республіка, більшість Італії. Таким чином, захопленими стали не тільки території з їх державним управлінням, але й народи з багатою власною культурою та мовами, які суттєво відрізнялися від пануючої німецької мови новоствореної імперії. Хоча колоніальна політика Австро-Угорщини була набагато м'якшою, ніж колоніальна політика Росії, але самим фактом колонізації метрополія започатковувала дискримінаційні стратегії щодо поневолених народів. Цей факт призводив до взаємного позиціонування відносин як відносин до «іншого» та породжував конфліктні сценарії цих взаємин, зокрема у вигляді *національних рухів*» [4, с. 135]. Таким чином, рухи є безпосереднім проявом політизації національного виміру культури і самої культури як такої.

А зазначена політизація, в свою чергу, породжує конфліктні сценарії та висхідну позицію (тобто схильність до дискримінації), яку сучасні автори узагальнюють у терміні «тоталітаризм», притаманний, на їх думку, національним державам: «Поняття нації та практики націоналізму з самого початку ведуть не шляхом до республіки (re-public), суспільної справи, а шляхом до тоталітаризму (re-total), тобто до підкорення всього суспільного життя тоталітарному принципу» [6; 7, с. 114]. Незважаючи на занадто емоційну характеристику та занадто розширене тлумачення меж «тоталітаризму», певна частка істини в твердженнях цитованих авторів все ж таки є. І це можна довести на конкретних прикладах націоналізмів народів Австро-Угорщини.

Ці духовні течії були блискуче проаналізовані видатним угорським мислителем Іштваном Бібо, який знав цю ситуацію зсередини. На жаль, роботи цього мислителя не передруковувалися в країнах СНД, крім єдиної підбірки, надрукованої в журналі «Венгерский меридиан. Журнал

общественных наук» у 1991 році. Важливість робіт Бібо полягає не тільки в аналізі специфіки націоналістичних рухів та, відповідно, конфліктних сценаріїв міжкультурних та міжмовних відносин, але й в тому, що він детально проаналізував розбіжності між технологіями націотворення у Західній Європі та Європі Східній. І в цьому контексті його висновки є дуже цінними для розуміння специфіки формування української нації та специфіки проблем, з якими стикається Україна в своїх спробах націотворення.

Повертаючись до аналізу проблеми етнічної, культурної та мовної дискримінації в національних державах, які сформувалися після розпаду Австро-Угорської імперії (це відбулося у 1918 році) в рамках новостворених національних держав, зазначимо загальний дискримінаційний принцип стосовно національних меншин, який склався в цих державах. Цей принцип І. Бібо формулював таким чином: «Ущільнена нацменшина невичерпна в описі своїх образ та застосованого до неї пригноблення, а нація, яка складає більшість, не менш невичерпна в змалюванні лих, що викликаються зловмисною, «підривною» діяльністю агітаторів, що навчалися в іноземних університетах і на курсах пропагандистів та вносили сум'яття в душу доброї та миролюбної національної меншини. Гротескність цієї ситуації полягає в тому, що вся фразеологія і всі мудрування та ілюзії зразу ж міняються місцями, якщо внаслідок зміни територіального статусу більшість стає меншістю» [1, с. 70–71].

У наведеній думці ми бачимо багато спільного з теоретичною тезою Хардта та Негрі про «тоталітаризм» націоналізму будь-якого типу. Інакше кажучи, угорський мислитель на практичних прикладах країн Східної Європи демонструє дискримінаційні стратегії щодо національних меншин в етнічних, культурних та мовних аспектах. Звідки постає ця проблема боротьби «націоналізмів» у цьому регіоні? Чітка відповідь на це питання дуже важлива, оскільки для України спостереження І. Бібо є абсолютно релевантними. Отже, однією з причин є постійне територіальне перекроювання, що відбувалося внаслідок появи та розвалу імперій. Унаслідок такого територіального розподілу під час появи нових держав, останні не збігалися з висхідними

територіями та на них залишалися цілі анклави народів, які опинилися на цих територіях та в мить – причому штучним чином – перетворилися на національні меншини.

Перед тим, як подовжити наш розгляд дискримінаційних технологій у Східній Європі, нагадаймо, що сучасна Україна також є результатом територіальних втрат та нових «з'єднань», внаслідок яких її теперішня територія, як і у більшості випадків країн Східної Європи, не збігається з її колишніми розмірами. Наприклад, до її складу додалися території Криму або Східної Новоросії, і саме це використовують ті етнічні групи, які звинувачують українську владу у дискримінації на етнічному ґрунті.

Звернемося до аналітики Бібо, який точно показав, яким чином етнічний націоналізм призводить до конфліктних сценаріїв у міжетнічних та міжкультурних відносинах. Так, угорський дослідник констатує наявність феномену «національного Відродження», який притаманний усім без винятку країнам регіону. Цей феномен, який мав місце і в українській національній свідомості, є цікавим з багатьох точок зору, оскільки в ньому йдеться не тільки про відродження мови та культури, але він містить у собі й територіальний компонент або ті рамки, на які, за словами Бібо, той чи інший народ претендує. Досить складно було *відродити* ці рамки за умов постійного територіального перетасування. Тут велику роль відігравали інститути національної пам'яті, міфи та легенди. Звідси роль так званої «національної легенди» у всіх сценаріях «національного Відродження», які, за спостереженням Бібо, породжують «мовний націоналізм» [1, с. 44–45].

Отже, в чому полягала причина зазначених дискримінаційних сценаріїв у новостворених національних державах, зокрема у вигляді «мовних націоналізмів» та «мовних війн»? Одна з таких причин полягала у невизначеності кордонів між країнами та етносами, внаслідок чого «історична пам'ять поширювалася на іншу, як правило, більшу територію, ніж та, на якій мешкало населення, яке говорило однією мовою [1, с. 46]», що, в свою чергу, призводило до того, що суперечка про кордони входила як важлива складова «Національного Відродження». Ці суперечки призводили до того, що Бібо називав «політичною

істерією». Дослідник наводить багато прикладів дискримінаційних відносин між більшістю та меншістю в країнах цього регіону та переконливо демонструє *спільні* риси та закономірності у формуванні конфліктних сценаріїв (наприклад, у Польщі, Угорщині, Чехословаччині).

Подібний антидемократичний націоналізм угорський мислитель пояснює фактором страху, який криється в самій етимології слова «ксенофобія» (тобто як страх перед «чужими»). Результатом такого страху стало пригнічення національних меншин, стратегія «деетніфікації» або так званих «етнічних чисток» (прикладом якої може служити операція «Вісла», сутність якої полягала в масовій депортації українців). Завершуючи наш аналіз конфліктних сценаріїв у рамках відносин «більшість/національна меншина», вважаємо за необхідне наголосити на тому, що позиціонування якоїсь спільноти як національної меншини призводить до небезпеки появи таких сценаріїв. Про цю особливість дуже влучно сказав російський дослідник Н. Кокшаров: «Коли в поліетнічному суспільстві спеціальним законом визначають права меншини, це є прогресивним етапом на шляху демократичного розвитку нації, але, з іншого боку, мимоволі відбувається розмежування більшості та меншості і до певної міри їх протиставлення. Набуває чинності закону ситуація, яка в самій собі містить заряд конфлікту та напруженості, що за певних умов може дати поштовх до виявлення спотворених форм взаємовідносин, а в подальшому перерости у конфлікт. Це особливо небезпечно в тому випадку, якщо в сусідній прикордонній країні проживають етноспоріднені представники меншини» [6, с. 45].

Наведена цитата не тільки вдало ілюструє нашу попередню тезу про те, що сам факт віднесення до етнічної спільноти *вже* містить неабиякий дискримінаційний потенціал, але й точно вказує на проблеми, що постають перед Україною у зв'язку з поліетнічністю її складу, визнанням факту проживання на її території національних меншин, прийняттям закону Колесніченка-Ківалова про статус регіональних мов, фактом проживання споріднених етносів у прикордонних областях. Небезпечний потенціал, що криється в перелічених факторах, пов'язаний з відносинами

між «корінною нацією» та «національними меншинами», є важливою теоретичною та практичною проблемою.

Вважаємо за доцільне зазначити, що конфліктні сценарії за подібних умов виникають внаслідок браку демократії та правової культури влади і населення, внаслідок відриву націоналізму (та проекту національного Відродження, що формується в його полі) від демократії. І вже багато разів цитований Іштван Бібо виводить наявність соціальної емоції страху (яка й призводить до етнічних чисток та ксенофобських сценаріїв у відносинах між більшістю та меншинами) з відсутності зрілої демократії.

Про це він, зокрема, пише: «Бути демократом це, передусім, не відчувати страху, страху перед інакомислячими, перед тими, хто говорить іншими мовами, належить до інших рас, перед революціями та змовами, підступними задумами ворога, ворожою пропагандою, нехтуванням, неприйняттям та взагалі перед тими уявними небезпеками, які наш страх перетворює в реальну небезпеку. Країни Центральної та Східної Європи відчували страх тому, що вони не були сформованими, зрілими демократіями. А оскільки вони відчували страх, вони і не могли бути такими» [1, с. 63]. Тому розімкунути це хибне коло є першочерговим завданням для України.

1. Бібо І. Нищета духом малых восточноевропейских государств / І. Бібо // Венгерский меридиан. Журнал общественных наук. – 1991. – №2.

2. Валлерстайн І. Государства в институционном водвороте капиталистической микроэкономики // Валлерстайн І. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. – М., 2001.

3. Валлерстайн І. Концепция национального развития, 1917–1989: элегия и реквием // Валлерстайн І. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире...

4. Валлерстайн І. Национальное и универсальное. Возможна ли всемирная культура? // Валлерстайн І. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире...

5. Валлерстайн І. От феодализма к капитализму: переход или переходы? // Валлерстайн І. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире...

6. Кокшаров Н. В. Международный опыт решения культурных аспектов этничности // Credo new (Теоретический журнал) – 2003. – №1.

7. Хардт М., Негри А. Империя. – М., 2004.

Петро Мироненко

ОСОБЛИВОСТІ АВТОКРАТИЧНИХ ВЕКТОРІВ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФОРМ ПРАВЛІННЯ (НА ПРИКЛАДІ СУПЕРПРЕЗИДЕНЦІАЛІЗМУ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ)

У статті висвітлюється проблематика труднощів здійснення демократичних транзитів у пострадянських країнах. Обґрунтовується методологічна доцільність можливостей використання як однопорядкових понять «форма правління» та «політичний режим» під час розгляду здійснення системних перетворень у країнах перехідного типу. Значна увага приділена аналізу становлення основних моделей суперпрезиденціалізму у країнах Центральної Азії як автократичного вектора трансформації форм правління.

Ключові слова: форма правління, політичний режим, демократизація, авторитаризм, суперпрезиденціалізм.

P. Myronenko. Features of avtokratičnih vectors transformation of the form (for example, superprezidencijalizmu the countries of Central Asia). In the article the problems of the difficulties of democratic transition in post-Soviet countries. The author justifies the methodological expediency of the possibilities to use as a one-order concepts «form of government» and «political regime» when reviewing the implementation of system reforms in the countries in transition. The main attention is devoted to the analysis of formation of the basic models of суперпрезиденциализма in the countries of Central Asia as an autocratic vector of transformation of forms of government.

Keywords: form of government, political regime, democracy, authoritarianism, superprezidentsializm.

У вітчизняній та зарубіжній політичній науці останніх двадцяти років не бракує досліджень, присвячених аналізу особливостей перебігу трансформаційних процесів на пострадянському просторі, що вказує на безумовну актуальність

зазначеної проблематики, на високу теоретичну та прикладну цінність подібних робіт. Однак ті радикальні зміни, які спостерігаються у країнах цього регіону та які дуже часто характеризуються різноспрямованими векторами трансформаційних перетворень, потребують додаткового осмислення, розгляду і вивчення з метою створення науково обґрунтованих прогнозів майбутнього політичного, економічного і соціокультурного розвитку суспільств перехідного типу. Дослідження специфіки трансформації форми правління у країнах перехідного типу загалом та на теренах пострадянського простору зокрема є одним з найбільш важливих й актуальних аспектів аналізу зазначеної проблематики.

Виходячи з вищесказаного, метою представленої статті є висвітлення особливостей автократичних векторів трансформації форм правління у пострадянських країнах на прикладі ЦАР (Центрально-Азійського регіону). Завданнями роботи є: 1) обґрунтування можливостей використання як однопорядкових понять «форма правління» та «політичний режим» під час розгляду здійснення системних перетворень у країнах перехідного типу; 2) з'ясування найхарактерніших ознак демократичних й авторитарних модернізаційних процесів, які розгортаються в останні десятиріччя у світі; 3) визначення й аналіз основних варіантів (моделей) трансформації форми правління у країнах Центральної Азії.

Джерельною базою цієї статті стали роботи переважно українських і російських дослідників, присвячені розгляду найбільш актуальних проблем сучасної політичної науки – трансформації держави загалом та форми правління й окремих політичних інститутів зокрема (монографічні дослідження А. Керимова, М. Моргунової, навчальний посібник О. Новакової), а також висвітлення тематики складнощів здійснення демократичних транзитів сьогодні (праці знаного американського науковця Дж. О'Доннелла та авторитетного українського дослідника А. Пахарєва). Окрему групу сформували дослідження вітчизняних вчених, в яких розглядаються конкретні приклади посттоталітарних переходів у країнах Центральної Азії (наукові статті Р. Бахтієва, О. Дудника, Т. Ляшенко).

Аналіз еволюції форм правління та політичних режимів на пострадянському просторі, на думку вітчизняного науковця О. Дудника, дає змогу вести мову про дві провідні тенденції у державотворчих процесах у названій групі країн перехідного типу. По-перше, у частині країн колишнього СРСР на початку ХХІ століття відбулася трансформація напівпрезидентських режимів у режими парламентської демократії чи парламентсько-президентські республіки (Молдова, Вірменія, Киргизстан, Україна (2005 – жовтень 2010 рр. – *Авт.*). По-друге, реакцією на поширення парламентаризму на пострадянському просторі стало відчутне посилення в інших країнах (Росія, Білорусь, Азербайджан, Таджикистан, Узбекистан) авторитарних тенденцій [1, с. 215].

Як бачимо, є дослідники, котрі відходять від традиційного тлумачення понять «форма державного правління» та «політичний режим», розглядаючи специфіку здійснення трансформаційних процесів у країнах перехідного типу. Це, у свою чергу, зумовлює зміщення акцентів під час аналізу конкретних типів і форм державного правління та політичних режимів. Відповідно, у роботах, присвячених перебігу процесів демократичного транзиту на пострадянському просторі, йдеться про президентські, парламентські або змішані режими та демократичне й авторитарне правління. І хоча подібний методологічний підхід з суто наукової точки зору є хибним, утім, він дозволяє дослідникові якомога більш влучно й образно охарактеризувати провідні тенденції політико-державного розвитку у названій групі країн.

Скажімо, російська дослідниця М. Моргунова розглядає діяльність вищих органів державної влади як політичний режим. Так, за її визначенням, парламентаризм – це різновид політичного режиму, який забезпечує не тільки юридичне, але й фактичне верховенство вищої представницької установи, підпорядкованість і підконтрольність їй уряду. «Насправді, парламентаризм – це не форма, а метод здійснення державної влади, особливий режим, що визначається реальними взаємовідносинами, які складаються між законодавчою і виконавчою владами

у кожній конкретній державі, за якого провідну роль відіграє парламент», – переконана М. Моргунова [2, с. 27, 26]. Отже, вивчаючи конкретні форми здійснення державної влади, особливості взаємодії різних гілок влади у країнах перехідного типу, цілком виправданою уявлятимемо подібну «понятійну плутанину».

Однак, якщо вести мову про чітке наукове розуміння поняття «форма правління», то варто, на наш погляд, взяти до уваги визначення російського вченого-правника Р. Єнгибаряна, відповідно до якого форма правління – «організація верховної державної влади, особливо вищих і центральних її органів, структура, компетенція, порядок утворення цих органів, тривалість й обсяг їх повноважень, взаємовідносини з населенням, ступінь участі останнього в їх формуванні» [3, с. 73]. «Сильними сторонами» представленого визначення, на думку автора, є його комплексний характер, намагання охопити усі можливі вектори політико-правового прояву форми правління, виявити потенційні напрями її дослідження у тій чи іншій країні. Тому не дивно, що запропоноване Р. Єнгибаряном визначення фактично являє собою системну характеристику як форми державного правління, так і політичного режиму. Тому, спираючись на такий методологічний підхід під час дослідження політико-державницької еволюції країн перехідного типу, найповнішим чином можна простежити усі варіанти, моделі та вектори суспільно-політичних трансформацій у названій групі суспільств.

Отож, цілком виправданим, на наше переконання, є використання комплексного методологічного підходу для розгляду трансформації форми правління у країнах перехідного типу. У цьому контексті необхідно зосередити увагу на з'ясуванні відмінностей авторитарної та демократичної моделей модернізації. Найголовніша відмінність полягає у тому, що авторитарна модель модернізації покладається на волю правлячого класу й ефективність застосування бюрократичного примусу і контролю за виконанням його розпоряджень. Демократична модель, у свою чергу, базується, насамперед, на широкому застосуванні механізмів самоорганізації суспільства, а держава і полі-

тична еліта відіграють роль творця сприятливих умов для успішного здійснення модернізаційних перетворень. За зауваженням вітчизняної вченої О. Новакової, у сучасному суспільстві демократизація стає глобальною тенденцією цивілізаційного розвитку, а тому «авторитарні методи модернізації суспільства можуть бути корисними лише в обмежений період часу, у випадку використання їх для створення передумов демократизації суспільства» [4, с. 129]. З метою підтвердження або спростування наведеного твердження розглянемо основні відмінності авторитарної й демократичної моделей модернізації.

Для авторитарної моделі характерною є підсилена роль національної суверенної держави у здійсненні усіх модернізаційних проектів. Особливе значення за цих умов набуває централізований матеріальний та ідеологічний примус [4, с. 128]. Яскравим прикладом ефективного прояву названої ознаки авторитарної моделі модернізації, на наш погляд, є китайський досвід здійснення соціально-економічних перетворень в останні два десятиріччя. Так, російський дослідник О. Виноградов, характеризуючи форму правління сучасного Китаю як авторитарну колегіальну систему, що виросла з патріархального суспільства, називає такі її базові елементи. По-перше, це наявність партії авангардного типу, яка має монополію на владу і легітимність якої ґрунтується на феномені ідеологічної канонізації вищого керівництва. По-друге, відмова правлячої еліти (перш за все як результат суперечливого досвіду правління Мао Цзедуна – *Авт.*) від позитивного перебування на вищих партійних і державних посадах, а значить – налагодження інституціоналізованого механізму пошуку і підготовки наступників, який довів свою успішність [5, с. 94]. Саме зазначені особливості форми правління Китаю дозволили здійснити карколомний модернізаційний прорив у країні, перетворивши національну політичну систему у досить динамічну, але, водночас, традиційну.

Не менш важливою характеристикою авторитарної моделі модернізації є обов'язкова (добровільна або примусова – *Авт.*) консолідація суспільства навколо єдиної модернізаторської ідеології, вилучення альтернативних

позицій і думок, що спирається на діяльність партії-гегемона та декількох політичних партій (зазвичай суто декоративних, партій-маріонеток – *Авт.*), які підтримують основну ідеологічну лінію. Це, у свою чергу, зумовлює надзвичайно високий ступінь централізації управління, підсилення бюрократизації суспільства. Громадянське суспільство у такій моделі правління якщо й існує, то розвивається виключно під егідою (такою, що публічно декларується, або латентною – *Авт.*) державних діячів та в руслі провідного ідеологічного напрямку. Особливостями політичної культури суспільства за цих умов стає поступове виникнення та вкорінення в громадянську свідомість нових соціокультурних цінностей під впливом соціально-політичних й економічних успіхів модернізації [4, с. 128–129]. Таким чином, можна дійти висновку про те, що авторитарна модель модернізації формує таку модель правління, яка заснована на нерівномірному розвитку різних суспільно-політичних сфер, коли центральні виконавчі структури, а також інститут глави держави розвиваються гіперболізовано, а законодавча гілка влади, місцеве самоврядування, усі можливі варіанти громадянської активності перебувають під повним контролем влади виконавчої і мають найчастіше суто формальний, «фасадний» характер.

Демократична модель модернізації базується на визнанні необхідності створення національної суверенної держави, існуючої не як апарат насильства, а як ефективний механізм самоорганізації суспільства. Це зумовлює послаблення позицій традиційних еліт та їх легітимності, виникнення і посилення модернізаторської еліти, а значить – відкритість та конкурентність шляхів формування еліти [4, с. 128]. Як бачимо, одна з сутнісних рис демократичної моделі модернізації – це відкритий характер діяльності політичної еліти та органів державної влади, транспарентність державної політики, відповідальність політичних акторів перед суспільством. Так, за словами авторитетного американського науковця – фахівця з проблематики здійснення демократичних транзитів у сучасному світі, автора концепції делегативної демократії, посаду глави держави (як правило, це президент – *Авт.*) за цих умов розглядають як представника нації найвищого рівня та детермінанта

національного інтересу [6]. Це зумовлює більш раціональне та прагматичне ставлення до усіх центральних інститутів й установ державної влади.

Одним з основних принципів здійснення демократичної модернізації є обов'язкове забезпечення політичного плюралізму щодо реалізації системних перетворень у суспільстві, завдяки чому досягаються консолідація, співпраця і змагальність усіх політичних акторів як провідних суб'єктів модернізації. У суспільстві розгортається дискусія з приводу знаходження оптимальних шляхів досягнення мети модернізації на основі розвитку громадянської комунікативності й ініціативи, розширення функцій громадянських структур та їх співпраці з органами державної влади. Як наслідок, активізується політична участь громадян; розвиваються і зміцнюються демократичні інститути, норми та цінності; утворюється диференційована політична, соціальна та економічна структура суспільства; виникає раціональна політична бюрократія, яка перетворюється на реальну систему управління й контролю [5, с. 128–129]. Таким чином, демократична модель модернізації сприяє становленню і розвитку засад функціонування державного апарату управління більш відкритого характеру, що забезпечує його високий адаптивний потенціал, здатність ефективно протистояти викликам часу.

Переважає більшість вітчизняних та зарубіжних науковців переконані у тому, що саме демократична модель модернізації є більш ефективною і перспективною. Втім, як це не прикро, маємо констатувати: значна частина країн перехідного типу обирає авторитарну модель модернізації. Не є винятком і держави пострадянського простору. Особливо показовим є приклад країн Центральної Азії, реалізація в яких жорстко авторитарних й авторитарних модернізаційних моделей призвела до формування і зміцнення національних варіантів суперпрезидентського правління. Російська дослідниця Д. Швецова зазначає з цього приводу, що «у всіх державах Центральної Азії (окрім Киргизстану) склалися режими з вертикальною системою організації влади...» [7, с. 150]. Причому, укоріненість у цій групі країн такого авторитарного суперпрезидентського правління пояснюється, насамперед, національно-релігійними

традиціями: особливою системою взаємовідносин між суспільством і владою, де влада має водночас і сакральний, і чітко виражений кланово-ієрархічний, і неформалізований територіально-представницький характер.

Є. Абдулаєв називає найбільш характерною рисою політичного розвитку останніх двох десятиріч у країнах Центральної Азії поєднання ісламу з радянською формою авторитарного правління [8, с. 34]. На переконання Т.Ляшенко – української дослідниці, однієї з авторитетних фахівців, що займається аналізом проблематики специфіки трансформаційних процесів у ЦАР (Центрально-азійському регіоні), розглядати модернізаційні перетворення у країнах цього регіону необхідно у контексті вивчення трьох процесів – традиціоналізації, периферизації та глобалізації. Якщо сутність глобалізації є зрозумілою, то перші два процеси мають свою специфіку у ЦАР. Традиціоналізація виявляється у поверненні та/або відродженні дорадянських історико-культурних традицій. Периферизація – це залучення країн до світового розподілу праці, перш за все як джерела сировини [9, с. 159]. Безумовно, названі процеси також здійснюють свій вплив на загальні тенденції щодо формування системи (моделі) правління у країнах ЦАР, визначаючи як їх спільні риси (такі, як авторитаризація правління), так і специфічні характеристики (скажімо, надвисокий ступінь закритості політичної системи Туркменістану).

Отже, розглядаючи трансформацію форм правління у країнах Центральної Азії, можна вести мову про певні закономірності посттоталітарних переходів у цих суспільствах, провідною з яких стає позитивне закріплення інституту глави держави (президентури) за однією особою (за винятком Киргизстану). Причому, суперпрезиденталізм у країнах Центральної Азії розглядається як єдино можлива й ефективна альтернатива національного політичного розвитку в умовах посттоталітарного державотворення. Суперпрезидентські моделі правління у країнах Центральної Азії умовно можна поділити на три групи.

Перша група – Киргизстан та Казахстан – типові приклади реалізації авторитарної моделі державного правління з деякими елементами демократії. Особливістю політичної системи Казахстану є безперечне домінування президента

над законодавчою і судовою гілками влади, що було закріплене на конституційному рівні під конкретну людину і під конкретну ситуацію [10, с. 175–176]. Діяльність сильного президента за цих умов виступає як найважливіша засада реалізації необхідних реформ. Саме цим виправдовується надзвичайна концентрація влади в руках глави держави. Наприклад, перетворення у 1995 р. однопалатного парламенту на двопалатний супроводжувалося звуженням самостійності його компетенції. Фактично парламент у країні став повністю підконтрольним волі президента та схвалює закони виключно в інтересах глави держави. У 2007 р. відбулося перетворення вищого законодавчого органу Казахстану на однопартійний, що в чергове посилило інститут президентства у національній політичній системі [11, с. 139, 148–149]. Отже, можна говорити про зростання декоративного характеру демократичних інституцій та процесів у Казахстані впродовж останніх двадцяти років.

Політичний розвиток Киргизстану тривалий час, на переконання багатьох дослідників, був чи не найдемократичнішим з усіх країн ЦАР. Втім, дуже часто такий демократизм вирізнявся відчутними елементами охлократії, що не могло не вплинути негативно на оцінку з боку самих громадян щодо національної парламентської моделі правління. До того ж, у Киргизстані в останнє десятиріччя спостерігається досить часта зміна правлячих еліт, яка відбувається насильницьким шляхом. Подібне гібридне правління (авторитарно-напівдемократично-охлократичне – *Авт.*) у країні можна пояснити, передусім, специфікою національного соціокультурного середовища – домінуванням кочового способу ведення господарювання, поєданого з історичним розколом суспільства на Північ і Південь, а також з нерозвиненістю соціально-економічних відносин. Прогнозування можливих напрямів трансформації форми правління у Киргизстані, на переконання автора, є досить ризикованим, оскільки дія охлократичних чинників у цій країні є надзвичайно високою.

Друга група – Узбекистан і Таджикистан – президентські республіки з декоративними елементами демократії – характеризуються надзвичайно широкими повноваженнями глави держави та фактично прямим президентським правлінням у

поєднанні з конституційно закріпленим, але абсолютно формальним розподілом гілок влади [10, с. 178]. В обох країнах спостерігається гіперболізоване збільшення влади виконавчих структур, надзвичайне зростання силового апарату та одночасне згортання демократичних інституцій, принципів, норм, процесів. Уся повнота влади сконцентрована в руках глав держав та їх найближчого оточення, опозиція де-юре і де-факто знищена у межах обох країн. Очільники й офіційна влада як в Узбекистані, так і в Таджикистані пояснюють таке «закручення гайок» необхідністю боротьби з загрозою радикального ісламізму (а така загроза і справді існує! – *Авт.*) та близькістю до однієї з «найгарячіших» точок сучасного світу – Афганістану.

Третя група – це тільки одна, але дуже особлива держава – Туркменістан. Формально Туркменістан є президентською республікою, де-факто – уся влада зосереджується в руках глави держави, який має безмежні повноваження і можливості (риси навіть не тоталітарного режиму ХХ століття, а східних деспотій, які існували у стародавньому світі). Адже навіть на конституційному рівні у цій державі не проведений розподіл між законодавчою і виконавчою гілками влади. Він нівелюється тим, що над цими гілками влади де-юре стоїть вищий представницький орган – Халк Маслахати (Народна Рада), що висловлює вищу волю народу, а його главою є президент [10, с. 181]. Таким чином, на прикладі аналізу специфіки форми правління у сучасному Туркменістані можна стверджувати, що це є спроба створення на національному ґрунті архаїчної системи правління східно-деспотичного типу, підтвердженням чого була спроба перетворити у середині 90-х років минулого століття країну на Шахство та надзвичайне посилення на початку 2000-х років діяльності спецслужб, аж до перевірки особистого листування та телефонних розмов усіх громадян. Поясненням такого жорсткого авторитарного правління у країні, на думку українського дослідника туркменського походження Р. Бахтиєва, є: «світові запаси газу й нафти, непросте геополітичне оточення, імовірність ескалації конфлікту з боку Афганістану, загострення міжплемінних відносин» [12, с. 80]. Проте сьогодні можна вести мову про деяке послаблення

авторитарних тенденцій у державному правлінні Туркменістану, хоча констатувати перемогу демократичних тенденцій у національному розвитку не можна.

Представлений аналіз особливостей трансформації форми правління у країнах Центральної Азії в останні два десятиріччя, безперечно, є неповним, утім, він дає змогу окреслити провідні тенденції і закономірності досліджуваного процесу. Так, авторитетний вітчизняний науковець А.Пахарев зазначає: «З огляду на історичні традиції та ментальність на пострадянському просторі, політичні лідери найвищого державного рівня (президенти) відіграють вирішальну роль у формуванні політичних режимів (це також стосується і вибору форми правління – *Авт.*), наслідком чого є не тільки успішні заходи в державному управлінні, а й часті провали у внутрішній і зовнішній політиці» [13, с. 15]. До того ж, у більшості країн ЦАР суперпрезидентське правління було сформовано вчорашніми комуністичними лідерами радянських республік (Казахстан, Туркменістан, Узбекистан), що не могло не вплинути на подальший їх державницький розвиток. У більшості з цих країн спостерігається стійка тенденція до посилення авторитарних методів управління за умов збереження формальних демократичних інститутів і процесів. Утім, вивчення трансформації форми правління на пострадянському просторі загалом та в країнах Центральної Азії зокрема потребує подальшого аналізу, чому і мають бути присвячені наступні дослідження з зазначеної проблематики.

1. Дудник О. Трансформація інституту президентства в країнах СНД (2005 – 2006 роки) / О. Дудник // Політичний менеджмент. Наук. журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2007. – Спецвипуск. – С. 214–227.

2. Моргунова М. А. Скандинавський парламентаризм. Теория и практика. Монография / М. А. Моргунова. – М. : Российский государственный гуманитарный университет, 2001. – 350 с.

3. Керимов А. Д. Современное государство: вопросы теории. Монография / А. Д. Керимов. – М. : Норма, 2007. – 144 с.

4. Новакова О. В. Політичний процес: сутність, зміст та сучасні тенденції розвитку: Навчальний посібник / О. В. Новакова. – Луганськ : «Елтон-2», 2010. – 244 с.

5. Политическая модернизация Китая [семинар]. Ч. I. / Подг. Г. Иршин // МЭиМО. – 2011. – № 6. – С. 88–98.
6. O'Donnell G. Delegative democracy? / G. O'Donnell // East-South System Transformation. – Working Papers. – № 174. – 193. – 16 p.
7. Швецова Д. С. Политические риски в государствах Центральной Азии / Д. С. Швецова. // Полис. – 2008. – № 2. – С. 147–156.
8. Ляшенко Т. М. Ісламський фактор у побудові державності країн Центральної Азії : історико-політологічний аспект / Т. М. Ляшенко // Трибуна. – 2009. – № 9/10. – С. 33–35.
9. Ляшенко Т. М. Стан теоретико-методологічних розробок проблеми політичних систем перехідних суспільств (на прикладі країн Центральної Азії) / Т. М. Ляшенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2001. – Випуск № 1 (51). Січень-лютий. – С. 152–166.
10. Ляшенко Т. Інститут президентства в країнах Центральної Азії / Т. Ляшенко // Політичний менеджмент. Наук. журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2006. – Спецвипуск. – С. 175–182.
11. Дудник О. Роль президента Казахстану в розбудові «азіатської моделі» демократії / О. Дудник // Політичний менеджмент. Наук. журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2010. – Спецвипуск. – С. 138–151.
12. Бахтиєв Р. Особливості політичного режиму Туркменістану / Р. Бахтиєв. // Політичний менеджмент. Наук. журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2010. – Спецвипуск. – С. 80–84.
13. Пахарєв А. Пострадянські політичні режими: між авторитаризмом і демократією / А. Пахарєв // Політичний менеджмент. Наук. журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2010. – Спецвипуск. – С. 13–22.

Тетяна Ляшенко

МУСУЛЬМАНСЬКІ ДЕРЖАВИ І ПИТАННЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ)

У статті автор розглядає трансформаційні процеси в державах Центральної Азії, торкаючись питань безпеки в регіоні ЦА, міжнародного співробітництва та вибору ідеології для формування зовнішньої та внутрішньої політики.

Ключові слова: *Центральна Азія, регіональна безпека, релігійна доктрина, міжнародні організації, громадянське суспільство.*

T. Lyashenko. Muslim countries and the question of globalization

(In Central Asia). In this article the author examines the transformation processes in the countries of Central Asia, touching on security in Central Asia, international cooperation and the choice of ideology in the formation of foreign and domestic policy.

Keywords: *Central Asia, regional security, religious doctrine, international organizations, civil society.*

Центральна Азія набуває дедалі більшого значення в структурі міжнародних відносин, що насамперед зумовлено боротьбою за доступ до ресурсного потенціалу, значною мірою наявного в країнах регіону. Стратегічна важливість Центральної Азії викликає зацікавленість усіх геополітичних гравців та світового співтовариства в довготерміновій мирній та стабільній ситуації на її території.

Держави Центральної Азії усвідомлюють, що гарантування державної, а також регіональної безпеки безпосередньо впливає на стійкий розвиток країн та рівень життя населення. А ці взаємопов'язані проблеми неможливо вирішити зусиллями окремих країн, тому вони прагнуть до формування в регіоні колективних інститутів у сфері безпеки та регулюють свою участь в існуючих структурах.

Інтереси політичних акторів у регіоні можуть переплітатись і навіть не завжди збігатися, оскільки кожен учасник насамперед має на меті власні національні інтереси. Так, переформатування Шанхайської п'ятірки в ШОС викликала негативну оцінку НАТО. По-перше, через те, що в ШОС лідируючу роль зайняли Росія та Китай, який налаштований на протидію гегемонії США у світі. По-друге, з часом діяльність організації зосередилася на військово-політичному компоненті. Куратор по Центральній Азії директор НАТО з Євроатлантичної інтеграції і партнерства Т. Тунчер, відзначивши 4 ключові напрями співробітництва Альянсу з країнами Центральної Азії (підтримка операції в Афганістані; реформа військових установ та органів безпеки; цивільне планування, підключення до Інтернету цивільних об'єктів, боротьба зі стихійними лихами; ліквідація ракетного палива), заявив, що НАТО розраховує на

подальшу участь казахстанського батальйону «Казбат» у миротворчих операціях у центральноазійському регіоні та інших частинах світу, залежно від рішення уряду. Незважаючи на зміну урядів, у Киргизстані триває базування американської військової бази «Манас». На нашу думку, цей військовий об'єкт ще тривалий час перебуватиме на території Киргизії, незважаючи на «пропозиції» Росії відмовитися від нього. По-перше, розміщення замість американської бази російської не сприятиме стабілізації в країні; по-друге, щорічна рента за «Манас» – це 200 млн дол. США, що становить 60% прибутків бюджету країни.

Хоча принципи демократії універсальні і мають діяти повсюдно, проте Заходу слід утримуватися від бажання виступати в ролі «старшого брата» стосовно б країн Центральної Азії, адже ті мають свою історію, менталітет і свій шлях розвитку. Тому просте накладання західних демократичних шаблонів на центральноазійські реалії не принесе користі, а в гіршому випадку, викличе негативну зворотну реакцію. Усвідомлення цього приходить не лише до політиків та політологів з центральноазійського регіону, але й до представників Заходу. Так, М. Олкот навіть висловлює думку, що НАТО слід більше рахуватися з інтересами ШОС та ОДКБ у регіоні ЦА.

Знищення зовнішньої загрози з боку Афганістану переорієнтувало акценти дотримання безпеки в центральноазійському регіоні із зовнішнього аспекту на внутрішній. Внутрішні проблеми держав регіону складаються загалом у загальнорегіональний комплекс питань, які потребують вирішення. «Практично можна скласти нескінченний перелік, – пише експерт з Таджикистану М. Раджабов, – потенційних або реально існуючих ризиків і загроз у галузі безпеки, а також проблем, що вимагають уваги» [1], в економічній, політичній, соціальній, духовно-культурній, екологічній та інформаційній сферах і відображають стан регіональної безпеки в ЦА. Кожна проблема по-своєму деструктивна для регіональної безпеки ЦА і має власну специфіку.

Тероризм і екстремізм у Центральній Азії являють собою складні і багатоаспектні явища, що містять політичний, економічний, соціальний, кримінальний, військовий компоненти. Їх можна розглядати і в категоріальному плані,

і як політичні дії, спрямовані проти окремих людей, лідерів, державних чи інших установ, і як діяльність нелегальних інститутів, що забезпечують фінансування терористичних організацій. І хоча екстремізм і тероризм в регіоні мають місцеве підґрунтя і власні внутрішні причини, вони пов'язані з ідейними екстремістськими течіями за межами регіону, а терористичні організації ЦА вписані в міжнародні терористичні структури.

Наприкінці 90-х років у регіоні помітно активізувався Ісламський рух Узбекистану (ІРУ), що організаційно оформився в 1995 р. і виступав за насильницький шлях створення шаріатської держави. Керівником ІРУ став Т. Юлдашев, штаб-квартира спочатку перебувала в пакистанському місті Пешаварі, а потім була переведена в Кабул. Вперше ІРУ заявив про себе в 1999 р., влаштувавши 16 лютого серію терористичних актів у Ташкенті. В 2000–2001 рр. бойовики організації двічі вторгалися в Сурхандар'їнську область Узбекистану й у Баткенську область Киргизії. В 2001 р. виникла реальна загроза розгортання широкомасштабних партизанських дій ісламістів проти Узбекистану. У ході бойових дій на афганській території ІРУ зазнав великих втрат, більшість його баз на півночі Афганістану було ліквідовано.

Партія Ісламського Відродження – «Хізб ут-тахрір», яка, починаючи з 2002 р., особливо активно діє в Узбекистані й Киргизії, має десятки тисяч прихильників, широку мережу нелегальних і легальних організацій і нині більш впливова й небезпечна для влади, ніж ІРУ.

«Хізб ут-тахрір» проповідує об'єднання мусульман усього світу в єдиний халіфат, вважаючи західну демократію неприйнятною для послідовників ісламу. Хоча погляди членів цієї організації являють собою різновид радикального ісламу, цю організацію не скрізь визнають екстремістською. Влада не довела причетність «Хізб ут-тахрір» до терактів. Члени цієї партії офіційно й привселюдно засуджують насильницькі методи боротьби, а халіфат, на їхню думку, може бути створений лише тоді, коли до цього буде готова більшість мусульман.

Особливість поширення радикальних ісламських течій у регіоні пов'язана з тим, що більша частина з них

знаходить живильний ґрунт не стільки за кордоном (в Афганістані, Пакистані або на Близькому Сході), скільки всередині самих центральноазійських суспільств. На тлі соціальної кризи, убогості, безробіття й безправ'я чималої частини населення (особливо сільського) в окремих республіках популярність партій радикального ісламу швидко зростає.

Подібні соціальні методи широко використовуються не тільки «Хізб ут-тахрір», але й іншими місцевими радикальними рухами, зокрема організацією «Акрамійя», що набула широкої популярності після трагічних подій у травні 2005 р. в узбецькому місті Андижані.

Якщо врахувати, що однією з найважливіших умов збільшення політичної ваги якогось чинника в очах «протестного електорату» є різке зниження рівня його матеріального існування, а також відсутність у нього мотивацій та реальних можливостей для участі в соціально-економічних і культурних програмах, ініційованих чинною владою, то до певної міри можна допустити перспективи приходу до влади лідерів ісламських політичних структур та груп. У подібній ситуації політичний іслам, апелюючи до традиційних духовних цінностей, може запропонувати суспільству альтернативний шлях – більш пуританський і суворий, але й більш справедливий стосовно всіх членів суспільства.

Не всі дослідники схильні надавати великої ролі ісламському фактору в країнах Центральної Азії: «На території Центральної Азії ніколи не було ісламської держави... На чолі центральноазійських держав завжди стояли світські правителі. Центральна Азія з точки зору традицій управління ніколи не була ісламським регіоном. Центральноазійські політичні системи орієнтувалися на шаріатські закони, які були покликані регулювати соціально-правові взаємини. Але це не можна назвати політичним інститутом або силою» [2, с. 104].

Низка учених взагалі заперечує загрозу ісламського екстремізму в Центральній Азії. Політолог з Великої Британії Г. Тазміні відкидає можливість радикалізації ісламу в Центральній Азії. На його думку, поширення радикальних форм ісламу неможливе через такі причини: 1) 98% мусульман Центральної Азії – суніти, що обмежує

вплив ісламських радикалів Ірану; 2) відроджується суфізм – одна з найбільш толерантних течій в ісламі, який сприймає догмати буддизму, шаманізму, християнства та відкидає ідею політичного використання віри; 3) для багатьох іслам – лише культурна традиція. «Ісламські зв'язки сильно переоцінюються, тоді як родоплемінні, етнічні, мовні та національні розбіжності недооцінені. Ці розбіжності не обов'язково заступають шлях спільній ісламській діяльності, але вони значно уповільнюють або навіть перешкоджають розвитку радикального ісламського руху» [3].

А узбецький дослідник М. Хаджимухамедов ісламський фактор в Узбекистані характеризує «як інститут, що визначає або формує моральні норми, яких люди дотримуються в побуті. ...в Узбекистані іслам не сприймається як спосіб вирішення політичних або економічних питань. Іслам в Узбекистані завжди був сферою духовного життя, сферою моральних норм та поведінкових установок» [2, с. 102–103].

Особливістю регіону є те, що влада центральноазійських країн не завжди обґрунтовано звинувачує екстремістські організації як головну загрозу.

Насамперед, основними проблемами регіону, що сприяють поширенню екстремістських рухів та тероризму в Центральній Азії, можна вважати:

- погіршення соціально-економічного стану країн регіону, що пов'язано як з внутрішніми проблемами, так і з світовою економічною кризою і, у свою чергу, викликає:
 - поширення бідності, гальмування реформ;
 - наркотрафік, існування якого має прямий та зворотний зв'язок з дестабілізацією ситуації. Активність міжнародних мереж торгівлі наркотиками, людьми, зброєю створює сприятливий ґрунт для екстремізму і тероризму в регіоні.

Окрім соціальних причин, важливими причинами поширення впливу екстремістських течій і тероризму дослідники з Центральної Азії вважають:

- суперечності між секуляризмом світських режимів ЦА і політичним ісламом. Важливо відрізнити конструктивну роль, яку іслам, ісламські цінності та організації відіграють у суспільстві, і загрози, які виходять від нелегальних політичних організацій, що використовує іслам в ідеологічних цілях;

- репресивна реакція урядів на опозиційну діяльність.

У будь-якому разі, протистояти радикальному ісламу можна лише за виконання двох умов. Перша з них полягає в оперативному поліпшенні матеріального і соціального становища всіх прошарків населення. Таким чином, основним напрямом має стати захист політичних, економічних і соціальних прав пересічних громадян, упорядкування та лібералізація взаємин між владою і суспільством, формування національного «середнього класу», знищення умов для існування корупції, запровадження рівної для всіх груп населення і владних структур відповідальності перед законом та ін., що створить реальні передумови для побудови громадянського суспільства. Між іншим, усі ці умови повністю збігаються з основними постулатами (як з мирськими, так і з трансцендентними), декларованими представниками мусульманської умми (громади) та її лідерами як угодні волі Аллаха.

Не меншою, ніж екстремізм і тероризм, окремою загрозою для країн Центральної Азії є незаконний обіг наркотичних засобів. Починаючи з кінця 90-х рр. ХХ ст., регіон ЦА став головним маршрутом наркотрафіку для західних і східних ринків. У регіоні спостерігається подальше зміцнення наркотичної «піраміди», яка щорічно охоплює нові мільйони жертв. У її основі – гігантські макові поля в Афганістані, широка мережа дилерів (нелегальних кур'єрів) і відпрацьовані маршрути наркотрафіку через Центральну Азію в Росію і Європу. За підрахунками російських експертів [4], обсяг важких наркотиків (героїну), що пройшов за 2005 – першу половину 2006 р. через регіон, виріс до 527 тонн. Згідно з міжнародними оцінками у 2008 р. через територію країн Центральної Азії було перевезено приблизно 121 т героїну та 293 т опію. У 2009 р., за даними Управління з наркотиків та злочинності ООН, загальносвітовий обсяг виробництва героїну становив 657 т. За оцінками експертів, близько 25% усього афганського героїну щорічно вивозиться через Таджикистан, Узбекистан, Туркменістан, Киргизстан та Казахстан до Росії [5].

17–18 вересня 2008 р. в Парижі відбувся форум ЄС – Центральна Азія з питань безпеки. В ході форуму та зустрічі міністрів Трійка ЄС – Центральна Азія обговорювалися питання співробітництва між ЄС та державами Центральної Азії в галузі освіти, навколишнього середовища

та водних ресурсів, прикордонних зон, боротьби з наркоторгівлею, а також проблеми енергетичної безпеки. Співробітництво з водних питань, наприклад, було внесене до прийнятої у 2007 р. стратегії ЄС щодо Центральної Азії. Обсяг фінансової підтримки країн Центральної Азії з боку ЄС виріс майже вдвічі на період 2007–2013 років – до 750 млн євро. Однак експерти вважають, що про повне вирішення водних проблем регіону говорити поки що зарано. На думку німецького експерта з екологічних питань Й. Дінкелакера, розв'язати це питання найближчим часом не вдасться: «Швидкого компромісу у вирішенні багатьох спірних питань не бачу, але це ще один крок вперед у потрібному напрямі».

Система міжнародних відносин країн Центральної Азії з 2010 р. інституційно оформила ще один напрям. Так, на черговому саміті глав держав тюркомовних країн, який відбувся 15–18 вересня 2010 р. у Стамбулі, було прийнято рішення про створення нової міжнародної організації – Ради співробітництва тюркомовних країн (РСТК), до якої увійшли Туреччина, Азербайджан, Казахстан та Киргизстан. Ці країни підписали Заключну декларацію саміту та Статут організації. У зв'язку зі своїм нейтральним статусом Туркменістан не приєднався до РСТК. Узбекистан з 1998 р. не бере участі у подібних зустрічах. Формальною причиною цього називають конфлікт країни з Туреччиною стосовно діяльності в Узбекистані ісламського руху турецького дисидента Ф. Гулена. Як заявив заступник міністра закордонних справ Казахстану Н. Єрмекбаєв, «метою цієї угоди є створення правової бази для зміцнення та розкриття велетенського потенціалу добросусідства, єднання та співробітництва між тюркомовними державами та їхніми народами» [6].

У рамках РСТК створений дорадчий орган – Рада старійшин. Секретаріат перебуватиме у Стамбулі і матиме власний бюджет. Турецька сторона фінансуватиме роботу секретаріату протягом перших трьох років, також громадянин Туреччини буде першим генеральним секретарем РСТК. У ході саміту були досягнуті домовленості країн розвивати торговельно-економічне співробітництво і з цією

метою створити Ділову раду тюркомовних країн, а також розглянути питання створення спільного банку та страховальної компанії. Окрім цього, голови чотирьох країн висловили намір розвивати співробітництво в культурно-гуманітарній галузі та сфері освіти. В цьому контексті Астана проголошена столицею тюркської культури у 2012 р.

У зв'язку з цим можна передбачити ще більше поглиблення стосунків між країнами цього новоутвореного союзу. Провідну роль, скоріш за все, відіграватиме Туреччина. Показово, що саміт став першим заходом, на якому робочою мовою була турецька (раніше це була російська та англійська). Вже сьогодні, окрім торговельно-економічного та культурного співробітництва, серед пріоритетних напрямів співробітництва РСТК визначаються питання у сфері енергетики та транспорту. В тому числі можливості транспортування туркменського газу в Європу через територію Туреччини, варіанти його доставки в рідкому вигляді, питання розділу шельфу Каспійського моря, залучення Казахстану до магістрального нафтопроводу Баку–Тбілісі–Джейхан, введення в експлуатацію залізниці Баку–Тбілісі–Карс з подальшим налагодженням залізничного сполучення між Стамбулом та Астаною.

Необхідно звернути увагу на такий аспект співробітництва з мусульманськими державами, коли на перший план будуть виходити проблеми затвердження істинних ісламських цінностей, які повинні стати ідейною альтернативою екстремізму, що виступає під гаслами ісламу. Тобто регіональна безпека – це такий стан, коли для об'єкта регіональної безпеки, тобто для держав Центральної Азії, створені всі умови захисту та розвитку, опрацьовані механізми з передбачення ризиків та запобігання їм.

За системної трансформації, що відбувається в країнах Центральної Азії, неминучі ризики та загрози – як військові й економічні, так і ідеологічні. Відторгнення західних цінностей демократії у широкого загалу, наприклад, є результатом нав'язування шаблонів західної демократії без урахування національного менталітету та способу життя. Це призводить до загального розчарування в суспільстві в ідеях західної моделі, прав людини,

політичних свобод. Один із прикладів – ситуація, що складається в Киргизстані, де світські політичні еліти, не маючи інших альтернатив розвитку національної держави, за досить високого рівня корупції, втратили авторитет серед населення.

Ще одним питанням порядку денного трансформаційних процесів у країнах центральноазійського регіону залишаються суперечки про те, чи є ліберальні цінності притаманними лише західній цивілізації або ж вони задають парадигму розвитку загальнолюдського прогресу. Ці суперечки триватимуть ще довго, тому що історична реальність дає підстави для найрізноманітніших відповідей на це питання. Центральноазійський регіон став ще одним полігоном для здійснення грандіозного соціального експерименту, а саме – впровадження демократичних стандартів у своєрідному, східному за своїми характеристиками, соціокультурному середовищі. Не випадково деякі політологи вважають можливим говорити про «громадянське суспільство незахідного типу». Як зазначає Ш. Йовкочев, «іслам значною мірою обумовлює культуру, звичаї, традиції, спосіб життя, але найголовніше – практику самоврядування жителів регіону, що складалася сторіччями. Сьогодні його значущість особливо зростає, що відбивається на формах та інших аспектах процесу демократизації, становлення та розширення інститутів громадянського суспільства, наприклад, через зростання НУО, в тому числі релігійних, добровільних спілок. Під впливом моральних цінностей ісламу, які передаються з покоління в покоління, формується не лише культурно-історичне мислення, але й новий тип політичного мислення, що сприяє створенню основ громадянського суспільства [7].

Навряд чи ліберальні цінності є надбанням лише західних демократій. Проте «реалії сучасного політичного процесу в країнах Сходу застерігають від наївної ейфорії (у дусі Ф. Фукуями) з приводу переможної ходи ліберальної демократії. Щоб потім не отримати гіркого розчарування у зв'язку з несправданими надіями, необхідний серйозний аналіз об'єктивних перешкод на шляху демократизації центральноазійських суспільств» [8].

Однією з таких перешкод може сприйматися і посилення позицій ісламу як структуроутворюючого елементу місцевого соціуму. Загально визнано, що ісламська релігійна доктрина не сприяє затвердженню базових принципів і цінностей громадянського суспільства як «союзу індивідуальностей», що володіє ефективними важелями впливу на структури влади. Іслам як релігійна система відрізняється конкретністю й самодостатністю. Не випадково мусульманський світ проявляє менші адаптаційні здібності стосовно соціальної трансформації. Варто визнати, що історія поки не дала прикладів побудови повноцінного громадянського суспільства в ісламській країні. Навіть у Туреччині, яка орієнтується на європейські стандарти, суттєво просунулася по шляху модернізації, упевненість в успішності впровадження демократичних принципів похитнулася після успіхів ісламістів на парламентських виборах.

Більші можливості для демократизації суспільства скоріш за все є у тих центральноазійських країн, структуроутворюючі етноси яких піддалися ісламізації відносно недавно (за історичними мірками). Йдеться, насамперед, про Казахстан і, особливо, Киргизстан, суспільства яких більш відкриті для новацій і запозичень ззовні.

Набагато суттєвішою, ніж ісламський фактор, обставиною, що перешкоджає зміцненню основ громадянського суспільства в Центральній Азії, є бідність основного загалу населення. Як відомо, громадянське суспільство – продукт самоорганізації вільних і забезпечених громадян. Без останньої умови усі міркування про перехід до демократичної системи виявляються значною мірою умоглядними й гіпотетичними. Парламентська демократія для бідних країн є розкішшю й формальним атрибутом, а доля парламенту часто залежить від доброзичливого (або, навпаки, недоброзичливого) ставлення до нього президента. До того ж, «питання про демократію в регіоні є не лише питанням про політичні цінності або форми правління, це і питання про самоідентифікацію націй. А для республік і народів Центральної Азії питання про національну демократію трансформується в питання про регіональну демократію» [9, с. 158].

1. Раджабов М. Проблемы региональной безопасности в Центральной Азии на пороге XXI века /М. Раджабов // Навигатор (Казахстан) [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.navi.kz/oldnavi/articles/pdsouthfr301100a.shtml>
2. Хаджимухамедов М. Центральнoазиаты не жили в исламском государстве никогда / М. Хаджимухамедов // Средняя Азия: андижанский сценарий? : Сборник. – М. : Европа, 2005. – 192 с.
3. Социальные и гуманитарные науки // Востоковедение и африканистика. – 2002. – № 2. – С.45–53.
4. Лунев С. И. Азиатский центр мусульманской дуги / С. И. Лунев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.strana-oz.ru/?numid=14&article=662>
5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.inosmi.ru/infographic/20100629/160947003.html>
6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.1news.az/world/20101002010931974.html>
7. Евкочев Ш. Модернизация общества и проблема преемственности власти в мусульманских странах / Ш. Евкочев // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – № 2. – С. 19–20.
8. Курныкин О. Гражданское общество в Центральной Азии: проблемы и перспективы становления / О. Курныкин // Центральная Азия и культуры мира. – 2000. – №1.
9. Толипов Ф. Узбекистан: советский синдром в государстве, обществе, идеологии / Ф. Толипов // Центральная Азия и Кавказ. – 2008. – №. 6 – С. 139–150.

Андрій Шаповал

У БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ (ДО 135-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДМИТРА АНТОНОВИЧА)

У статті висвітлено політичну діяльність Д. Антоновича в еміграції, яка була спрямована на об'єднання українських соціал-демократичних сил за кордоном для боротьби за державну незалежність України.

Ключові слова: Д. Антонович, політична діяльність, національні змагання, еміграція.

A. Shapoval. In the struggle for ukrainian statehood (to the 135th anniversary of dmytro antonovych). The article illuminated the political activity of D. Antonovich, which was aimed at uniting of Ukrainian Social-democratic political forces abroad to fight for national independence of Ukraine.

Keywords: *D. Antonovych, political activity, national competition, emigration.*

Цього року відзначаємо 135 років від дня народження видатного українського державного і політичного діяча, дипломата, публіциста, історика культури й мистецтвознавця Дмитра Володимировича Антоновича (1877–1945), який понад п'ятдесят років життя віддав українській справі, самовіддано служив ідеалам державного суверенітету України.

Д. Антонович належав до когорти найяскравіших постатей українського національного відродження, соціально-політичним орієнтиром діяльності якого була ідея утворення Української держави. Попри це, чимало сторінок його життя та багатогранної діяльності ще залишаються невивченими і потребують уваги дослідників. У пропонованій статті зроблено спробу на основі аналізу виявлених архівних документів висвітлити політичну діяльність Д. Антоновича в еміграції, яка була спрямована на інтеграцію українських політичних сил за кордоном для боротьби за державну незалежність України.

Громадську діяльність Дмитро Антонович розпочав 16-річним юнаком як співзасновник і один із лідерів українського гімназійного гуртка у Києві. У 1895 р. він вступив до Київського університету, де приєднався до національно орієнтованої частини Київської студентської громади. Воліючи активної політичної діяльності в ім'я України, він переїхав до Харкова, де у 1897 р. заснував найбільшу в Україні радикальну українську студентську громаду. Значною мірою завдяки зусиллям Д. Антоновича у 1900 р. була створена перша на Наддніпрянщині національна політична організація – Революційна українська партія, на базі якої у 1905 р. сформувалася українська соціал-демократія, що стала однією з провідних політичних сил національно-демократичної революції 1917–1920 рр.

Прагнучи до відродження української державності, Д. Антонович відіграв значну роль у створенні Української Центральної Ради. Завдяки принциповій державницькій позиції, визначним організаторським здібностям і вольовим якостям він став одним із лідерів українського національно-визвольного руху. З грудня 1917 р. до березня 1918 р. Д. Антоновичу як першому генеральному секретарю (міністру) морських справ УНР практично з нуля довелося організовувати роботу військово-морського відомства України. Очолюючи міністерство мистецтв в уряді Директорії, Д. Антонович сприяв розвитку українських театрів і музеїв, відстоював ідею українізації вищої освіти, дбав про розквіт духовного життя в Україні. Перебуваючи на посаді голови надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії, Д. Антонович послідовно відстоював суверенітет Української держави. Його дипломатична діяльність значною мірою сприяла тому, що у грудні 1919 р. італійський парламент визнав право народів колишньої Російської імперії на самовизначення.

На початку 1920 р. Д. Антонович залишив Рим і переїхав до Відня. Почалося його життя в еміграції. На той час Відень був найзначнішим центром української еміграції в Європі. В Австрії склалися досить сприятливі умови для розгортання громадсько-політичної, наукової та культурної діяльності українських емігрантів. Тоді у Відні мешкали такі відомі українські політики, вчені та літератори, як М. Грушевський, В. Винниченко, М. Галаган, В. Липинський, С. Дністрянський, О. Колесса, О. Олесь, В. Старосольський, А. Крушельницький, С. Шелухін та ін.

У перші роки перебування в еміграції Д. Антонович досить активно займався політикою. Як й інші емігранти, він вважав, що його перебування на чужині є тимчасовим явищем і робив усе можливе, щоб якнайскоріше повернутися в Україну. Д. Антонович був членом Закордонної групи УСДРП, яка під проводом М. Галагана діяла спочатку у Відні, потім у Празі [1;2]. У ЦДАГО України зберігається членська картка УСДРП за № 2, видана Д. Антоновичу Празькою організацією УСДРП [3]. За спогадами одного з керівників Закордонної делегації

УСДРП І. Мазепи, у Відні Д. Антонович входив до складу організаційного комітету для скликання Всеукраїнського Національного Конгресу [4], який мав усунути С. Петлюру від керівництва справами УНР і висловитися за самостійність України.

Д. Антонович розумів, що однією з причин поразки національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. була відсутність єдності та злагоди серед українських сил. У серпні 1921 р. у листах до лідера есерів М. Шаповала він наголошував на необхідності створити соціалістичний та демократичний блок, який би за підтримки європейських політичних сил мав би активізувати і очолити боротьбу за визволення України [1, арк. 45–46 зв.]. З листів дізнаємося, що весною – літом 1921 р. у Відні і Берліні відбулися зустрічі Д. Антоновича з В. Винниченком, під час яких обговорювалося питання можливості отримання коштів від німецьких соціал-демократів для українських визвольних змагань [1, арк. 43]. У цей час Д. Антонович також активно листувався з окремими українськими політиками, що мешкали у Франції, зокрема І. Борщак, щодо підтримки урядом цієї країни української справи [1, арк. 45 зв. 46, 49, 49 зв.].

Разом з тим, Д. Антонович вважав, що демократичний союз українських соціалістичних сил мав скласти альтернативу «акції» В. Вишиваного (австрійського ерцгерцога В. Габсбурга-Лотрінгена, що був прихильником українського визвольного руху), якому вдалося, як зазначав Дмитро Володимирович у листах до М. Шаповала, об'єднати за кордоном українські політичні партії від правих соціал-демократів до монархістів, тобто «українську еміграцію в Австрії, Франції, Німеччині, Італії, Швейцарії, Угорщині, наполовину в Польщі і Румунії» [1, арк. 43 зв. 45]. Д. Антонович переконував М. Шаповала у тому, що у Франції «поставляться до демократичного об'єднання, зорієнтованого на внутрішні сили і ворожого до персонального режиму чи то німецького Вишиваного, чи то Петлюри, все прихильніше як до громадського і демократичного руху без монархічних авантур» [1, арк. 46].

Дієву позицію щодо консолідації українських сил Д. Антонович займав під час греко-турецької війни 1922 р., у

якій більшовицька Росія підтримувала кемалістську Туреччину й була імовірність втручання в цей збройний конфлікт Великої Британії та її можливе зіткнення з більшовиками. У листі до С. Шелухіна Дмитро Антонович писав, що у разі війни Англії з Росією українці за кордоном зможуть «зорганізувати пару корпусів війська, людського матеріалу хватить (я сам візьму рушницю і піду марширувати), але треба об'єднати українські ряди. Для цього треба видвинути нову спеціальну організацію, яка б домовилася з англійцями, щоб вони нас визнали воюючою стороною і з нашою участю робили мир після кінця війни» [5]. Д. Антонович пропонував В. Винниченку і М. Шаповалу негайно, бо «винен завжди той, хто спізнюється», створити Національну раду, яка б об'єднала українські сили [1, арк. 51, 51 зв. 54; 2, с 134–136]. Водночас Д. Антонович рішуче виступав проти можливого включення до Національної ради С. Петлюри і П. Скоропадського, які, на його думку, лише дезорганізують українські сили [1, арк. 54 зв.; 5, арк.. 3 зв.]. Проте країни Антанти, у тому числі і Велика Британія, висловили небажання втручатися у греко-турецьку війну, що позбавило українську еміграцію надії на швидке повернення в Україну.

На початку 1920-х рр. лідери УСДРП і УПСР зробили деякі кроки до об'єднання соціалістичних сил в еміграції. Д. Антонович, М. Галаган та деякі інші українські соціал-демократи увійшли до складу Українського громадського комітету, який у 1921 р. у Празі створив М. Шаповал. У квітні 1923 р. Д. Антоновича було обрано заступником членів управи УГК, також він став головою Українського товариства пластичного мистецтва [6], що під егідою УГК діяло у Празі. Д. Антонович входив й до заснованого М. Шаповалом товариства громадсько-політичного та літературно-мистецького часопису «Нова Україна» [1, арк. 51], який спочатку стояв на позиціях УПСР, а потім став відстоювати погляди українського соціал-демократичного руху, у тому числі ідею державної незалежності України.

Однак остаточно подолати міжпартійні суперечки УСДРП і УПСР не вдалося. Так, у січні 1923 р. чотирнадцять соціал-демократів вийшли з Українського громад-

ського комітету, звинувативши УГК у «диктатурі групи українських соціалістів-революціонерів» [2, с. 160]. Після того, як Д. Антонович не підписав спільну заяву українських соціал-демократів про вихід з УГК і продовжив співпрацю з комітетом і часописом «Нова Україна», Празька організація УСДРП зажадала від нього негайно вийти зі складу УГК, погрожуючи йому виключенням із лав партії [2, с. 161]. Отже, українські політичні сили в еміграції виявилися нездатними до консолідації, не було єдності й усередині кожної з політичних партій.

Зокрема, УСДРП в еміграції поділилася на дві основні групи: Закордонну делегацію УСДРП, яка діяла під керівництвом І. Мазепи, Б. Матюшенка й П. Феденка, та Закордонну групу УСДРП на чолі з М. Галаганом. Дмитро Антонович, який входив до Закордонної групи УСДРП, вважав, що до партії, яка під час Української революції була провладною, проникли «непевні» політики, тоді як «багато порядних людей» партія розгубила. У листі до М. Шаповала він писав: «Я особисто не довіряю ні ЦК, ні нашій групі в цілому» [2, с. 146]. До своїх однодумців Д. Антонович зараховував М. Галагана, Б. Мартоса і В. Старосольського [1, арк. 49].

Д. Антонович і М. Галаган поділяли ідею В. Винниченка про створення «Єдиного революційно-демократичного фронту», де українську соціал-демократію, на їх переконання, мала б представляти Закордонна група УСДРП. З цим погоджувався і В. Винниченко, який 12 березня 1923 р. у листі до М. Галагана писав: «Ви й т. Антонович заперечуєте право Мазепи й Феденка представляти укр[аїнську] соціал-демократію, називатися Цент[ральним] Ком[ітетом] і т.п. Добре. В такому разі Ви повинні виступати з цим запереченням сміливо, одверто, взяти в свої руки представництво, хоча б тої течії, яка не визнає прав Мазепи й Феденка. Та, коли по суті справи говорити, то, розуміється, Ви й т. Антонович маєте більше фактичного «історичного» права представляти укр[аїнську] соціал-демократію. Тов. Антонович був одним із основоположників РУП, з якої вийшла соціал-демократія. Він і Ви були першими членами укр[аїнської] соціал-демократії, які провадили

фактичну справу її існування й розвитку. Мазепа і Феденко хлопчики в порівнянні з Вами, вони прийшли на готове.

Дмитро Володимирович повинен згадати колишні свої часи, коли він умів один ставати до боротьби за свої позиції й обстоювати їх з завзяттям. Нехай він знову ще раз трусне своєю енергією, нехай візьметься до організації дійсного представництва української соціал-демократії» [2, с. 146]. В. Винниченко рекомендував М. Галагану і Д. Антоновичу з метою об'єднання української соціал-демократії розпочати видання друкованого органу [7].

Проте наладити видання такого часопису, ймовірно, через брак коштів М. Галагану і Д. Антоновичу не вдалося. Зазнав фіаско й план В. Винниченка щодо створення «Республікансько-демократичного союзу». 11 лютого 1924 р. у Празі відбулася нарада представників українських радикально-соціалістичних організацій і правосоціалістичних груп, на якій діяльність В. Винниченка щодо створення єдиного фронту республікансько-демократичних сил була піддана жорсткій критиці українськими еседеками І. Мазепою і П. Феденком, членом Української радикально-демократичної партії О. Лотоцьким та прокомуністично налаштованими елементами [1, арк. 48–49 зв.].

Невдовзі розійшлися шляхи Дмитра Антоновича і Миколи Галагана. Відстоюючи чистоту української національної ідеї в еміграції, Д. Антонович негативно ставився до співпраці партійних соратників із силовими структурами країн перебування. Він розірвав стосунки з М. Галаганом, коли довідався, що той служить у чеській поліції [8].

Отже, політична діяльність Д. Антоновича за кордоном була спрямована на об'єднання українських соціалістичних і демократичних сил в еміграції, які мали б активно провадити боротьбу за державну незалежність України. Проте зусилля Д. Антоновича та його нечисленних соратників щодо згуртування української політичної еміграції виявилися марними. Невдовзі Д. Антонович відійшов від політики і зосередився на науковій, педагогічній та громадсько-культурній роботі. Зокрема, він був ініціатором створення, співзасновником та багаторічним директором Музею визвольної боротьби України в Празі, який

відіграв важливу роль у формуванні національних засад і згуртуванні закордонного українства довкола державницьких ідеалів. Д. Антоновичу не судилося дожити до тих днів, коли Україна стала незалежною державою, але його активна громадсько-політична діяльність сприяла національному державному відродженню.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3563, оп. 1, спр. 141, арк. 48–49.

2. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. – К, 2008. – С. 111.

3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 269, оп. 2, спр. 1, арк. 2.

4. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – С. 428.

5. УДАВО України, ф. 3695, оп. 1, спр. 234, арк. 3 зв.

6. УДАВО України, ф. 3801, оп. 1, спр. 28, арк. 23, 25; спр. 268, арк. 25, 28; спр. 135, арк. 118, 122; спр. 264, арк. 4, 36.

7. Кентій А. «Антибільшовицька позиція об'єднує всю українську еміграцію...» / Анатолій Кентій, Володимир Лозицький // Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. – К., 2008. – С. 27.

8. Головченко В. У боротьбі за вільну Україну (політичний портрет Д. Антоновича) / Володимир Головченко // Київська старовина. – 2002. – № 3. – С. 150.

ІІ. СТУДІЇ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

Тетяна Андрійчук

РОЗВИТОК ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ: ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ

У статті розглядається взаємозв'язок між розвитком демократії та особливостями ціннісної системи, що формується в українському суспільстві. Застосовуючи ціннісний підхід, автор виокремлює проблемні питання, на вирішення яких варто звернути увагу в процесі демократизації української держави.

Ключові слова: політичні цінності, демократія, політична культура, політична свідомість, аномія, політична активність, молодь.

Andriychuk T. S. Development of democracy in Ukraine: Effect of political values. *The correlation between development of democracy and peculiarities of value system, which is formed in the Ukrainian society, is considered in the article. The issues that should be resolved in the process of democratization of the Ukrainian state are determined by the value approach. The issues that should be resolved in the process of democratization of the Ukrainian state are determined by the value approach.*

Keywords: political values, democracy, political culture, political consciousness, anomie, political participation, youth.

Демократія є складним суспільно-політичним феноменом, процес осмислення якого триває понад дві з половиною тисячі років і досі далекий від завершення. У розвитку цього феномену були різні періоди – як схвалення, так і визнання хибності, як ідеалізації, так і забуття. Все це відбувалося під впливом різноманітних політичних доктрин та ідеологій, які розширювали первинне значення демократії (як народовладдя) та пов'язували його з новими можливостями, покликаними врегулювати вразливі питання взаємодії людини з соціумом та державою.

Починаючи із зародження демократичного ладу у стародавній Греції, демократичні держави становили мен-

шість у світі. Лише потужні хвилі демократизації, що мали місце у другій половині ХХ ст., сприяли світовому (принаймні формальному) поширенню демократичної ідеї. Водночас феномен демократії досі складно назвати універсальним та чітко визначеним, сучасна політична наука пропонує широку палітру концепцій демократії, а також різноманітні підходи до її дослідження (інституційний, процесуальний, процедурний, функціональний та ін.). Одним із таких підходів є аксіологічний, що вивчає ціннісні орієнтири розвитку демократії, вимірюючи таким чином «глибокі води» політичної поведінки громадян.

Варто зазначити, що цінності як позитивна чи негативна значущість об'єктів навколишнього світу для людини, соціальної групи, суспільства в цілому у політичній системі визначають уявлення про досконалість того чи іншого типу політичного режиму, основні засади вибору цілей та засобів реалізації політичної діяльності. У процесі розвитку демократії саме цінності визначають демократичну чи антидемократичну орієнтацію політичних акторів, впливаючи таким чином на впровадження демократичних інститутів, процедур, політичну поведінку. Тому ціннісний підхід до дослідження демократії іноді характеризують навіть як синтезуючий по відношенню до інших підходів [1, с. 4].

Аксіологічний напрям суспільних наук пов'язаний насамперед з працями І. Канта, В. Віндельбанда, Г. Гегеля, Г. Лотце, Г. Ріккера. У політичній науці цей напрям розвинувся з прагненням вийти за межі нормативного уявлення про владні відносини у суспільстві, подолати формально-правове розуміння політики, звернувши увагу на духовну здатність людини до політичної діяльності. Цінності як складові політичної свідомості та культури також стали важливою складовою досліджень процесу становлення та консолідації демократичного режиму. Йдеться про праці А.Г. Алмонда, С. Верби, Л. Даймонда, А. Інкелеса, С. Ліпсета, Д. Сміта, інших зарубіжних дослідників.

У пострадянських країнах, зокрема в Україні, інтерес до дослідження демократії крізь призму ціннісного підходу з кожним роком набуває більшої актуальності, враховуючи те, що впровадження демократичних інститутів і процедур, які є результативними в інших країнах,

має низьку ефективність, а подекуди спричиняє суперечності та «кризи» демократії. У зв'язку з цим з'являється потреба у вивченні таких світоглядних складових політичних і суспільних систем, як цінності, традиції, міфи, ментальність. Ці проблеми розглядаються, зокрема, у працях В. Андрущенка, О. Бабкіної, А. Колодій, О. Кисельової, Ю. Левенця, М. Михальченка, П. Сліпця, Ю. Шайгородського та інших дослідників. Водночас, розвиток єдиного та цілісного теоретико-методологічного підходу до вивчення природи і характеру політичних цінностей, що впливають на розвиток демократії в Україні, залишається перспективним напрямом у вітчизняній політичній науці.

Мета статті – розглянути взаємозв'язок між розвитком демократії та особливостями ціннісної системи, що формується в українському суспільстві, виокремивши проблемні питання, що потребують вирішення в процесі подальшої демократизації української держави.

Політичні цінності є широким концептом, який визначає основні орієнтири й регулятиви політичної свідомості, політичних відносин і політичної практики [9, с. 772]. Аналіз цього концепту під час досліджень демократичних режимів почав активно застосовуватися у другій половині ХХ ст. у тісному зв'язку з вивченням політичної культури – властивих певному народу поглядів, настанов, цінностей, ідеалів, почувань і оцінок політичної системи своєї країни та своєї ролі в цій системі [3, с. 884]. При цьому багато дослідників звернули увагу, що саме цінності становлять концептуальну основу політичної культури, оскільки репрезентують найглибші і найтривкіші орієнтації на певні політичні дії чи певний тип політичної системи.

Як зазначає Л. Даймонд, тільки-но демократія утверджується офіційно, саме політична культура стає важливим фактором формування її характеру й життєвої сили [3, с. 895]. Ціннісний підхід до дослідження демократії допомагає вивчити глибину підтримки демократії, пов'язані з нею сподівання і відчуття громадян. Разом з цим такий підхід є чи не найскладнішим, оскільки залежить від ряду проблемних факторів. Серед них варто згадати про достатньо обмежений інструментарій вивчення ціннісної системи суспільства. Безпосередні емпіричні методи

(соціологічні дослідження) суттєво залежать від форми постановки питань і здатні відобразити скоріше індивідуальні, а не колективні і загальносуспільні ціннісні орієнтири. Крім того, виявлена у цей спосіб вербальна поведінка (в усній і письмовій формі) не завжди є тотожною з фактичною політичною поведінкою.

Ще одне проблемне питання стосується концептуальної багатогранності самого феномену демократії. Під впливом ідеологічних конструктів, інституційних і процедурних підходів у ХХ ст. сформовано ряд теоретичних концепцій і моделей демократії, кожна з яких акцентує увагу на різних ціннісних орієнтирах. Так, концепція ліберальної демократії (Л. Даймонд, К. Поппер, Ф. Фукуяма та ін.), ґрунтуючись на пріоритеті індивіда, основними цінностями визнає індивідуальну самореалізацію та свободу, рівність перед законом, толерантність, приватну власність. Соціал-демократична концепція (Н. Боббіо, Е. Гідденс, Дж. Кін та ін.), крім цінності основних прав і свобод індивідів, акцентує увагу на справедливості та солідарності, рівності соціально-економічних можливостей. Плюралістична концепція демократії (Р. Даль, Д. Трумен, Д. Рісмен та ін.), також визнаючи індивідуальні права і свободи, робить наголос і на колективістських цінностях, оскільки основним суб'єктом політики визначає заінтересовані групи. Тому для цієї концепції особливо важливими є цінності співпраці та об'єднання, плюралізму, конкуренції та довіри до опонентів, прагматизму і компромісу. Елітарна концепція демократії (Т. Дай, К. Маннгейм, Й. Шумпетер та ін.) надає важливості вільній політичній конкуренції, компетенції і відповідальності еліт, а також рівності можливостей потрапляння до еліти на основі заслуг, спроможності і таланту. Для деліберативної демократії (Ю. Габермас, Е. Гуман, Д. Томпсон та ін.) та демократії участі (Б. Барбер, К. Пейтмен, Н. Пулантзас та ін.) пріоритетом є політична активність і зацікавленість.

Враховуючи зазначене, застосування ціннісного підходу до дослідження демократії в Україні значно ускладнене. У вітчизняному політико-правовому просторі попри більш як 20-річний досвід суспільно-політичних трансформацій досі не визначено, яка національна модель демократії

є пріоритетною і складові яких концепцій демократії вона має поєднувати та у якій пропорції. Консолідована позиція щодо такої моделі відсутня як у нормативно-правових актах, так і програмних документах провідних політичних партій. Більше того, на сьогодні це питання навіть не дискутується політичною елітою, яка у цьому випадку мала би бути позитивною референтною групою.

Разом з цим, на нашу думку, ознаки сучасного стану політичної системи в Україні свідчать про впровадження на практиці окремих елементів ліберальної, елітарної, плюралістичної та деліберативної концепцій демократії. Відповідно, для розвитку цих елементів важливим є формування ціннісного підґрунтя хоча б у вигляді такого «мінімального набору», як визнання важливості політичної активності та зацікавленості, рівності прав і свобод, плюралізму, довіри до опонентів, діалогу і компромісу. Яку значущість мають ці категорії у свідомості українських громадян? Як уже зазначалось, емпіричний інструментарій дослідження цього питання може бути достатньо обмеженим і не завжди об'єктивним. Разом з цим, щодо питань політичної активності можна згадати результати досліджень громадської думки, які свідчать, що близько двох третин населення України вважають, що не впливають на рішення центральної і місцевої влади, при цьому більш як половина з них – не роблять це у зв'язку з відсутністю такої потреби. Ставлення до концепту політичних прав і свобод розділяє українське населення приблизно на три рівні частини – тих, хто в обмін на власний добробут готовий поступитися часткою прав і свобод; тих, хто готовий терпіти матеріальні труднощі заради особистої свободи і гарантій дотримання прав; та тих, хто не може визначитися в цьому питанні [14]. Що стосується міжособистісної довіри, яка є основою співпраці та об'єднання громадян, то дослідження свідчить, що її рівень є невисоким і коливається між 6 та 3 балами (декларативна довіра до людей взагалі і довіра незнайомцям, відповідно) за десятибальною шкалою [4].

Враховуючи, що критеріями ефективності й інтенсивності цінностей є рівень «повноти» задоволення потреб індивіда [13, с. 222], опосередкованим показником може

бути статистика пошукових запитів українців у мережі Інтернет, що є як джерелом інформації, так і засобом інтерактивної комунікації з політичними інститутами. Статистичні дані пошукової системи «Google» свідчать, що українці, які активно користуються Інтернетом, здебільшого шукають інформацію для задоволення потреб, пов'язаних з роботою, дітьми, покупкою/орендою житла. Натомість питання, пов'язані з політичною чи громадською активністю, взаємодією з органами влади, іншими політичними інститутами, у своєрідному рейтингу найпоширеніших «проблемних» запитів відсутні (винятком є питання, пов'язане з корупцією/хабарництвом) [8, с. 25].

Рівень визнання демократичних цінностей варто також розглядати у більш широкому контексті трансформації суспільних цінностей, яка розпочалась у другій половині 1980-х рр. і триває досі. Сформовані за Радянського Союзу цінності у нових соціально-економічних умовах зазнали кризи, а консенсусу щодо нових цінностей ще не досягнуто. У зв'язку з цим, на думку дослідників, українське суспільство все ще перебуває у стані аномії – своєрідного ціннісного «вакууму», пошуку системи ціннісних орієнтирів [12, с. 27]. При цьому впровадження нових політичних цінностей ускладнюється психологічним дискомфортом від неефективної реалізації реформ, значної соціально-економічної нерівності. Саме тому у ціннісній системі на перше місце виходять цінності, пов'язані з первинними (родинними) зв'язками, а політичні цінності, для яких важлива довіра між членами суспільства, сприймаються досить обережно. Ці твердження збігаються і з оцінками соціологів, які вважають, що основними смислотворчими ціннісними орієнтирами населення України на сьогодні є сім'я та добробут [11, с. 267].

Отже, існує необхідність пошуку шляхів підвищення значущості демократичних цінностей як фундаменту подальшого процесу демократизації української держави. Думки дослідників щодо таких шляхів дещо різняться. Так, деякі з них (Г. Алмонд, С. Верба, С. Ліпсет та ін.) звертають більше уваги на роль закладів освіти, а також соціально-економічного розвитку, інші (Л. Даймонд, Д. Растоу та ін.) – на підвищення ефективності функціонування демократичних

інститутів, вважаючи, що з плином часу громадяни «привчаться» до демократичних норм і цінностей. Загалом досі остаточно не доведено, чи є демократичні цінності «причиною чи наслідком демократії, або й тим, і тим, або нічим» [10, с. 587].

На нашу думку, безпосередній вплив на формування демократичних цінностей тією чи іншою мірою мають усі означені фактори. Водночас, цей процес варто розпочинати з аналізу більш глибоких факторів національної свідомості – національних традицій, історичної спадщини, міфів. Як влучно зазначає М. Михальченко, національні цінності походять з геоетнічного і геополітичного становища народу, з традицій і культури – «народ, володарюючий або підкорений, формує душі володарів світу і територій або, відповідно, рабів і закріплює це в політичній, економічній культурі, а також у світогляді» [6, с. 8].

У цьому контексті окремі вчені мають достатньо невтішні висновки щодо України. Зокрема, авторитетний зарубіжний дослідник Л. Даймонд відносить Україну до країн, перспективи демократизації яких є проблемними через спадщину авторитарного минулого, яка породжує відчуження і недовіру [3, с. 942]. На думку вітчизняного історика Я. Грицака, надто тривалий час – від Хмельниччини й аж до розпаду Радянського Союзу – для українців найбільшою турботою була незахищеність життя, а найбільшою цінністю, відповідно, – особиста безпека. І на сьогодні велику частку українського населення становлять покоління, які знають, що таке голод, тюрми, заслання, розстріли, і тому орієнтуються насамперед на цінності збереження (бути скромним, поводитися правильно, дотримуватися звичаїв, мати сильну державу, яка могла б захистити) [2, с. 44–49, 173–174]. Натомість, важливо взяти до уваги і більш оптимістичні характеристики політичної свідомості українців, запропоновані М. Михальченком. Він звертає увагу, що в Україні, на відміну від Росії, незважаючи на певну ціннісну розколотість («більшовизм – антибільшовизм», «європейська – євразійська інтеграція»), достатньо сталими є демократичні цінності свободи та справедливості [6, с. 9–10].

Варто зазначити, що зміна цінностей, сформованих на основі історичної спадщини, міфів, дійсно є складним і тривалим процесом. Суттєвим чинником такої зміни мають бути нові соціальні і політичні міфи, покликані консолідувати суспільство (міф про демократію, свободу, рівність можливостей). Але формування і впровадження таких міфів потребуватиме значних зусиль, насамперед політичної еліти.

Також необхідно звернути увагу і на динаміку поколінь – на думку вчених, мінімальний час для формального переходу до демократії (виникнення нових соціальних груп і демократичних звичаїв) становить не менше ніж життя одного покоління, хоча на практиці може тривати значно довше [10, с. 591]. При цьому, як свідчать результати досліджень [15 ; 16], чим старшою є людина, тим складніше замінити сформовані у дитинстві та молодості політичні цінності.

Як уже зазначалося, ціннісна система старшого покоління українців формувалася за тоталітарних часів. Разом з цим, процес формування політичних цінностей української молоді (насамперед осіб, народжених у 1980–1990 рр.) також важко назвати сприятливим для демократії. За умов аномії відбувся своєрідний «збій» традиційного процесу засвоєння цінностей, коли ціннісні установки передаються від покоління до покоління. Батьки молодих людей часто відкладали задоволення культурних і духовних потреб заради забезпечення буквального виживання родин. Тому саме орієнтація на добробут була основним ціннісним зразком того часу. Як наслідок, про що свідчать багаторічні дослідження, основні ціннісні орієнтири української молоді не надто відрізняються від переважної частини українського суспільства і стосуються насамперед добробуту та родини. При цьому орієнтація молоді на патерналістські цінності з роками не зменшується, а рівень значущості питань реалізації прав і свобод громадян, демократичного розвитку країни, можливості критики і контролю рішень органів влади суттєво не підвищується [7, с. 111–122].

У контексті формування демократичних цінностей молодого покоління особливого значення набуває відповідна робота закладів освіти. Разом з цим, на сьогодні окремий предмет «Громадянська освіта» в основній програмі середньої школи відсутній. Цей предмет, а також

деякі інші («Ми – громадяни України», «Вчимося бути громадянами», «Основи демократії») присутні лише у варіативній складовій, на яку виділяється обмежена кількість годин. При цьому варто звернути увагу на результати нещодавнього опитування українських вчителів щодо перспектив впровадження громадянської освіти та громадянського виховання. На думку більш як 90 % опитаних педагогів, які вже сьогодні впливають на формування ціннісної системи молодшого покоління українців, щоб стати хорошими громадянами, учні повинні насамперед дотримуватися законодавства, знати історію власної держави, бути вірними патріотами своєї країни (цінності, які не передбачають політичної активності). Натомість, цінності, пов'язані з політичною участю (участь у діяльності громадських організацій, голосуванні на виборах, політичних дискусіях), вважають важливими лише близько 50 % педагогів. При цьому так само близько половини респондентів вказують на важливість виказування поваги до представників влади [5, с. 16–17].

Висновки. Узагальнюючи викладене, варто підкреслити:

- політичні цінності є основною складовою політичної культури, вони визначають найглибші і найтривкіші орієнтації на певні політичні дії чи певний тип політичної системи;

- формування демократичної ціннісної системи та розвиток демократії є взаємопов'язаними процесами. Невідповідність інституційних і процедурних сфер політичним цінностями спричиняє протиріччя процесу демократизації у перехідних суспільствах, впливає на його ефективність;

- ціннісний підхід є надзвичайно актуальним для вивчення процесу демократизації української держави, хоча його застосування значно ускладнюється концептуальною багатогранністю феномену демократії та невизначеністю національної моделі демократії, що має розвиватися в Україні. Також суттєвим ускладненням є обмеженість, а іноді – сумнівна об'єктивність емпіричних інструментів вивчення ціннісних орієнтирів;

- стан українського суспільства на сьогодні має ознаки аномії, насамперед щодо політичних цінностей, пов'язаних з активністю і взаємодією між членами суспільства. Основними смисложиттєвими ціннісними орієнтирами насе-

лення України, у тому числі молодого покоління, є сім'я та добробут;

- ціннісна система українського суспільства суттєво визначається історичною спадщиною, традиціями та міфами, серед яких значна частина має негативний для демократії контекст.

Цінності формуються поступово, через відбір певної поведінки і досвіду людей та передаються від покоління до покоління. Разом з тим, в умовах певного ціннісного «вакууму», збою первинного (родинного) процесу передачі політичних цінностей важливою є роль інших суспільних груп та інститутів. Зокрема, політична еліта за результатами широких дискусій повинна визначити національну модель демократії, що розбудовуватиметься в Україні, сформулювати та впровадити чіткі «правила демократичної гри», які продемонструють важливість конкретних політичних цінностей. Важливо звернути увагу і на переосмислення історичної спадщини українського народу, виокремлення традицій і міфів, що матимуть позитивний потенціал для демократичних перетворень, а також почати процес формування нових демократичних міфів.

Суттєву роль у процесі формування демократичної ціннісної системи мають відігравати інститути громадянського суспільства як майданчики для популяризації колективістських цінностей і розвитку суспільної довіри. Також важливо налагодити обов'язкове викладання у закладах освіти основ політичної культури, звернувши особливу увагу на фахову і ментальну перепідготовку відповідних викладачів. Крім того, давно назрілими є заходи з формування в Україні інформаційного простору, сприятливого для поширення цінностей демократії і зразків демократичної поведінки, що може бути досягнуто насамперед через створення суспільного телебачення та радіомовлення.

1. Грачев М. Н. Демократия: методология исследования, анализ перспектив / М. Н. Грачев, А. С. Мадатов. – М.: АЛКИГАММА, 2004. – 128 с.

2. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності : статті та есеї / Я. Грицак. – К. : Грані-Т, 2010. – 232 с. – (Серія «De profundis»).

3. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура / Л. Даймонд // Демократія : антологія / упор. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 882 – 942.

4. Довіра українців до соціальних інституцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=81>. – Назва з екрана.

5. Дослідження дискурсу громадянської освіти та його впливу на політичну культуру молоді : звіт за результатами проекту / За ред. І. Р. Совсун ; Центр дослідження суспільства. – К., 2012. – 44 с.

6. Михальченко М. Україна – не Росія: ціннісний аспект відмінностей і загального / М. Михальченко // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011 – № 4. – С. 6 – 19.

7. Молодь в умовах становлення Незалежності України (1991 – 2011 роки) : щоріч. доп. Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні / Монмолодьспорт ; Держ. інститут розвитку сімейної та молодіжної політики ; [редкол. : О. В. Белишев (голова) та ін.]. – К., 2011. – 316 с.

8. Пивнев Е. Иерархия забот и проблем / И. Пивнев // Комментарий. – 2012. – № 38. – 5 октября. – С. 24 – 25.

9. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.

10. Растоу Д. А. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі / Д. А. Растоу // Демократія : антологія / упор. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 583 – 604.

11. Ручка А. Смысловиттєві орієнтири статусних угруповань соціуму / А. Ручка // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 261 – 271.

12. Шайгородський Ю. Аномія як суспільний і особистісний феномен / Ю. Шайгородський // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011 – № 4. – С. 19 – 28.

13. Шайгородський Ю. Цінності як детермінанти суспільного розвитку / Ю. Шайгородський // Сучасна українська політика. – 2012. – Вип. 26. – С. 219 – 228.

14. Результати досліджень соціологічної служби Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=441 ; http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=368 ; http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=611.

15. Flanagan S. Changing Values in Advanced Industrial Society / S. Flanagan // Comparative Political Studies. – 1982.

16. Jennings M. K. Generations and Politics: A Panel Study of Young Adults and Their Parents / M. K. Jennings, R. Niemi. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1981.

СИМВОЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ ТА ІНСТИТУЦІЙНА ТРАНСФОРМАЦІЯ В УМОВАХ ТРАНЗИТУ

Здійснена спроба аналізу місця та впливу символізації політики на процес інституційної трансформації в умовах транзитних суспільств, що простежується внаслідок вияву її специфіки на етапах кризи старої символічної системи, інституціалізації, ґрунтованій на альтернативних символічних конструктах, консолідації системи в нових реаліях і конструювання стабільного політичного порядку як результату транзиту.

Ключові слова: інституція, інституційна трансформація, політичний порядок, символізація політики, транзит.

Debenko I. Symbolization of politics and the process of institutional transformation in transit. An attempt is made to analyze the place and influence of symbolization of politics in the process of institutional transformation in transit; the latter can be traced by its specific expression in the stages of the crisis of the old symbolic system, institutionalization, based on alternative symbolic constructs, consolidation of the system in new realities and constructing a stable political order as result of transit.

Keywords: institution, institutional transformation, political order, symbolization of politics, transit.

Символізація політики – процес цілеспрямованого конструювання, свідомого надання політичному порядку загалом чи окремим його елементам, політичним інституціям, акторам, їхній діяльності та мові символічного значення за допомогою спеціальних механізмів та поширення політичними суб'єктами певних образів, ідей та смислів. Разом з тим, на відміну від відносно стабільних систем, коли конкурентна взаємодія формальних і неформальних інституцій не передбачає докорінної модифікації нормативно-ціннісної підсистеми, в умовах тотальної деконструк-

ції попередніх, звичних соціальних, духовних, ціннісних порядків вона все більшою мірою постає не лише як вагомий засіб політики, але є й однією з визначальних детермінант формування нової ідентичності, творення масової свідомості. Такі особливості безпосередньо впливають на інституційну трансформацію, відмирання неефективних інституцій, інституціоналізацію нових, їх легітимізацію й подальше функціонування.

Мета статті – дослідження впливу символізації політики на процес делегітимізації чинних та впровадження нових інституцій в умовах транзиту, аналіз символізації політики як чинника конструювання політичного порядку в транзитних суспільствах у контексті консолідації режиму на якісно іншій нормативно-ціннісній основі.

Окремі аспекти теми, що досліджується, розглядали і вітчизняні, і зарубіжні науковці. Під час написання статті ми використали висновки наукових розвідок С. Лангер, С. Поцелуєва, В. Полянської, Н. Череповської, К. Мамонтової, А. Соловійова, де охарактеризоване значення символічної сфери та символічної політики в політичному процесі загалом. Інституційні системи, їхню трансформацію, співвідношення формальних і неформальних інституцій аналізували Д. Норт, Дж. Найт, К. Касторіадіс, М. Дюверже, В. Меркель, А. Круассан, Г. Хелмке, С. Левитські, А. Алексеєнкова, А. Хлопін, А. Колодій, Л. Бунецький. Особливості формування когнітивної системи індивіда, маніпуляція суспільною свідомістю та вплив символізації на політичну поведінку розглянуто на основі теоретичних напрацювань Ю. Габермаса, П. Бурдьє, С. Кара-Мурзи, В. Ковалевського, М. Конової, С. Поцелуєва. Окремо акцентувалося на дослідженні транзитологічного підходу, його еволюції. Так, було проаналізовано наукові доробки Д. Растоу, С. Гантінгтона, Г. О'Доннела, Ф. Шміттєра, А. Пшеворського, Т. Карозерса, А. Колодій, А. Мельвіля.

Узагальнивши їх, зауважимо: сьогодні транзит, трактуючись переважно з позицій моделі переходу з відкритим фіналом [10, с. 97–98], розуміється переважно як процес трансформації від колишнього авторитарного політичного режиму, що відбувається на хвилі декларування нагальної необхідності широкої демократизації, до іншого, консо-

лідованого, хоч і необов'язково демократичного суспільно-політичного ладу. Отже, транзитне суспільство у контексті нашого дослідження доцільно розглядати як таке, що існує в умовах переходу від однієї усталеної системи інституцій, норм, символів та смислів, що творять певний символічний порядок, до іншої. Це досягається через консолідацію системи на якісно новій основі, і символічній також, після її кризи, виявом якої стає інституційний злам, втрата легітимності як владних еліт, так і номінально функціонуючих, але не діючих на практиці формальних інституцій.

Одночасно з інституційною кризою та трансформацією триває криза колективної ідентичності. Більше того, руйнація символічного порядку зумовлює подальші перетворення в масштабах усієї соціальної системи. В. Хесле у зв'язку з цим, зокрема, зауважував: оскільки суспільні інституції онтологічно залежні від індивідів, котрі їх підтримують, то криза ідентичності останніх автоматично спричиняє кризу ідентичності залежних від них інституцій [6, с. 37]. Делегітимація усталеної системи символів, світоглядних уявлень і ціннісних орієнтацій – невід'ємних виявів кризи ідентичності зумовлює натомість руйнування когнітивної картини світу в свідомості індивідів й структурованого нормативного порядку в межах соціальної системи в цілому. Здійснення ж цього, формування нової ідентичності неможливе без символізації. Адже вона, використовуючись політичними суб'єктами як засіб і технологія підвищення власної легітимності й деактуалізації, делегітимації інших груп і акторів, продукує символічні конструкції, спрямовані на побудову нової символічної системи та інституційну перебудову загалом. У цьому, зокрема, й полягає її фундаментальна відмінність від відносно стабільних систем, на противагу котрим символізація в умовах транзиту зорієнтована на творення іншого нормативно-інституційного порядку, ґрунтованого на новій колективній ідентичності.

Причому вектор дії та зорієнтованість символізації політики не є однорідними, перебуваючи у тісній взаємозалежності та взаємозв'язку із завданнями, які вирішують політичні актори на кожному з етапів транзиту. Проана-

лізувавши різноманітні підходи до виокремлення основних стадій переходу, а також зважаючи на те, що символи колективної й індивідуальної ідентичності, символічна складова загалом і її трансформація є не просто характерною, а найважливішою складовою процесу інституційної трансформації, вважаємо за доцільне в нашому дослідженні послуговуватися такими його етапами: криза старої символічної системи; інституціоналізація, заснована на альтернативних символічних конструктах; консолідація системи в нових умовах.

Власне, вагомим виявом кризи старої символічної системи є невдоволення, що виникає внаслідок неможливості актора в межах формальних норм, інституціоналізованих зразків поведінки, мислення та світосприйняття, в умовах санкціонованого нормативно-інституційного порядку, задовольнити власні базові потреби, реалізувати різнобічні особисті й групові інтереси. Ш. Ейзенштадт, розмірковуючи над імперативами трансформацій, наголошував: настрій протесту, поширюючись у суспільстві, мають характерну властивість піддавати сумніву символічні коди й орієнтації, які найбільше інституціоналізовані [13, с. 170]. Їхніми провідниками стають окремі ініціативні групи, котрі виникають і взаємодіють у межах неформальних практик. Протистоячи владі та офіційно санкціонованій системі формальних інституцій, вони пропонують інші, засновані на нових символічних кодах моделі соціального порядку. Актуалізації та її поширенню сприяє й те, що в періоди соціальних перетурбацій людина, переосмислюючи усталені символічні конструкції, прагне віднайти втрачений сенс, знайти пояснення та нові орієнтири в пошуках ідеалу.

Засобом створення та поширення такої символічної реальності якраз і постає символізація політики, яка для влади, бюрократичної верхівки загалом становить передусім інструмент самозбереження, своєрідну технологію, зорієнтовану на підтримку чинного порядку, основоположних символів, що уособлюють і освячують цей порядок, а також закріплюють її домінантне становище. Водночас для груп, котрі протистоять системі, символізація здебільшого є чи не визначальною з погляду продукування нових символів, їх популяризації, деактуалізації симво-

лічних нашарувань системи, що віджила себе, критики влади й обґрунтування необхідності змін. Унаслідок символізування, доступу до альтернативних джерел комунікації здійснюється делегітимація системи формальних інституцій. Це особливо спостерігаємо на прикладі всезростаючої стимуляції неформальних практик. Відбувається переосмислення й поступове закладення у суспільну свідомість бажаного та єдино необхідного нормативно-інституційного порядку, здатного забезпечити розвиток суспільства.

Процес символізації, який загалом продукує контреліта, за умови наростаючої підтримки соціумом символічної реальності, змодельованої нею, зумовлює деактуалізацію символічних нашарувань системи. Це постає внаслідок неможливості режиму підтримувати їх на попередньому рівні, зокрема через символізацію, яка втрачає ефективність, потребуючи сутнісного «перезавантаження». За таких умов старі символи позбуваються первинного значення. Зникає віра у легітимність чинного нормативно-інституційного порядку загалом, внаслідок чого поширення набувають заміщуючі й конкурентні інституції. Втрачаючи здебільшого контроль над свідомістю, владна еліта паралельно позбувається і права на легальний примус, і здатності контролювати ситуацію загалом. Все це в комплексі сприяє активізації необхідних в умовах транзиту процесів оновлення політичної еліти, лібералізації та подальшої інституціоналізації на засадах нових символів.

Власне, трансформація політичної еліти в сенсі її здатності до діалогу між собою та суспільством й ознаменовує наступний етап – інституціоналізацію, ґрунтовану на альтернативних символічних конструктах. Цей процес опосередкований природним бажанням еліти зберегти власні позиції та якнайдовше залишатися при владі. Якщо правлячій еліті вдається нав'язати власні «правила гри», балансує між усвідомленим прагненням зберегти режим та групами, котрі виступають за його трансформацію (не будучи при цьому самодостатніми чи не бажаючи відкритої, силової конфронтації), транзит зазвичай розгортається через здійснення «дозованих» реформ. Точковим за таких обставин є й оновлення політичної еліти. Отже – символічний, декларативніший характер має трансфор-

мація самої системи, використовуючи символізацію як технологію, покликану створювати насамперед ілюзію руху до демократії.

Разом з тим, формальна «інавгурація» демократії в жодному разі не зумовлює загальний результат транзиту. Це, зокрема, пов'язано з тим, що абсолютна більшість інституцій, які постали внаслідок чи то сутнісного, чи фрагментарного переоблаштування системи, навіть будучи демократичними за формою, мали спочатку радше декларативний характер, аніж становили реальні й дієві центри організації та управління соціумом. Будучи відносно слабкими, їх приписи нерідко порушувалися, підмінюючись неінституціоналізованими, недемократичними за змістом практиками.

Така амбівалентність зумовлена об'єктивною необхідністю досягнення стану консолідації системи на якісно іншій нормативно-ціннісній основі, без чого втрачає сенс транзит. Саме консолідація як згода більшості суспільства, основних політичних акторів стосовно встановлених правил та механізмів функціонування, політичної конкуренції й реалізації власних інтересів, системи цінностей і норм, котрі об'єднують соціум і забезпечують його неперервний розвиток, – це остання та найважливіша стадія транзиту. Вона завершує процес трансформації, дозволяє вести мову про якість змін у суспільствах, що трансформуються.

Згуртування й зміцнення системи можливо досягти і згори (посередництвом владних механізмів на основі примусу та накладання різних обмежень, покликаних забезпечити стабільність, яка переважно, за суттю, є штучною й крихкою), і через формування внутрішньої органічної консолідованості, ґрунтованій на суспільному консенсусі. Разом з тим, саме консолідація соціуму навколо основаних на консенсусі формальних правил конкуренції та їхніх процедур – надійна запорука сталого й дієвого порядку. Вона забезпечує функціонування та розвиток політичної системи, її цілісність на засадах визначеної сукупності норм та спільних цінностей, які визначають взаємодію акторів та політичний процес загалом. Його особливістю, на чому акцентував В. Чернов, оперуючи теоретичними напрацюваннями С. Гантінгтона, є здатність зберігати якісну визначеність високоінституціоналізованої політичної

системи через залучення нових груп у політику в такий спосіб, щоб вони функціонували відповідно до вже прийнятих суспільством норм і цінностей [8, с. 41].

Одночасно формально-інституціональна демократизація не призводить автоматично до легітимізації нового порядку. Заперечення нормативних постулатів і ціннісних орієнтацій, що були домінуючими в попередніх умовах, і швидке впровадження інших, а подекуди й діаметрально протилежних ціннісно-світоглядних ідеалів характеризується неоднозначним протіканням, зумовленим складною природою транзитних суспільств і необхідністю тривалих, структурних перетворень. Глибинні трансформації відбуваються і в інституційній системі, і в самій соціальній структурі, психологічній реальності індивідів [5].

Формалізація нових «правил гри» спричиняє дихотомію в суспільній свідомості. З одного боку, відбувається процес прийняття та впровадження нових інституцій. З іншого – їх легітимізація не є миттєвою, норми та цінності, характерні для попередніх реалій, деактуалізуються не одразу. І хоча політична культура, на думку Я. Шашкової, поступово еволюціонує під впливом новітніх процесів, суспільство, втративши чіткі орієнтири розвитку, ще тривалий період продовжує відтворювати уже звичні цінності та моделі поведінки [9, с. 313].

За таких умов суспільство перетворюється, за визначенням постмодерністів, на «суспільство ризику». У ньому відсутній консенсус стосовно основних цінностей і норм, зростає взаємна недовіра та конфліктність, а соціальний порядок не є і не може бути всезагальним, складаючись з «приватних» порядків конкуруючих груп впливу [12, с. 36–37]. О. Віте для позначення періоду, коли попередня легітимність уже втрачена, а нова ще не набута, запропонував послуговуватися терміном «мертвої зони», для якої характерним є довготривала невизначеність і конфліктність політичного процесу, зумовлена суттєвим розривом між його зовнішньою формою та реальним змістом [1]. За таких обставин виникає парадоксальна, але характерна ситуація, коли універсальні норми, формально функціонуючи, втрачають практичний зміст у процесі соціальної взаємодії, підміняючись неформальними практиками [4, с. 49–51].

Причому, як влучно зауважує А. Хлопін, наскільки б «дикою» не здавалася акторам практика, що склалася, у них не виникає прагнення відмовитися від неї на користь «цивілізованих» приписів формальних інституцій. Вони радше готові ризикувати й порушити ті формальні постулати, котрі суперечать цій практиці й можуть зашкодити її інтересам. Водночас, незбіг реальних практик і формальних правил, котрі не трансформуються в норми, що усвідомлюються й приймаються всіма загальноприйнятими орієнтирами в процесі діяльності, призводять до ситуації, коли актори, щоби зуміти порушити, обійти або пристосувати до власних цілей ці формальні правила, змушені їх освоювати, внаслідок чого «гра за правилами» часто підміняється «грою з правилами» [7, с. 8–9].

Недотримання акторами нормативних постулатів формальних інституцій і прагнення підмінити їх неформальними практиками, що результативно функціонують поза офіційно санкціонованою системою, суттєво ускладнює процес консолідації й пояснюється незбіжністю інституційної та символічної підсистем. Формуються своєрідні дві паралельні площини. З одного боку, політична діяльність, весь політичний процес зводиться до норм, оформляється згідно з інституціями, що декларуються. З іншого – більшість цих формальних інституцій є зазвичай достатньо слабкими й нестійкими, внаслідок чого реальний політичний процес здійснюється на зовсім інших засадах. Його переважно визначає неформальна складова, зумовлена символічною реальністю, де часто функціонують амбівалентні, взаємовиключні та взаємозаперечувані символи.

Для подолання такої дихотомії необхідна зміна символічної реальності. Символічна система має не відторгати, протидіяти нормативній системі, а навпаки, органічно доповнювати її, відігравати роль фундаменту, на основі якого й функціонуватимуть інституції. За таких обставин нормативно встановлена, формальна інституційна система існуватиме в одній площині зі смислами, що продукуються символічною системою, і задекларована політика відповідатиме реально існуючим практикам.

Саме на виконання цих завдань в ідеалі й мала б спрямовуватися символізація політики, відіграючи роль своєрідної з'єднувальної ланки між нормативною та символічною підсистемами, сприяючи згладжуванню та поступовій нейтралізації розбіжностей і протиріч між ними. Цілеспрямовано використовуючи символічні ресурси, оперуючи символічним капіталом і створюючи нові символи та ціннісні постулати, на основі яких конструюється відповідний політичний порядок, актори з допомогою символізації можуть сприяти його стабілізації, перетворенню на дієвий та ефективний механізм регулювання суспільних взаємовідносин посередництвом згуртування соціуму навколо легалізованих формальних інституцій, нормативно закріплених «правил гри». Водночас, символізація політики, залежно від завдань акторів, може відіграти вагому роль й у дестабілізації ситуації, збереженні та розвитку неформальних практик, перешкоджаючи подальшій інституційній трансформації суспільства на шляху до сталого політичного порядку.

Суб'єктами символізації політики в окреслених умовах стають громадські об'єднання, групи інтересів, засоби масової інформації, більшість з яких лише в нових реаліях набули можливості для повноцінного функціонування. Сюди ж зараховуємо громадянське суспільство, яке або лише зароджується, або ж зазнає своєрідного ренесансу, відновлення. Водночас, будучи ще слабким, воно, зокрема на початках, відіграє радше доповнюючу роль, покладаючи відповідальність на політичну еліту, яка прийшла до влади внаслідок процесів оновлення, зумовлених кризою колишньої символічної реальності. Володіючи можливостями, необхідними ресурсами, в тому числі й адміністративними, саме еліта постає домінуючим суб'єктом продукування та поширення символів, трансляції у суспільну свідомість визначених смислів із подальшим закріпленням у ній.

Звісно, цей процес, його характер та вектор зорієнтованості залежить переважно від якості еліти, принципів її оновлення, співвідношення прибічників консервації політичної системи та прихильників еволюційного, демо-

кратичного розвитку. Ці параметри засвідчують не задеклароване, а реальне прагнення та здатність політичної еліти здійснювати політичну гру, залишаючись у рамках формально проголошених демократичних інституцій. Якість еліти зумовлює також зорієнтованість на дотримання впроваджених формальних інституцій та правил іншими політичними акторами, визначає подальшу еволюцію й удосконалення інституційної структури загалом.

Посередництвом символізації політична еліта може стимулювати акторів до добровільного та усвідомленого дотримання норм, популяризуючи їх, закладаючи міцні підвалини політичного процесу в площині формальних інституцій. Одночасно дотримання приписів формальних інституцій владною елітою може досягатися і через примус, коли символізація екстраполюватиметься крізь призму страху бути покараним, загрози накладання санкцій. Окрім того, використання символізації може спричинити й протилежний ефект, призвівши у підсумку до ще більшої деформалізації та поширення заміщуючих неформальних інституцій.

Загалом, під впливом символізації політики трансформація системи у контексті консолідації та конструювання стабільного політичного порядку може розгортатися, на нашу думку, в трьох основних напрямках – поступового прогресу; регресу; залишатися у стані «стабільної нестабільності».

Прогрес у формуванні під впливом символізації усталеного політичного порядку засвідчує поступова нейтралізація розбіжностей між нормативною та символічною системами, коли функціонування встановлених у суспільстві формальних інституцій все більше опирається на закріплену в свідомості систему ціннісно-світоглядних орієнтацій. Неформальні інституції поступово деактуалізуються на користь діючих формальних інституцій, що можуть увібрати їхні позитивні практики. Або ж, навпаки, під впливом символізації політики відбувається процес формалізації неформальних інституцій, на противагу неефективним формальним інституціям.

Звісно, жодна політична система, незалежно від її стабільності, не може функціонувати лише відповідно до встановлених формальних інституцій, на чому наго-

лошував, зокрема, Л. Даймонд [2]. Однак функціонування ефективного політичного порядку поряд із діючими формальними інституціями передбачає також існування комплементарних та узгодженого типу неформальних інституцій, котрі їх доповнюють, допомагають примирити всебічні інтереси акторів, стримують можливі заклики до змін. Причому політичний процес, на противагу «тіньовому маніпулюванню», відбувається переважно на засадах визначених та нормативно обумовлених «правил гри», що набувають всезростаючої легітимності й на рівні еліт, і серед широкого загалу. Внаслідок цього поступово зменшується невизначеність, пов'язана із формами та методами політичної конкуренції, зростає взаємна довіра між політичними акторами, а встановлений політичний порядок набуває ознак стабільності й ефективності.

Діаметрально протилежна ситуація спостерігається за умов, коли в процесі функціонування розрив між нормативною та символічною системами поглиблюється. Символізація політики постає тоді не як один з інструментів легітимізації й утвердження нового політичного порядку, а засобом досягнення різнобічних, часто взаємовиключаючих, короткотермінових цілей акторів, збереженням статус-кво, що склався в процесі трансформації. Публічний політичний процес все менше відповідає його реальному змісту, а загальний політичний порядок, конструювання якого й надалі залишається основним завданням транзиту, підмінюється за потребою безліччю приватних порядків. Формальні інституції деактуалізуються. Сама ж система зазнає широкої деформалізації, виявом чого стає значне поширення конкурентних та заміщуючих неформальних інституцій, ґрунтованих на нелегальних тіньових практиках. Це провокує натомість численні конфлікти, вирішити які в межах встановлених норм стає дедалі важче, внаслідок чого «гра за правилами» набуває ознак «війни без будь-яких правил». Відновити стабільність можна буде лише по-новому переоблаштувавши всю систему. Втім, таке розгортання ситуації не лише суттєво заштопорить розвиток системи, відкинувши її назад, а й значно ускладнить увесь процес конструювання нового політичного

порядку, незалежно від засад, на основі котрих консолідуватиметься суспільство.

Проміжним й водночас найнепередбачуванішим є продовження функціонування системи в стані «стабільної нестабільності». За таких обставин формуються дві реальності – нормативна (реальна) і символічна. Вони переважно не перетинаються, а символізація постає як технологія, котрою послуговуються актори, щоб зовнішньо нівелювати розрив між цими реальностями. Причому, заповнення прогалини між нормативною та символічною системами посередництвом символізації політики здійснюється штучно й ґрунтується на прихованому маніпулюванні свідомістю. У зміні ситуації загалом не зацікавлена ані владна еліта, ані значна частина інших акторів, для яких символізація слугує насамперед інструментом реалізації власних інтересів, а політична участь – переважно засобом матеріального збагачення. Водночас пріоритет і домінування неформальних зв'язків і практик над легальними інституціалізованими відносинами підриває авторитет та ефективність інституційної структури загалом, а формально демократичні інститути, де, на думку А. Мельвіля, часто ведуться «недемократичні ігри», можуть (і достатньо ефективно) використовуватися «димовою завісою» для побудови різного роду недемократичних режимів – цезаристських, султаністських, плебісцитарних, у тому числі їхніх «гібридних» різновидів [3, с. 131–132]. Одночасно легальні інститути можуть підмінятися кланово-корпоративними, клієнтальними утвореннями, а норми корпоративної етики та кланові інтереси створювати альтернативу задекларованим нормам політичної поведінки та загальнодержавним інтересам [11].

Усупереч цьому політичні актори зазвичай напоказ широко декларують власну прихильність формально проголошеним інституціям нової системи, обґрунтовують важливість і необхідність закріплення цінностей, властивим цим інституціям за нормальних умов. Публічно засвідчуючи тяжіння до таких цінностей, їхню домінуючу роль у процесі обумовлення власної поведінки та практиці прийняття рішень, актори імітують бурхливу діяльність

стосовно їхнього утвердження. Хоча зауважимо: ця діяльність вибіркова, несистемна і часто визначається політичною доцільністю та власними інтересами, а не прагненням побудови стабільного, ефективного політичного порядку. Паралельно на поверхні через посередництво символізації можуть цілеспрямовано поставати й окремі символічні конструкти, властиві попередній системі, спричинюючи ностальгію та чималий резонанс у суспільстві, провокуючи різнобічні конфлікти.

Унаслідок цього політичний процес нерідко зводиться до дискурсу навколо штучних та другосортних за вагомістю проблем, а його характерною ознакою стає симуляція. Симулювання при цьому стає тотальним, а тому сама демократизація нерідко зводиться до симулювання демократії як такої. Виникає всезростаюча маргіналізація суспільства й неорганічна консолідація навколо встановленого політичного порядку. Разом з тим, така система, гарантуючи панування владних еліт і сприяючи задоволенню інтересів населення, що її підтримує, тривалий час здатна залишатися зовні стабільною, хоча численні виклики та найменша зміна ситуації, в тому числі у сфері економіки, на міжнародній арені, як і розвиток громадського сектору загалом, здатні діаметрально змінити маятник її розвитку.

Підсумовуючи, зауважимо: в умовах транзиту символізація політики, безпосередньо впливаючи на легітимність і владних еліт, і номінально функціонуючих (але здебільшого не дієвих на практиці) формальних інституцій, бере участь у формуванні нової символічної реальності, зумовлює у межах політичної системи процеси оновлення політичної еліти й інституційної трансформації загалом. Одночасно встановлення стабільного політичного порядку, як безумовне підтвердження результативності транзиту, можливе лише за умови консолідації суспільства, його основних акторів навколо спільного простору цінностей та правових норм. Воно потребує досягнення когерентності між символічною реальністю та впровадженими формальними інституціями. Унаслідок вмілого оперування вже наявним символічним капіталом, визначення пріоритетів і продукування нових символів політичні актори посередництвом символізації політики здатні

безпосередньо сприяти перетворенню символічної системи на основу нормативної. Однак цей процес надзвичайно складний, тривалий і залежить від комплексу чинників, через вплив яких консолідація суспільства і стабільність легалізованого політичного порядку може відбутися на якісно іншій основі, аніж передбачалося на початку транзиту. Це призводить у кінцевому підсумку до встановлення широкого спектра новітніх авторитарних політичних режимів, а також своєрідних «гібридних» їхніх форм.

1. Вите О. Переход к демократии в России / О. Вите [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tomchin.ru/items/67.html>

2. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации? / Л. Даймонд // Полис. – 1999. – № 1. – С. 10–25.

3. Мельвиль А. Демократические транзиты / А. Мельвиль // Политология: Лексикон / под ред. А. И. Соловьева. – М. : Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – С.123–134.

4. Патрушев С. Власть и народ в России : обновление повседневных практик и варианты универсализации институционального порядка / С. В. Патрушев. – М:ИСП РАН, 2003. – 169 с.

5. Радченко О. Латинська Україна: нескінченість демократичного транзиту? / О. Радченко // Демократичний транзит в Україні : підсумки електорального циклу 2004–2007 рр. // Наук. зап. НУ «Острозька академія». – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2008. – Вип. 3. – С. 183–193. – Сер. : Пол. науки.

6. Хёсле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хёсли // Апокалипсис смысла : сб. работ зап. философов XX–XXI вв. – М. : Алгоритм, 2007. – 272 с.

7. Хлопин А. Деформализация правил: причина или следствие институциональных ловушек? / А. Хлопин // Полис. – 2004. – № 6. – С. 6–15.

8. Чернов В. Революция и порядок / В. Чернов //Палітычная сфера. – 2007. – № 8. – С.41–50.

9. Шашкова Я. Особенности транзита 90-х гг. XX в. как детерминанта современного российского политического режима / Я. Шашкова // Изд. Алтайск. гос. ун-та. – 2009. – № 4/4. – С. 311–316. – Сер. История. Политология. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://izvestia.asu.ru/2009/4-4/pols/TheNewsOfASU-2009-4-4-pols-05.pdf>

10. Шипунов Г. Теоретико-методологічні засади аналізу авторитарних і гібридних політичних режимів: український контекст / Г. Шипунов // Демократичний транзит в Україні : підсумки

електорального циклу 2004–2007 рр. // Наук. зап. НУ «Острозька академія». – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2008. – Вип. 3. – С. 89–102. – Сер. : Політ. науки.

11. Щедрова Г. Демократична консолідація політичної еліти : ціннісний аспект / Г. Щедрова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua /portal/Soc_Gum/Polzap/2010_2/10chgrca.pdf

12. Яницкий О. Социология риска / О. Яницкий. – М. : Изд-во LVS, 2003. – 214 с.

13. Eisenstadt S. Symbolic Structures and Social Dynamics. With Special Reference to Studies of Modernization / S.N. Eisenstadt, I. Rossi (ed.). – Structural Sociology. – New York : Columbia University Press, 1982. – P. 149–179.

Євгенія Макаренко

ПРОБЛЕМА МІФУ В СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

У статті розглянуто концептуальні засади проблеми міфу в політичній науці. Описано міф як цілісну, складну та нерегулюючу систему. Особливу увагу приділено постійним взаємодіям між міфом та суспільством, між міфом та людиною. Адже політичний міф має особливий вплив на суспільство загалом. Автор доходить висновків, що міфи все більше набувають науково-теоретичної форми, в якій описано бажане розв'язання проблем. Таким чином, цей напрям дослідження є цікавим і перспективним для подальшого розвитку.

Ключові слова: *міф, політичний міф, національна міфологія.*

Yevgenia Makarenko. The Problem of Myth in the System of Modern Political Science. In the article conceptual principles of problem of myth are considered in political science. A myth as integral, difficult and not regulative system is described. The special attention is spared paid to permanent co-operations between a myth and society, between a myth and man. In fact a political myth has special influence for society. An author comes to the conclusions, that

myths acquire an all more scientific-theoretical form the desirable decision of problems is described in that. Thus, this direction of research is interesting and perspective for further development.

Keywords: *myth, political myth, national mythology.*

Проблема міфологізації сучасної політичної свідомості завжди входила в ряд фундаментальних проблем суспільного та особистісного буття. Такий її статус зумовлений тим, що сучасне суспільство відчуває потребу в побудові нової моделі світу й місця людини в ньому з високим ступенем узагальнення й безумовного прийняття, що передбачає активний розвиток символічних умовних форм відображення дійсності. Політичний міф управляє людиною, створює для неї особливу – міфологічну реальність. Безкінечний потік інформації, символів, образів, масова комп'ютеризація суспільства сприяють міфологізації свідомості людини, оскільки міф постає стійкою структурою й дозволяє запровадити певну впорядкованість до хаотичної «картини світу». Міф виявляється тією самою «реальністю», в яку людина відверто хоче вірити.

На даному етапі проблема політичного міфу є однією з найактуальніших та найбільш обговорюваних питань в науковому середовищі. Адже ситуація складається так, що в процесі державотворення політична міфотворчість стала використовуватися як засіб маніпуляції масовою політичною свідомістю, внаслідок чого відбувається легітимація певних владних структур. Міф є основою легітимної влади та її стрижнем водночас. Тому зазіхання на головні політичні міфи держави є зазіханням на основи легітимності цієї держави. З огляду на те, що у сучасній політології міф розглядається як один із найважливіших механізмів впливу на свідомість суспільства, він стає важливим фактором не тільки національної політики, ідеології, але людського буття взагалі.

Важливими ідеями для нашого дослідження стали праці західних вчених, зокрема таких, як Г. Лебона, Г. Тарда, Е. Кассіра, М. Еліаде, Р. Барта, К. Леві-Строса, К. Хюбнера, Г. Шиллера, К. Флада та ін. Серед вітчизняних

вчених слід відзначити В. Полосіна, В. Шейнова, А. Цуладзе, М. Головатого, М. Михальченка, Ю. Шайгородського та інших дослідників.

Цікаві та своєрідні погляди на міфи та міфологічне сприйняття слід виділити у початківця так званої структурної типології міфів К. Леві-Строса. У своїх працях він особливого значення надає дослідженню міфів як одному із шляхів самопізнання людського духу, виходячи з постулату про те, що міфологічне колективно-несвідоме фантазування відносно незалежне від впливу інших форм племінної життєдіяльності. Тобто, він розглядає міф як специфічний елемент первісної логіки, аналізуючи структуру міфологічного мислення більшою мірою, ніж міфічну розповідь [8].

Проблему природи людського мислення, культурної зумовленості його розвитку розглянуто в більшості праць з проблем міфології Л. Леві-Брюля. Його роботи глибоко пронизані загальною ідеєю про своєрідність, унікальний характер первісного мислення, якісно відмінного від логічного мислення сучасної цивілізованої людини. На думку вченого, саме ці особливості мислення людини і стали передумовою міфологічного світосприйняття й світовідчуття. Основне положення усіх досліджень Л. Леві-Брюля – це колективні уявлення, які не зникли і в сучасному європейському суспільстві. Головна його заслуга полягає у відкритті якісних змін, які відбуваються із мисленням у процесі його поступового й поступального історичного розвитку. У зв'язку з цим така концепція мала значний вплив на вивчення історичної специфіки мислення (ментальності) у різні епохи, в тому числі на аналітичну психологію К. Юнга та інших. Праці Л. Леві-Брюля послужили могутнім стимулом розвитку культурно-історичного підходу до аналізу людської психіки загалом [7].

Реальна політизована практична дійсність породила потребу в нових дослідженнях політичних процесів, пов'язаних із масифікацією політичних явищ, появою нових пропагандистських технологій, впливом інформаційно-комунікаційних технологій тощо. Ця потреба пов'язана із сильним впливом на свідомість людини засобів масової

інформації. Такі явища можна назвати аналогічними політичним міфам, адже вони уловлюються і використовуються політичними лідерами, політтехнологами та іншими, хто зацікавлений у реальній і конкретній суспільно-політичній практиці.

Великий фактичний матеріал з дослідження й осмислення міфів й міфології надали свого часу Джозеф Кемпбелл та Мірча Еліаде. Так, Дж. Кемпбелл стверджував, що позбувшись спадку релігійних символів і ритуалів, сучасне секуляризоване суспільство відчуває потребу в певних вічних цінностях, які можна побачити за міфами й легендами. Також він вважав, що сучасна людина розвіяла міфічні мрії заради пробудження свідомості. Така точка зору видається оригінальною [5]. Та, на жаль, у сучасному світі ми не можемо її назвати раціональною. Адже позбутися міфів не можливо, в нашому розумінні вони не зникають, а постійно циркулюють. «Старі» міфи набувають нового забарвлення, надають йому нового звучання і в устах нових героїв вони звучать по-іншому.

М. Еліаде наголошував на тому, що для присутності міфу в сучасному інформаційному суспільстві є більше ніж об'єктивні причини. Так, він виокремив у міфі актуальність параподії, яка знову й знову повторюється в умовах сьогодення, відображаючи центральне місце у міфі – архетип. У такому його розумінні міф є сучасним, а міфи взагалі відтворюють парадигми всіх людських дій. М. Еліаде вважав, що досягнутий рівень наукових результатів дав змогу застосувати їх не лише до стародавніх суспільств, а й у сучасній політиці [3]. Для сучасності така ситуація не є аномальною, ми звикли до того, що це стає повсякденністю не тільки в політиці, а й на вищому рівні – державному. Тому дуже важливо виділяти чіткі межі прийняттого і дозволеного. Німецький філософ К. Хюбнер вважав, що міф має свою логіку, а міфологічне світосприйняття є альтернативним або фактично протилежним науковому [11]. Та на даному етапі не можна розділяти міф та науку, адже це питання набуло широкого обговорювання, яке стосується суспільства загалом, на яке має бути раціональна відповідь.

Ціла низка досліджень, особливо сучасних авторів, стосується проблеми політичного міфу. Так, Р. Барт у своїй книзі «Міфологія», зокрема, стверджує: «З образної форми мислення стародавній міф перетворюється на інструмент політичної демагогії. Міф для Р. Барта є не лише критичним, а й естетичним об'єктом, його аналіз функціонально аналогічний художньому синтезу» [1, с. 88]. У свою чергу, Е. Кассіерер наводить багато доказів того, що міфотворчість є одним з найдавніших видів людської діяльності. У своїх працях він описує закони світу міфів, вважаючи міф страшною силою, яка створює умови для підкорення народів політичним вождям, лідерам і позбавляє особистість індивідуальності, неповторності. Так, у роботі «Техніка сучасних політичних міфів» він говорить: «Цілеспрямоване створення міфів як засобів маніпуляції масовою свідомістю саме з політичною метою» [4, с. 53]. Для дослідження феномену «політичний міф» такі думки, погляди мають принципове значення.

Відомий англійський політолог К. Флад у своїй монографії «Політичний міф» аналізує феномен політичного міфу, який в його розумінні є інструментом ідеології, на відміну від «священного» міфу, який підкоряється релігійним цілям. Автор показує, як народжуються політичні міфи, як вони змінюються, які їх функції в суспільстві, виокремлює механізми політичної міфотворчості [10].

Міфи, міфологія як суспільні, соціальні явища не можна максимально глибоко зрозуміти, пояснити, якщо це торкається і такого специфічного виду мислення, як мислення утопічне. Більшість робіт цього напрямку близько підходять до розуміння глибинного взаємозв'язку міфологічного і політичного. Розгляд утопічних учень стає тією утопічною ланкою, що об'єднує вивчення давньої міфології і сучасних політичних міфів.

Сутність міфу не визначається його матеріальним носієм. Не визначається вона й тим, що він повідомляє. Сутність міфу полягає у прихованому від безпосереднього аналізу змісті, який міститься в міфі й потужно впливає саме на його споживача. Саме на цьому наголошує Р. Барт у своїй роботі «Міфології»: «Оскільки міф – це слово, то

міфом може стати все, що покривається дискурсом. Визначальним для міфу є не предмет його повідомлення, а спосіб, яким воно передається; у міфі є формальні межі, але немає субстанціональних» [1, с. 265]. Тобто, таким чином можна сказати, що форма інколи важливіша за сам його зміст. Сучасні політичні міфи існують для того, щоб залучити до політики якомога більше людей, спрямувати їх у тому напрямі, який вказує концепція, що не рідко ігнорує інтереси окремих особистостей. У соціальній, політичній практиці міф ліквідує конфлікт між особистими прагненнями і вищими цілями, він існує для того, щоб люди жертвували нагальними інтересами в ім'я майбутнього, іноді примарливого, не чіткого. Розгляд міфу у площині маніпуляції масовою свідомістю є однією з провідних сфер дослідження політичної міфології. В основі міфологічного світосприйняття людини лежать такі фундаментальні феномени людської психіки, як колективне несвідоме. Вони і є тим фундаментом, підґрунтям, на якому впродовж усієї історії людства вибудовувалися різноманітні релігійні, соціальні, культурні та інші міфи, що, в свою чергу, завжди допомагали людині адаптуватися до життя у соціумі, пояснювали навколишній світ, його природу та особливості, підтримували в часи життєвих випробувань. Вдалі політичні міфи добре сприймаються індивідуальністю, і особливо масовою свідомістю, оскільки найчастіше ґрунтуються на засадах, які мають певний вплив на психіку людини. Вони допомагають також політичним силам і лідерам, відповідно, згуртувати маси, спрямувати їхню енергію в заданому, потрібному напрямі, що, власне, і зумовлює особливості історичного процесу і на кінцевому етапі отримати бажаний результат.

Окремі аспекти міфів, політичної міфології розробили такі вчені: В. Полосін, В. Шейнов, А. Цуладзе, Я. Любівий, І. Панарін. В. Полосін у своїй роботі «Міф. Релігія. Держава» вводить новий універсалістський метод дослідження міфології, вважаючи при цьому міф універсальним алегоричним засобом вираження і передавання соціального та культурного досвіду. В. Шейнов детально розкриває способи маніпулювання, в тому числі й політичного, та

можливі варіанти захисту від нього, оскільки міфи без маніпулювання не існують. А. Цуладзе розглядає політичне маніпулювання як управління масами, що на сучасному етапі, в умовах нестабільних суспільств, має велике поширення. Я. Любівий описує змінені стани масової свідомості, аналізує їх і, в свою чергу, доходить висновку, що страхи та апатія, які вельми часто володіють населенням, а також надто поширені містичні настрої серед людей спричиняють кризу суспільства, що захоплює не лише фінансово-економічну, соціально-політичну системи, а й більш глибокі, базові уявлення суспільства загалом. І, як наслідок, усе це, на його думку, веде до руйнування фундаментального суспільного міфу.

І. Панарін у своїх працях велике значення надає інформаційно-психологічному чинникові, який, на його думку, в ХХІ столітті стане найважливішим у світовій політиці. А тому окремо взята країна повинна подбати про свою відповідну інформаційну безпеку, захистити свій інформаційний простір, оскільки війни майбутнього будуть не інакше як інформаційними війнами.

У світлі саме такого прогнозу актуальним є дослідження різноманітних аспектів психологічного, ідеологічного, духовно-морального виміру політики, до якого близько дотична і тема політичних міфів, і їх використання у політичному процесі, політичному маніпулюванні свідомістю мас.

Для розуміння сутності політичних процесів у сучасному світі, в тому числі й у контексті політичних міфів, мають велике значення також праці російського дослідника А. Кольєва. Він предметно розкриває місце і роль міфу в політичному мисленні й практиці, в індивідуальній і масовій свідомості, детально розглядає технології конструювання і руйнування політичних міфів, віддаючи належне, зокрема, значенню національної міфології в політиці [6, с. 87]. Тема національного є не менш неоднозначною, ніж тема міфології. Зрештою, набір міфів класичного вигляду, як-то система міфологічних поглядів первісної людини, не можливо назвати національною міфологією. Адже тут йдеться про категорії автентичного,

народного, але не повною мірою національного. Національний міф – це невід’ємний елемент нації та політики, такий, як, наприклад, національна ідея. Виразним прикладом для української нації є поява в кризовій ситуації «героя-рятівника», який спроможний на цілковитий злам існуючої системи та здатний побудувати нову, «ідеально» змальовану в його оповідях. З цими сподіваннями пересічні громадяни пов’язують подолання економічного краху в країні, підвищення рівня освіти чи подолання безробіття тощо.

«На жаль, – як підкреслює О. Полісаєв, – конкретно існуюча в українському суспільстві система міфологічних образів ще не стала предметом безпосереднього критичного аналізу. Значно частіше доводиться мати справу з «раціональним» обґрунтуванням «доцільності», розумінням ситуацій, де потужною складовою виступає міфологічна їх інтерпретація (йдеться, зокрема, про традицію політичних дискусій, часом корельованих із партійно-груповими інтересами). У той же час, сучасна політична міфологія не рідко використовується політичними організаціями і владними структурами для цілеспрямованого програмування масової свідомості» [9].

Фактично логіка політичного міфу заключається в тому, щоб визначити причинний зв’язок, що заперечений внаслідок соціальної кризи, перенести його у сферу міфічних образів, де може бути знайдено новий причинний зв’язок, і потім знову перенести його в політичну реальність. Таким чином, політичний міф несе в собі своєрідну пошукову логіку, яка діє у разі відсутності повноти вихідних даних.

О. Донченко і Ю. Романенко вважають, що наше колективне несвідоме містить інформацію про ті етапи соціальної революції, які пройдені людством. «У кожному з нас є фундамент, на якому відбувається та чи інша характерологічна конструкція. Люди, які різняться за змістом цього фундаменту, однаковою мірою необхідні соціумови для забезпечення його повноцінної життєдіяльності. Але різновиди людей з їх глибинними орієнтаціями й поведінковими програмами також є своєрідними архетиповими механізмами

розвитку суспільних процесів. Кожний людський вид – носій певного механізму, і всі разом відповідають за енергоінформаційну забезпеченість соціуму загалом» [2, с.57].

Важливими також є форми реалізації політичного міфу, які мають місце на повсякденному та спеціалізованому рівнях політичної свідомості. Форми реалізації політичного міфу у свідомості зумовлені самою системною природою цього явища, а саме – спрямованістю взаємодіючих між собою структуроутворюючих відношень, які обумовлюють буття політичного міфу на повсякденному та спеціалізованому рівнях політичної свідомості. Так, структуроутворюючим відношенням політичного міфу на повсякденному рівні політичної свідомості є віра, суть якої полягає в самій потребі носія свідомості вірити в ідеал, створений за допомогою його власної або чужої уяви.

Політичні міфи набувають повної сили тільки тоді, коли вони задіяні в ідеології та пропаганді, які надають їм відповідальної тотальності. Ідеологія, пропаганда можуть пробуджувати в людях значні духовні сили, а правильно поставлена пропаганда може якийсь час підтримувати їх на заданому рівні. Власне, до цього політична пропаганда прагне завжди, оскільки за інших умов політичне життя важко собі уявити.

У політичні міфи люди вірять, оскільки це дає змогу зрозуміти невідоме або віддалене минуле. Їх використовують і з метою мобілізації значної кількості людей на певні дії, скажімо, на підтримку непопулярних політичних рішень політичних діячів і навіть антинародних політичних режимів.

Потреба сучасної людини в цілісному і зрозумілому баченні світу породжує (відроджує) міф. Привабливість тієї чи іншої ідеї, ступінь її сприйняття суспільством прямо залежить від рівня її міфологічності. Таким чином, суспільство, не усвідомлюючи реальну дійсність, сприймає ці процеси як належні.

Також важливо зазначити, що більшість політичних міфів зосереджені саме навколо влади: її здобуття, утримання чи втрати. Саме для завоювання чи збереження влади використовуються такі технології, як маніпуляція

та пропаганда, задля зміни свідомості великих груп людей, має на власну користь. Так звана «міфологія влади» являє собою як максимально позитивне, довершене явище, що однаково корисне як окремій людині, так і всьому суспільству загалом. Призначення політичного міфу полягає в легітимації політики, політичного порядку, політичного режиму, діяльності окремих політичних лідерів та інше в ситуаціях, коли вони найчастіше не є такими. І хоча в ідеалі влада має бути чистою, корисною, прозорою для громадян, суспільства і не повинна супроводжуватися міфами, в реальному житті все навпаки. Зрозуміло, що очікувана влада не повинна зосереджуватися на створенні міфу, але, на жаль, такої в світі ще немає.

Отже, політична міфотворчість, маючи в своєму арсеналі ідею, є невід'ємною частиною реалізації політичного життя, зокрема таких аспектів впливу, як на маніпуляцію свідомості. Такі фактори, як вплив на несвідоме начало, різні методи маніпуляцій, зомбування, чорний PR та інші способи використання людської свідомості з певною метою, мають маловтішне майбутнє. Боротися з цим немає сенсу. Штучно створений міф – величезна сила, без якої, на жаль, сьогодні суспільство не може обходитись. Єдиний вихід, що обмежить той негатив, якого завдає сучасна міфотворчість, – це міра дій тих, хто стоїть за виборчими технологіями, керуванням державного апарату та всіма, хто має якусь владу над людиною, натовпом, масою чи над суспільством загалом. Склалися міфи незалежно від історичної доби, обставин, ніби повторюючись. Це міфи про великих і мудрих вождів, правителів, про мудру і далекоглядну політику, про суспільні, соціальні зміни на краще тощо.

Роль політичного міфу у житті суспільства унікальна. Адже у міру демократизації, посилення взаємозв'язку людини та інформації в рамках міфу відбувається формування людської свідомості і суспільство знаходить своє особливе місце. Головна заслуга політичного міфу полягає в тому, щоб він забезпечує функцію самоорганізації суспільства, виявляючи і засвоюючи соціальні цінності і пріоритети, з'єднуючи розум і підсвідомість, логіку і

почуття, втілюючи їх в особливому психофізичному стані єдності зі світом.

У висновку необхідно зазначити, що політичні міфи містять перекручений і містифікований образ конкретної політичної та економічної ситуації й мають здатність швидко поширюватись у суспільній свідомості. Як свідчить досвід, політичні міфи, піднесені в ранг офіційної політики, становлять велику небезпеку і виступають засобом маніпулювання мас. Вони негативно впливають і на буденну політичну свідомість, яка внаслідок неповноти або відсутності потрібної інформації здатна до некритичного сприйняття хибних уявлень. Тож доцільним буде дослідження з тематики політичних міфів, яке може знайти раціональні відповіді на питання, що склалися в суспільно-політичному бутті.

-
1. Барт Р. Мифологии [текст] / Р. Барт. – М., 1996. – С. 214.
 2. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика [текст] / О. Донченко, Ю. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
 3. Элиаде М. Аспекты мифа [текст] / М. Элиаде. – М. : Академический проект, 2001. – 240 с.
 4. Кассирер Е. Миф про государство [текст] / Е. Кассирер // Мир философии. – М.: 1991. – 491 с.
 5. Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой [текст] / Дж. Кемпбелл. – М., 1999. – 384 с.
 6. Кольев А. Политическая мифология: Реализация социального опыта [текст] / А. Кольев. – М. : Логос, 2003. – 288 с.
 7. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное и первобытное мышление [текст] / Л. Леви-Брюль. – М. : Педагогика-Пресс, 1994. – 436 с.
 8. Леві-Строс К. Структура антропології [текст] / К. Леві-Строс. – К. : Основа, 1997. – 482 с.
 9. Полісаєв О. Соціально-філософське дослідження трансісторичності міфологічного освоєння світу [текст] / О. Полісаєв / Дис. докт. філос. н. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 32 с.
 10. Флад К. Политический миф. Теоретическое исследование [текст] / К. Флад ; [пер. с англ. А. Георгиева]. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 264 с.
 11. Хюбнер К. Истина мифа [текст] / К. Хюбнер. – М. : Республика, 1996. – 448 с.

Олена Палько

ФЕНОМЕН ЄВРОКОМУНІЗМУ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Стаття присвячена аналізу та оцінці явища єврокомунізму в суспільно-політичній думці Західної Європи. Автор всебічно розглядає явище єврокомунізму у 1960–1970-х роках та вказує на особливості цього напрямку поряд з іншими соціалістичними ідеями. Автор визначає актуальність цього явища та зауважує щодо необхідності врахування досягнень цього європейського філософського руху для сучасної політичної ситуації в Україні.

Ключові слова: єврокомунізм, «третій шлях до соціалізму», модифікація марксизму, національний комунізм

Olena Palko. The phenomenon of Eurocommunism in West-European social and political thought. This article touches upon the problem of Eurocommunism and estimates its place among the social thoughts of Western Europe in the XX century. The main peculiarities of this doctrine are depicted and compared with the earlier modification of Marxist theory in Europe. The author shows the urgency for studying this phenomenon and considers main conclusions which can be made for current political situation in Ukraine.

Keywords: Eurocommunism, «third way to socialism», modifications of Marxism, national communism

Ідеологію комунізму можна вважати однією з найвпливовіших у ХХ столітті. І не лише тому, що майже ціле століття існувала держава, в якій вона набула статусу державної програми. Ми можемо говорити про цілий комуністичний світ, що був захоплений ідеями К. Маркса. Важливою ознакою марксистської ідеології є її гнучка, мало не універсальна пристосовуваність до різноманітних умов розвитку суспільства, що, зокрема, втілилось у її національних адаптаціях комуністичної ідеології у ХХ столітті.

Окрім того, до комуністичної ідеї можна підходити по-різному. По-перше, коли вона стає державною ідеологією та здійснюється через діяльність єдиної політичної партії.

По-друге, коли проникає у громадську думку через посередництво різних політичних партій комуністичного спрямування. У першому випадку, комуністична ідея служить для виправдання конкретної політики правлячої еліти. У другому випадку ця ідея, не застосовувана до практики державного управління, залишається на рівні утопії, а тому має велику кількість прихильників.

Європа другої половини ХХ століття стала ареною боротьби різних політичних ідеологій. Можна з упевненістю стверджувати, що у цей час відбувалась і інтелектуальна дискусія в межах соціалістичного табору. Два відмінні шляхи соціально-політичного та економічного розвитку поділеної Європи втілились у двох моделях становлення ідеології комунізму. Перша – спотворена практикою партійної діяльності викривлена форма комуністичної ідеології – марксизм-ленінізм, яка з подачі СРСР була перенесена на країни Східної Європи. Єдність соціалістичного табору трималася на ідеологічній монолітності та догматичності, що уповні виявлялось у боротьбі проти опортунізму, ревізійонізму та інакомислення західноєвропейських марксистів.

У цей же час спостерігається зростання популярності ідеології марксизму у країнах Західної Європи, активізується діяльність комуністичних партій. Саме цей період розвитку марксистської доктрини набув означення єврокомунізм. Складність у визначенні цього явища полягає у тому, що ця теорія не має якогось певного організаційного оформлення, єдиного центру чи узагальненої програми. Тому під єврокомунізм можна підвести широке коло доктрин та концепцій політичних сил, які сповідують ідеї соціальної емансипації з урахуванням об'єктивних умов сучасності.

Єврокомунізмом можна назвати сукупність теорій та практичних підходів до реалізації соціальних цілей, розроблених представниками європейських комуністичних партій, особливо в Італії, Іспанії та частково Франції, що мали за основу трансформацію суспільного ладу демократичними методами, тобто наближення соціалізму засобами демократії. Ідеологічно необхідність появи єврокомунізму пояснювалася поверненням до первісного розуміння ідей Карла Маркса, невикривлених марксизмом-ленінізмом, а також спробою співробітництва з іншими (буржуазними)

партіями для реалізації інтересів своїх прихильників. Представники політичних партій, що підтримували ідеї єврокомунізму, намагалися засудити практику реалізації теоретичних положень К. Маркса та Ф. Енгельса у СРСР, а тому так активно виступали проти домінування цього варіанта марксизму у Європі та намагалися позбавитися впливу КПРС. Самі представники цього руху називали свою доктрину «оригінальним розвитком думки та дії комуністичних партій Західної Європи» [10].

Варто зауважити, що процес творчого розвитку марксизму знайшов втілення не лише в теорії єврокомунізму, що як офіційна позиція декількох європейських комуністичних партій з'явилася наприкінці 1970-х років. Якщо розглядати процес модифікації марксизму не за назвою, а за суттю поставлених завдань, то початки такого підходу можна віднайти з початку 1940-х років, коли була усвідомлена необхідність співробітництва усіх суспільних верств та політичних партій для боротьби з нацистською Німеччиною. Саме необхідність утворення коаліцій з представниками інших партій зумовила перегляд певних догматичних положень європейських комуністичних партій.

Цей підхід став можливим на основі використання попередніх теоретичних обґрунтувань щодо можливості застосування марксизму у зв'язку зі змінами історичних та політичних умов у ХХ столітті та мав на меті пояснити реальність втілення комуністичних ідей з врахуванням регіональних завдань. Історично першим, важливим для нашої проблеми переглядом теорії ортодоксального марксизму була філософія А. Грамші. Вважається, що саме його вчення уможливило узгодження ідей марксизму із об'єктивними умовами існування західного суспільства [7].

У своїх «Тюремних зошитах» автор засуджував здійснення більшовицької революції у Російській імперії, що відбулася, з його погляду, в обхід марксистського вчення. У своїй статті «Революція проти «Капіталу», що була написана одразу ж у 1917 році, автор доводив, що ця революція не була пролетарською, адже сам цей клас не був достатньою мірою розвинений у Росії. Більше того, він стверджує, що більшовики зреклися К. Маркса, а тому зовсім не були марксистами [1]. Можливо, саме такі ідеї А. Грамші симпатизували майбутнім представникам євро-

комунізму, що оголосили філософа своїм натхненником. Але, як доводить американський дослідник творчості італійського філософа К. Харман, останній був так само далеко від єврокомунізму, як і від марксизму-ленінізму. Автор вказує на такі основні риси філософії А. Грамші, як необхідність знищення капіталістичної держави шляхом революції, зневага до парламентаризму та міжкласового співробітництва, відстоювання центральної ролі робітничого класу у побудові комунізму, які у середині століття почали замовчуватись [8].

Пізніше критика панівної ролі комуністичної партії знайшла своє втілення у теоретичному обґрунтуванні політики Й. Броз Тіто в Югославії. Через конфлікт із Й. Сталіним керівництво Югославії відмовилося від участі у Інформбюро, а також багато в чому заперечили положення марксизму-ленінізму. З цього часу почали проводитися реформи у пошуках «югославського шляху» до соціалізму. Була проведена децентралізація в управлінні та плануванні економіки. Це була своєрідна форма капіталізму, що мала за основу самоуправління робітників на підприємствах та приватній ініціативі у сільському господарстві.

У державі також відмовилися від керівної ролі Комуністичної партії, яка була перетворена на Союз комуністів (СКЮ). Партія позбувалася свого революційного статусу, натомість оголошено Союз комуністів як політичний інструмент робітничого руху, метою діяльності якого було забезпечення розвитку соціалістичної свідомості мас. На IX з'їзді СКЮ Й. Броз Тіто оголосив, що ця організація починає процес власної зміни та перетворення із класичної партії у керівну ідейно-політичну організацію нового типу. Таким чином партія відмовлялася від своєї політичної влади на користь самоуправління [2, с. 117]. Небезпека таких реформ для політичної гегемонії СРСР була очевидною ще й тим, що Тіто оголосив, що так звана югославська форма соціалізму може бути застосована і в інших соціалістичних країнах. Безпартійна демократія, до впровадження якої прагнули в Югославії, була оголошена загальним принципом комуністичного руху.

Уже в 1950-х роках вплив ідей Тіто помітний у Польщі, під час приходу до влади В. Гомулки, та у подіях

в Угорщині у 1956 році. Саме югославсько-радянський розрив 1948 року, на думку дослідників, започаткував розкол комуністичного руху за національною ознакою [5, с. 642]. Політична криза 1971 року сприяла зміні поглядів на роль партії серед її керівництва. На XXI засіданні Президії СКЮ Й. Броз Тіто зауважив, що «необхідно зміцнювати наш Союз комуністів як ефективне революційне знаряддя, як авангард нашого робітничого руху» [2, с. 123], а попередні тенденції партійного будівництва були оголошені помилковими.

Грунтуючись на теоретичних поглядах своїх попередників, єврокомунізм у формі більш практичного вчення виник та його ідеї набули найбільшого поширення серед керівництва Італійської та Іспанської Комуністичних партій. Саме ці партії мали великий досвід співпраці з іншими політичними силами у боротьбі з єдиним ворогом – фашизмом. Так, для прикладу, у 1936 році в Іспанії був утворений Народний фронт з комуністів, соціалістів та республіканців, що здобули переконливу перемогу на виборах. Навіть зі встановленням диктатури Франко діяльність комуністичної партії не припинялася. Практика Народного фронту, що базувалася на об'єднанні найбільшої кількості сил для ефективного управління державою, стала дуже популярною після війни.

Після XX з'їзду КПРС у 1956 році з'явилася легальна можливість критики марксизму-ленінізму у сталінському варіанті. Деяке ослаблення залежності європейських компартій від КПРС дало можливість виникнути новим ідеям у межах комуністичних партій. Окрім цього, у 1960-х роках відбулися певні події, що об'єктивно зумовили розвиток ідеї європейського комунізму. По-перше, студентські революційні виступи у 1968 році в Парижі довели неспроможність капіталізму підтримувати постійне зростання добробуту громадян, а також викрили ілюзію про задоволення інтересів усіх верств у капіталістичному суспільстві. Це було певне наближення до нової популярності соціалістичних ідей. З іншого боку, події Празької Весни показали, що соціалістичні ідеї не можуть більше втілюватись у традиційних формах. Постала ідея необхідності демократизації комуністичного руху зсередини, включення соціалістичних партій до процесу демократизації в межах

країни та ширше – Європи. Викриття тоталітарної суті сталінського режиму поставило вимогу побудови соціалізму на новій, відмінній від радянської, основі.

У 1970-х роках діяльність цих партій щодо створення особливого політичного курсу на демократизацію разом зі звільненням від впливу СРСР набула ще більшого розмаху. У 1977 році у Мадриді лідери трьох комуністичних партій Е. Берлінгуер (1972 – 1984), С. Карілло (1976–1985) та Ж. Марше (1972–1994) оголосили про можливість переходу до соціалізму новим шляхом, в умовах миру та свободи. Цей новий шлях мав назву, наприклад, «соціалізм кольору Франції» [10] або «самостійний та національний шлях до соціалізму в Італії» [11]. Цього ж року вийшла програмна праця С.Карілло «Єврокомунізм та держава», що теоретично означила положення нової доктрини. Ці партії виходили з того, що соціальний прогрес суспільства може бути досягнутий лише спільними зусиллями та бажанням більшості. Стосовно досягнення соціалізму демократичними засобами, у 1975 році у спільній заяві Італійської та Французької компартій було висловлено думку, що шлях до соціалізму може бути реалізований лише в рамках постійної демократизації економічного, політичного та соціального життя. Таким чином соціалізм буде найвищою сходинкою розвитку демократії та свободи [11].

Окрім загальної демократизації в комуністичному таборі, була і прагматична мета для оголошення курсу на єврокомунізм у 1970-х роках. Чергові вибори в Іспанії, Італії та Франції показали, що популярність комуністичних партій постійно падає, а тому для утримання влади потрібно було переорієнтовуватися на новий електорат. Іспанська комуністична партія після смерті Франко у 1976 році лише вийшла з підпілля та боролася за підтримку. Прихильність до Італійської комуністичної партії також постійно падала. На парламентських виборах у 1968 році ІКП набрала всього 26,9% голосів, тоді як нова політика у 1976 році принесла партії 34,4% голосів – небачений успіх для комуністів, який має бути також співвіднесений з економічною кризою 1974–1975 рр.

Для комуністичної партії Франції «єврокомуністичний період» був значно коротший. Лідери цієї партії до початку

1970-х років не виявляли особливих прагнень критикувати політику КПСР. Для них єврокомунізм полягав лише у наголошенні на повазі до демократичних основ та громадянських свобод людини. У вступній промові на XXI з'їзді партії у 1974 році було заявлено, що «безпрецедентний розквіт демократії та свобод дозволяє гармонійно поєднати суспільні інтереси народу та нації з індивідуальними схильностями кожного громадянина», а також, що французький шлях до соціалізму може бути лише демократичним [6, с. 33].

Таким чином, представники європейських комуністичних партій почали поступовий перехід до нової теорії робітничого руху, який би міг відбити усі ті умови, що почали впливати на формування комуністичної ідеології в умовах капіталістичного розвитку. Європейські комуністичні партії, принаймні їх значна частина, змінили своє устремління із революційних на реформістські, тобто ствердили ідею про те, що до соціалізму можна і слід прийти шляхом поступових реформ наявного ладу та у співпраці з найширшим колом політичних сил. У цьому прагненні комуністичні партії почали нагадувати соціал-демократичний підхід у досягненні соціальної справедливості, що набув широкої популярності ще у 20–30-х роках ХХ століття. Сама проблема розмежування теорії єврокомунізму та соціал-демократії є важливою для встановлення оригінальності першого як окремої доктрини. Адже вимоги щодо співпраці з іншими політичними силами, розширення соціальної бази, переорієнтація партії з революційної на реформістську є основними вимогами соціал-демократичних партій.

Єврокомунізм за своєю суттю був спробою поєднати очищені від радянських нашарувань ідеї автентичного марксизму з урахуванням власних умов та можливостей розвитку цієї доктрини. Саме такий відхід від радянської орієнтації як єдино правильної та можливої і можна назвати істотною характеристикою єврокомунізму, що відрізняє його від попередніх ревізій марксизму та соціал-демократії.

У 1978 році на ІХ з'їзді Іспанської комуністичної партії її лідер С.Каррілло оголосив, що їхня партія більше

не є марксистсько-ленінською, а відтепер є марксистською демократичною революційною партією. У 1979 році на XXIII Конгресі ФКП було оголошено про заміну терміна «марксизм-ленінізм» на «науковий соціалізм» у всіх документах партії. П. Тольятті на XV з'їзді ІКП заявив, що марксизм-ленінізм не відображає усього теоретичного спадку соціалістичної думки [3, с. 75].

Для розуміння єврокомунізму як окремої оригінальної доктрини потрібно проаналізувати ті основні положення, що вирізняли їх від попередньої модифікації марксизму. Єврокомуністи заявили про формування нової партії, яка найбільше відповідає реальним умовам, в яких діють європейські комуністичні партії. Ця нова стратегія зумовила необхідні зміни у структурі та діяльності організації. Якщо партія мала на меті розвиток демократичного суспільства, то вона і сама у своїй внутрішній структурі та міжпартійних зв'язках повинна була стати максимально відкритою та демократичною. Метою такої партії було отримання широкої підтримки громадськості на основі співпраці та взаємодії з іншими політичними силами. Змінилося саме уявлення про те, якою повинна бути нова комуністична партія, щоб повністю відповідати усім тим вимогам, які постали в сучасних умовах.

Одразу після війни П. Тольятті лідер італійських комуністів, оголосив про оновлення організації з утворенням нової робітничої класової партії. Двома основними завданнями перед такою партією були здобуття максимальної підтримки на виборах та входження до широкої правлячої коаліції. З метою вирішення першого завдання компартія вперше була перетворена з кадрової у масову партію. Це зумовило величезний притік прихильників у члени партії. Так, у період з 1973 по 1975 рік ІКП набула 200 тисяч нових членів, а на 1975 рік загальна кількість членів партії досягла приблизно 1,6 млн чол. [4, с. 81]. Аналогічні процеси спостерігалися і в інших компартіях. Політичне зростання партійних рядів відбувалося за рахунок, як правило, симпатиків нової партії, що набувала нових рис у демократичних умовах.

Варто зауважити ті основні положення програми «нової партії», що порівняно зі статутом партії ленінського зразка зазнали найбільших змін:

1. Переосмислення ролі партії у суспільстві. Відповідаючи на всі ті завдання, що стояли перед європейськими комуністичними партіями, необхідно було переглянути значення партії у суспільстві. Було змінено визначення суті та мети партії. Так, по-перше, було відхилено ідею про авангардну роль партії. Прихильники єврокомунізму зауважували, що така роль не походить від назви чи доктрини партії, а повинна бути постійно підтверджена боротьбою партії за прихильність, можливістю вирішувати конкретні питання та відповідати на запити нового робітничого класу. По-друге, утвердилася думка, що в сучасних умовах комуністична партія повинна співпрацювати з іншими партіями соціального спрямування. Було визнано право та можливість інших робітничих партій долучатися до розв'язання соціальних проблем. По-третє, особливий наголос почали робити не на правах комуністичної партії як єдиної, що представляє інтереси пролетаріату, а на її обов'язках втілювати та реалізовувати інтереси робітників. Таким чином, компартія стала відкритою до політичних альянсів та співпраці не лише з іншими політичними партіями, а й з громадськими об'єднаннями.

2. Відносини між партією та суспільством. Нові реформи зумовили відкритість партійних організацій не лише до соціального контролю, а й до критики з боку опонентів. Гласність стала новою характеристикою партії. Засідання та документи партії було відкрито для загального доступу. Також партії єврокомуністичного спрямування відмовилися від свого опозиційного статусу, тобто від постійної критики існуючого ладу, натомість почали співробітництво з представниками колись ворожих ідеологічних організацій. Але таке співробітництво зовсім не має на меті погодження з існуючими умовами. Єврокомуністи обрали «третій шлях» зв'язку партія–держава: не догматичний, характерний для ортодоксальних комуністичних партій, та не спосіб вростання у суспільну структуру, що притаманний соціал-демократичним партіям, а процес зміни капіталістичного устрою шляхом входження в систему урядування та конкретними реформами для досягнення своїх цілей.

3. Відмова від статусу кадрової партії. Боротьба за широку підтримку зумовила переорієнтацію партії із

кадрової на масову. У 1946 році на VI з'їзді Комуністичної партії Італії було прийнято зміни до статуту, за якими членом партії могла стати особа, «яка є громадянином Італії, досягла 18-річного віку, незалежно від її релігійних та філософських поглядів, що приймає програму партії». Було відмінено положення про кандидатський стаж в один рік та необхідність рекомендацій від членів партії. Звичайно, це не означало, що партія мала на меті лише кількісне розширення. В одному із програмних документів Іспанської комуністичної партії було наголошено, що компартія тепер є масовою партією нового типу, яка приділяє велику увагу формуванню та розвитку своїх кадрів.

4. Нове наповнення терміна «демократичний централізм». У СРСР це поняття тлумачилось як виборність усіх керівних посад знизу до верху; періодичну звітність партійних органів перед своїми партійними організаціями та керівними органами; сувору партійну дисципліну та підкорення меншості більшості; безумовна обов'язковість рішень вищих органів влади для нижчих. У новому варіанті програм європейських комуністичних партій ці вимоги розглядались як авторитарні тенденції до бюрократизації в межах організації, з якими намагалися боротися. Можливим варіантом для таких змін стала спроба поєднання демократизму у висловленні думок та свобода їх обговорення з необхідністю забезпечення єдності та відданості партії. Внутрішній демократизм також почав означати те, що партія є відкритою до критики та альтернативних думок з боку своїх членів [4, с. 78].

Також було зменшено роль центрального комітету партії. Було оголошено, що усі рішення в межах компетенції партії повинні прийматися шляхом дебатів та широкого обговорення, а не через систему виконавчої вертикалі партії, тим більше – одноосібно.

Така демократизація внутрішньої структури комуністичної партії, однак, не стала загальносхваленою усіма прибічниками нового прочитання теорії марксизму. Так, керівництво Французької комуністичної партії заперечило підхід до партії як загальнонародної. Була висловлена думка, що комуністична партія повинна залишатися партією відданих прихильників, де рішення прийматимуться

шляхом широкого узгодження поглядів її членів. Таким чином було приглушено загальне уявлення про перетворення компартії на силу, єдиною метою якої є збільшення її чисельності.

Незважаючи на такі значні зміни у внутрішній структурі комуністичної партії, було багато критики з боку представників інших політичних сил у недостатній трансформації цієї організації. Викликала осуд заборона формування фракцій у межах компартії, недостатнє значення, якого надавалося виборним процедурам у формуванні структурних органів партії, збереження надважливої ролі апарату.

Але навіть з огляду на такі неповні зміни можна дійти висновку про значні зрушення у внутрішній структурі та переосмисленні тієї ролі, яку комуністична партія повинна відігравати у суспільстві, що дійсно створили образ «нової партії», який так критикували прихильники автентичної концепції авангардної партії марксизму-ленінізму, для яких спроба єврокомунізму стала «антимарксистським виразом антиробітничої діяльності [9], зрадою та капітуляцією перед імперіалізмом.

Звичайно, єврокомунізм був значним ідеологічним досягненням. Але наслідки дотримання його теорії для самих комуністичних партій не привели до значних успіхів. У 1980-х роках комуністичні партії Європи зазнали кризи. На парламентських виборах 1984 року Іспанська комуністична партія набрала лише 4% голосів, а у 1986 році розкололася на кілька дрібних партій. Італійська комуністична партія також поступово втрачала електорат. Навіть радикальні зміни (зміна емблеми, ліво-центристська орієнтація, засудження комуністичних забобон) не врятували партію від розколу. У 1991 році була утворена Партія демократичних лівих, а традиційна комуністична партія знайшла своє продовження у Партії Комуністичного оновлення. Комуністична партія Франції з 1984 року на виборах теж набрала не більше 10%.

Причини такого зниження популярності важко однозначно оцінити. З одного боку, реформи у СРСР, пов'язані з приходом до влади М. Горбачова, позбавили єврокомуністів їхнього основного пункту критики, адже нова влада не намагалася більше втручатись у справи європейських

комуністичних партій. По-друге, зменшення ролі пролетаріату як класу у суспільстві перетворило усю політику комуністично орієнтованих партій на демагогію. Проблема полягала не у неможливості постійно пристосовувати комуністичне вчення до демократичних начал життєдіяльності суспільства. Середній клас, який поступово формувався в Європі, не міг стати прихильником навіть найбільш реформованих ідей комунізму. Зрозуміло, що економічні спади та кризи, що є обов'язковою ознакою капіталістичного розвитку, забезпечують лівим європейським силам певний рівень підтримки серед населення. Тому боротьба за вплив на здійснення політичної влади у майбутньому може бути успішною лише для об'єднаних лівих сил.

Але все ще залишається привабливість комуністичних ідей для значної частини інтелектуалів. Якщо політична спроможність марксизму в сучасних умовах досить умовна, то науковий інтерес до цієї теорії постійно зростає. Сучасна теорія капіталістичного суспільства та ринкової економіки постійно звертається до «Капіталу» К. Маркса, аби зрозуміти причини постійних економічних криз та пошуку відповідей на питання, зумовлені необхідним прогнозуванням суспільного розвитку. Марксизм, використаний у такий спосіб, може слугувати як засіб до реформування самого капіталізму, адже ті закони ринку, які були означені К. Марксом, є постійно діючими.

Єврокомунізм як практична спроба пристосування марксизму до політичних обставин у сучасних європейських умовах виявився нездійсненим, але як ідеологічна форма нового погляду на марксизм залишився надбанням суспільно-політичної думки.

1. Грамши А. Революция против «Капитала» / А. Грамши. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vif2ne.ru/nvz/forum/archive/60/60576.htm>

2. Кузнечевский В. Д. Эволюция югославской концепции социализма / В. Д. Кузнечевский – М., 1990. – 186 с.

3. Материалы VIII съезда Итальянской Коммунистической партии (Рим, 8–14 декабря 1956 г.). – М. : Госполитиздат, 1957. – (Документы и материалы зарубежных коммунистических и рабочих партий).

4. Материалы XIV съезда Итальянской Коммунистической партии (Рим, 18–23 марта 1975 г.). – М. : Госполитиздат, 1976. – (Документы и материалы зарубежных коммунистических и рабочих партий).

5. Фюре Ф. Минуте однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у ХХ столітті / Ф. Фюре. – К. : Дух і Літера, 2007. – 810 с.

6. XXI внеочередной съезд Французской коммунистической партии (Витри, 24–27 октября 1974 г.) / [Материалы съезда]. – М. : Политиздат, 1975.

7. Azcarate M. What is Eurocommunism? / M. Azcarate // Eurocommunism/ [edited by G.R.Urban] / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/it/eurocommunism.htm>

8. Harman C. Gramsci versus Eurocommunism / C. Harman // A quarterly journal of revolutionary Socialism. – October 4, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.marxists.org/archive/harman/1977/05/gramsci1.html>

9. Hoxha E. Eurocommunism is anti-communism / E. Hoxha. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.marxists.org/reference/archive/hoxha/works/euroco/env2-1.htm>

10. Marcy S. Eurocommunism: New Form of Reformism / S. Marcy. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : / <http://www.workers.org/marcy/cd/sameuro/euro/euro00.htm>

11. Pribicevic B. «Eurocommunism and the New Party»/ B. Pribicevic // In Search of Eurocommunism / [ed. By Richard Kindersley]. – London : Macmillan Press, 1981. – 113р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.marxists.org/archive/pribicevic/1981/eurocommunism.htm>

Тетяна Лукаш

ФІЛОСОФІЇ ВИБОРЧОГО ПРАВА: МОДЕЛЬ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті обґрунтовано, що гармонійний розвиток та імплементація виборчого законодавства безпосередньо залежить від рівня розвитку політичної свідомості та громадянських чеснот українського народу, а також від усвідомлення кожним громадянином важливості повноцінної реалізації своїх прав і свобод, особливо тих, які законодавчо гарантовані у правовому полі держави.

Ключові слова: людина, політика, культура, виборче право, політична свідомість, виховання.

T. Lukash. Philosophies of suffrage: Model of the period of independence incipience. It was justified, that harmonic development and implementation of electoral law depends directly on the level of development of political conscience and civic virtues of the Ukrainian nation and on every citizen's awareness of importance of full realization of their rights and freedoms, especially those legally guaranteed in the legal framework of the state.

Keywords: human being, politics, culture, suffrage, political conscience, upbringing.

Проголошення незалежності і розбудова правової держави зумовили введення виборчого права як основного регулятиву правовідносин, пов'язаних з реалізацією та проведенням виборів народних депутатів України, депутатів представницьких органів місцевого самоврядування та сільських, селищних і міських голів. У незалежній Україні виборче право формується на демократичній ідеологічній основі. Зупинимось на цьому більш детально.

Проблема утвердження гуманістичної філософії та ідеології виборчого права в період становлення незалежності України є надзвичайно актуальною з огляду на трансформаційний та пострадянський характер соціальних, економічних, політичних та громадських реалій, у рамках яких відбуваються спроби формування таких правових основ функціонування суспільства, в тому числі у виборчій сфері, які б повною мірою відповідали вимогам дотримання прав людини та громадянина. Виборчі права в нашій державі фіксуються на найвищому законодавчому рівні – конституційному, водночас їх конкретна імплементація та застосування вимагають постійних реформаційних змін щодо підвищення демократичності та гуманності в процесі здійснення таких прав. «Виборчі права громадян та формування демократичної влади в Україні реалізуються на основі гарантії дотримання конституційного принципу: здійснюється право обирати і бути обраними до органів народного представництва. В цьому процесі активну роль відіграють Президент України, Верховна Рада України, які здійснюють свої установчі повноваження. Проте реалії функціонування демократичного

устрою і застосування установчих повноважень залежать від подальшого конституційного процесу і конституційної реформи, яка ініціюється на всіх рівнях влади» [14, с. 5]. Таким чином, проблематика утвердження гуманістичної філософії та ідеології виборчого права в період становлення незалежності України має два взаємопов'язані виміри, одним з яких є конституційно-законотворчий процес, який здійснюється в рамках державно-реформаторських зусиль, а іншим – необхідність зростання суспільної правосвідомості та правової культури, від яких безпосередньо залежить рівень реалізації тих демократично-гуманістичних принципів, які можуть бути закладені в законодавстві.

Саме соціально-філософські феномени правосвідомості, правової культури, громадянської обізнаності та активності, на наш погляд, мають фундаментальне, світоглядне, суспільно- та національноформуєче значення для становлення справді демократичної ідеології, яка була б підґрунтям формування та застосування сучасного виборчого права в Україні. Тому необхідно зупинитися насамперед на концептуально-теоретичному аналізі категорії ідеології виборчого права. Розвиток правосвідомості громадян сучасної України, утвердження цінностей правової, соціальної, демократичної держави, зростання авторитету права та загальна еволюція правової системи України значно актуалізують проблему формування відповідної правової ідеології. «Останнім часом власне словосполучення «правова ідеологія» застосовувалося доволі рідко. Певною мірою, на наш погляд, на це вплинуло загальне несприйняття та відторгнення будь-якого науково-теоретичного чи науково-практичного дискурсу, який містить у собі такі поняття, як «ідеологія» та «ідеологічний вплив». Але, як виявилось, відмова від цього поняття та ігнорування значущості цього феномену в розвитку правосвідомості мало негативні наслідки. Зокрема, разом з поняттям правової ідеології було значно послаблено розробку питань, пов'язаних з цілеспрямованим впливом на правову свідомість громадян, підвищення рівня та збагачення її новими елементами. Внаслідок цього спостерігався феномен розриву між розвитком юридичних складових правової системи та тими реальними трансформаціями на рівні правової свідомості

та правової поведінки громадян, які, за логікою цього процесу, мали еволюціонувати паралельними шляхами. Це не тільки уповільнювало процеси державно-правової реформи (причому маємо на увазі всі без винятку галузі права, які стали предметом реформування чи ще потребують його), а й знижувало в суспільстві рівень усвідомлення тих правових процесів, які відбувалися і мали на меті створення демократичної правової держави та громадянського суспільства» [15, с. 90]. Таким чином, продовження процесів державно правового реформування в Україні не може нині відбуватися без урахування такого елемента, як правова свідомість та правова ідеологія, а отже, проблематика науково юридичного аналізу правової ідеології виявляє свою актуальність та значущість як в теоретичному, так і в практичному аспектах. Особливо важливою ця проблематика, на наш погляд, є для сфери виборчого права, яке безпосередньо стосується рівня політико-правової свідомості кожного громадянина і особи.

Історія пострадянської трансформації та різноманітних реформаційних процесів у нашій державі є дуже суперечливою та неоднозначною. Однак, на нашу думку, незаперечною є загальнонаціонально світоглядно-ціннісна орієнтація на демократію і гуманізм як головна ідеологічна установка політичних трансформацій в Україні з часів проголошення незалежності. Саме гуманізм як принцип визнання людини фундаментальною цінністю, що виявляється в необхідності дотримання та захисту її фундаментальних прав, та демократія як здійснення права народу на самоврядність через виборні інститути обрані ключовими принципами формування сучасної української нації. «Влада отримує законну силу в ході загальнонародних виборів, адже народне волевиявлення є актом, у якому політична воля нації безпосередньо втілюється у владні політичні структури, легітимізує їх, стає державною волею. Саме в цей момент нація реалізується як носій верховної влади, а її члени – як громадяни держави. Отже, демократія через інститут виборів проявляє себе як взаємозв'язок і взаємопроникнення держави та суспільства, які не протистоять одне одному і не зливаються, а формують політичну єдність громадян –

політичну націю» [12, с. 264]. Принцип людиноцентричної, демократичної взаємодії держави і суспільства, як ключовий принцип національного будівництва, звичайно, має бути закріплений в конституції та відповідних сферах законодавства, однією з ключових з яких є виборче законодавство. Саме таким шляхом правотворчих реформ намагається рухатися сьогодні Українська держава.

Стаття 3 Конституції України закріпила положення, відповідно до якого людина визнається найвищою соціальною цінністю [7]. Цей конституційний принцип є характерним для більшості цивілізованих демократичних держав. «Дотримання його є невід'ємною умовою побудови демократичної, правової держави та громадянського суспільства. Слід зазначити, що визнання людини найвищою соціальною цінністю є не лише теоретичною проблемою, адже держава має реалізувати вказаний принцип на практиці, забезпечити його дотримання» [18, с. 40]. Особливо актуальним це питання є для нашої країни, як і для інших держав пострадянського простору, що зумовлено об'єктивними причинами. Перебуваючи у складі Радянського Союзу, наше суспільство жило відповідно до конкретної ідеології, яку «насаджувала» правляча партія. Цю ідеологію можна визначити через формулу «людина для держави», а не «держава для людини». І саме ідеологія та філософія виборчого права, на нашу думку, має значний потенціал для гуманістичного переформатування суспільної свідомості, адже саме сфера виборчого законодавства і процесу, якщо вони ґрунтуються на демократичних засадах, якнайповніше доносить до кожної людини її значущість у справах державного управління та соціально-громадського самоврядування.

Таким чином, гармонійний розвиток та імплементація виборчого законодавства безпосередньо залежить від рівня розвитку політичної свідомості та громадянських чеснот українського народу, а також від усвідомлення кожним громадянином важливості повноцінної реалізації своїх прав і свобод, особливо тих, які законодавчо гарантовані у правовому полі держави. «Політичною гарантією прав і свобод людини й громадянина виступає демократія в широкому її розумінні – політичний плюралізм і багатопартійність,

орієнтація різних соціальних сил на цінності політичного дискурсу і злагоди, сформована на демократичних засадах виборча система, яка надавала б змогу громадянам реально впливати на вироблення державної політики, брати активну участь в управлінні державними справами» [3, с. 145–146]. В цьому аспекті виборче право є одним з ключових механізмів розвитку демократії в рамках трансформаційного українського суспільства, а також інструментом підвищення рівня правосвідомості та правової культури громадян на засадах утвердження гуманістичної філософії та ідеології виборчого права, які мають відображати ціннісно-світоглядну спрямованість нації до розбудови сучасних форм демократичного врядування та державного управління.

Розбудовуючи ефективну модель демократичного державного управління, необхідно, в тому числі на рівні виборчо-правового забезпечення, особливу увагу звертати на вибори, ефективну роботу та відповідальність перед людьми органів місцевого самоуправління, які, по суті, є показником демократичності національного суспільства в розвинутих країнах. «Нині в Україні діють 24 обласні, 2 міські зі спеціальним статусом, 488 районних, 176 міських, 80 районних у містах та 279 міських рад районного значення. У сільській місцевості працює 782 селищних, 10278 сільських рад, у яких працює 233493 депутати, які не тільки сприяють розвитку громадянського суспільства, але й є його основним інститутом у сфері самоврядування громадян» [4, с. 117]. Така важливість органів місцевого самоврядування ставить питання про особливу актуальність концептуально-теоретичного та практичного розроблення ефективних правових механізмів виборності та відповідальності цих органів, а також створення сприятливого суспільно-громадського та правового середовища для широкого усвідомлення населенням України фундаментального для демократії значення органів місцевого самоврядування.

Зрештою, є ще один важливий вимір перетину правового та соціально-філософського, ціннісно-демократичного аспектів орієнтації на демократію і гуманізм як головної ідеологічної установки політичних трансформацій в Україні з часів проголошення незалежності. Він полягає в тому, що будь-яке найдосконаліше виборче законодавство є

недостатньою умовою для функціонування виборних установ і органів, всього суспільства на демократичних засадах. Для цього необхідно як значно підвищувати політико-правову культуру, освіту, поінформованість і компетентність населення, так і системно і ефективно реформувати владну сферу країни. «Якою б демократичною не була процедура виборів і якою б досконалою не була виборча система, формування легітимної публічної влади буде неможливим доти, доки всі інші елементи політико-правової системи держави не набудуть ознак демократичності. Насамперед, йдеться про забезпечення основних прав та свобод людини, доступ до альтернативних джерел інформації, автономію асоціацій та, понад усе, високий рівень правосвідомості громадян» [5, с. 141]. Саме громадянське суспільство є ключовим соціальним суб'єктом, здатним реалізовувати гуманістично-демократичну ідеологію, закладену в основу виборчого законодавства держави, а «перейти до дійсного народовладдя можливо лише тоді, коли ініціаторами висування народних обранців стануть не олігархічні партії, а осередки громадян, які організаційно оформилися для реалізації певних політичних, комунально-побутових або інших спільних інтересів, що означає утворення громадянського суспільства; проблему подолання атомізованості суспільства, перетворення його на сукупність громад, члени яких знають один одного та обирають до органів влади кращих, неможливо вирішити шляхом лише політичних реформ; подолати цю атомізованість можливо лише через подолання бездуховності українського суспільства» [9, с. 231–232]. Таким чином, проблема вдосконалення виборчого законодавства як механізму забезпечення гуманістично-демократичного орієнтуру розвитку національного суспільства має вирішуватися у поєднанні з активним розвитком дієвих структур громадянського суспільства, в тому числі з громадянсько-політичним та політико-правовим просвітництвом та освітою, що має стати світоглядно-філософським підґрунтям ефективної імплементації ключових принципів демократичного і гуманістичного виборчого права.

Тільки обізнані та освічені громадяни, що володіють достатнім рівнем політико-правової культури та виборчим інтелектом і компетентністю, здатні реалізовувати ті

демократичні та гуманістичні засади, що містяться, зокрема, в Конституції України та є фундаментальними основами розвитку національного виборчого права. «Загальну освіту з виборчого права потрібно здійснювати в усіх навчальних закладах (школах, гімназіях, ліцеях, середніх спеціальних навчальних закладах, коледжах, вузах, університетах, академіях різноманітного статусу і профілю тощо) у рамках викладання суспільно-політичних і правових дисциплін з доповненням їх програм спеціальними розділами або курсами з питань виборчого права. Увагу слід приділяти виборцям, які голосують вперше, наприклад, шляхом запровадження «Дня молодого виборця»» [17, с. 168]. Такі навчальні та просвітницькі заходи в усьому різноманітті можливих форм сприятимуть зростанню політичної культури та правосвідомості українців, що, в свою чергу, позитивно впливатиме на тенденції імплементації гуманістично-демократичних принципів виборчого права.

Важливим є і залучення до правотворчості та просвітницької діяльності в сфері забезпечення виборчих прав громадян позитивного досвіду розвинутих демократичних держав, при чому необхідно й враховувати національну історично-культурну специфіку, яка значно впливає на вибір нацією шляху демократично-гуманістичного розвитку, зокрема у виборчій та правничій сфері. «Необхідно враховувати, що не кожна правова модель, яка якісно працює у конституційно-правовому полі одних держав, може плідно спрацювати в інших країнах. Щоразу, коли виникає необхідність враховувати досвід правового регулювання виборів, потрібно системно враховувати весь спектр об'єктивних і суб'єктивних чинників – історичних, політичних, рівень правової культури, накопичений вітчизняний досвід, менталітет народу тощо» [2, с. 122]. Всі ці фактори є надзвичайно важливими в аспекті орієнтації на демократію і гуманізм як головної ідеологічної установки політичних трансформацій в Україні з часів проголошення незалежності, ключовою реалізаційною сферою якої є виборче право і національний виборчий процес, на основі чого формується сучасна українська демократія.

Одним з ключових фундаментальних філософсько-світоглядних аспектів утвердження гуманістичної філософії та

ідеології виборчого права в період становлення незалежності України є необхідність широкого національно-громадського усвідомлення гуманістичної сутності демократії та необхідності її виявлення у правотворчій діяльності. Людиноцентричний принцип демократичної організації суспільного життя та державного управління виявляється насамперед у конституційно-нормативній правовій та принциповій впорядкованості суспільних відносин, які покликані повноцінно забезпечити кожному громадянину його право брати участь у суспільному і державному управлінні.

Людина, її громадянські права та чесноти є ключовою філософсько-правовою категорією в процесі формування та розвитку гуманістичної філософії та ідеології правового поля країни. Якщо говорити про конституційний принцип визнання людини найвищою соціальною цінністю, то його слід віднести до групи принципів конституційного ладу. Конституційний лад України – це цілісна система основних політико-правових, економічних і суспільних відносин, які виникають у суспільстві. В його регулюванні беруть участь усі галузі національного права України, але провідне місце належить саме Конституції України [16, с. 23]. Таким чином, конституційний принцип визнання людини найвищою соціальною цінністю є безпосереднім, загальним, матеріально-процесуальним принципом конституційного ладу; принципом, характерним для всіх без винятку галузей права. Як зазначається у Коментарі до Конституції України, «стаття 3 Конституції, по суті, розвиває положення статті 1, в якій визначено, що Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, закріплює загальнолюдське гуманітарне підґрунтя Української держави, гуманітарний вимір здійснення її влади. Цей принцип є обов'язковим як для держави, так і для інших учасників суспільних відносин. Наведене положення стисло відтворює зміст концептуальних засад преамбули Загальної декларації прав людини, чим, власне, і має обумовлюватися відповідність приписів Конституції України міжнародним стандартам прав людини. Коментар наголошує на тому, що визнання людини найвищою соціальною цінністю означає, що людина є цінністю не лише для самої себе, а й для усього суспільства, соціуму в

цілому. Оскільки ця цінність є найвищою у всій ієрархії цінностей нашого суспільства, то жодне інше явище не може поціновуватися вище, аніж людина. Іншими словами, всі інші цінності українського суспільства мають бути підпорядковані, субординовані людині, сприяти реалізації принципу визнання людини найвищою соціальною цінністю [8, с. 11]. Ми повністю погоджуємося із Коментарем у тому сенсі, що хоча на перший погляд такий принцип є філософським постулатом, однак він має і практичне значення. Адже він, по суті, визначає поведінку держави, її органів, інших суб'єктів суспільних відносин у разі конкуренції різних соціальних цінностей. Вказаний принцип означає, що ми не можемо пожертвувати людиною та її фундаментальними правами на користь якоїсь іншої цінності.

Гуманістична сутність демократії та її виявлення у правотворчій діяльності полягає саме в забезпеченні кожному громадянину держави відповідних гарантій та механізмів захисту своїх прав у конкретній сфері соціального функціонування, зокрема і в сфері реалізації своїх виборчих прав. Свобода людини, її світогляд і цінності, політичні чи релігійні переконання тощо в демократичній державі визнаються ключовими конституційно-правовими пріоритетами. «Під політико-правовими гарантіями права людини на свободу світогляду і совісті слід розуміти закріплену Конституцією й законами України систему норм і принципів, які започатковують політику держави у сфері формування умов і засобів забезпечення реалізації людиною цього суб'єктивного права та похідних від нього свобод і закладають підґрунтя щодо встановлення рівності всіх, незалежно від особистісного ставлення до різних соціальних проблем, щодо участі в управлінні державними і суспільними справами та вирішення проблемних питань, які впливають з цього, виключно на засадах дискурсу та злагоди» [1, с. 14]. Саме принципи свободи особистості, захисту її честі і гідності, а також рівність у здійсненні своїх фундаментальних прав є ключовими засадами реалізації гуманістичної сутності демократії в процесі формування національного законодавства, зокрема в сфері реалізації виборчого права.

Важливість забезпечення гуманістичного філософсько-ідеологічного підґрунтя саме виборчого права полягає в тому, що вибори – ключовий механізм демократії, який найефективнішим способом забезпечує конституційне право людини на участь у справах суспільства і держави. «Вибори – процес політичного волевиявлення громадян, згідно із законом наділених правом голосу. В політології та теорії конституційного права вибори розглядаються як форма безпосередньої демократії, на підставі чого формуються представницькі органи влади та органи місцевого самоврядування шляхом голосування» [13, с. 95]. І саме від сформованості та інструментальної імплементації виборчого законодавства багато в чому залежить реалізація тих загальнолюдських правових принципів, які закладені в Конституції України з метою конституційно-правового забезпечення гуманістичної орієнтації національно-державного будівництва, реформування та розвитку.

Підтримуватися ж гуманістична сутність демократії має не лише на законодавчо-документальному рівні, а й у національній свідомості, яка регулює особистісні переконання та поведінкові форми самореалізації кожного громадянина, в тому числі в політико-правовій сфері. «Якість виборів залежить не лише від виборчого законодавства. Вона залежить значною мірою також і від якості політичної еліти, засобів масової інформації, політичного діалогу, рівня та меж політичного, соціального популізму, ролі громадянського суспільства» [6, с. 2]. Саме громадянське суспільство та його розвинуті й активні інституції мають стати тим енергетичним джерелом, яке на основі права та демократичного самоврядування зможе подолати ті принципи політичної доцільності та корумпованості, що є домінуючими зараз в українському політикумі. «При оптимізації виборчого законодавства потрібно виходити не з інтересів пануючої на цей момент політичної сили, а із тих завдань, які ставляться перед владою у демократичній країні. За цього потрібно зважати, що оптимальне виборче законодавство має забезпечити легітимне формування ефективної влади, подальшу інституалізацію політичної системи та еволюційне оновлення політичних еліт, що особливо важливо в сучасних умовах України» [10, с. 30].

Формування виборчого законодавства, яке зможе ефективно сприяти вирішенню таких завдань, стане справжнім кроком до утвердження гуманістичної сутності демократії в нашій країні, а також створить необхідні умови для її правотворчої та правозахисної реалізації.

Такі умови є необхідними саме для подальшого стабільного становлення і розвитку української нації як політично-громадської цілісності і єдності, що ґрунтується на гуманістичному принципі визнання кожного свого члена незаперечною фундаментальною цінністю, що, зокрема, проявляється у демократичній процедурі виборів органів влади всіх рівнів. «Вибори – важливий інститут безпосередньої форми демократії, який має засадниче значення для забезпечення легітимності державної влади, становлення й розвитку громадянського суспільства, стабільності конституційного ладу та наступності влади народу, формування державності на демократичних, правових засадах» [11, с. 12]. Таким чином, саме в сфері виборчого права полягає значний потенціал забезпечення та реалізації гуманістичної сутності демократії, адже саме вибори органів публічної влади є реалізацією фундаментального права людини на соціальне самоуправління та втілення своєї індивідуальної та колективної волі в процесі політичної діяльності.

1. Альонкін О. Виборче право як складова політичних гарантій права людини на свободу світогляду й віросповідання / Олексій Альонкін // Вибори та демократія. Науково-просвітницький правничий журнал. – 2009. – № 1 (19). – С. 13–17.

2. Гриськова А. Теоретико-методологічні основи вивчення виборчого процесу як механізму здійснення державного управління / А. Гриськова // Ефективність державного управління: збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2009. – Випуск 18/19. – С. 119–125.

3. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних спеціальних вищих навчальних закладів / М. В. Цвіг, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова, О. В. Петришин, С. М. Олейников та ін. – Харків : Право, 2002. – 432 с.

4. Кафарський В. І. Проблеми і перспективи реформування законодавства України про місцеві вибори / В. І. Кафарський //

Держава і право. Юридичні і політичні науки. Збірник наукових праць. – К. : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2010. – Випуск 49. – С. 117–123.

5. Ковальчук В. Б. До легітимації державної влади через демократичні вибори: досвід вітчизняного конституціоналізму / В. Б. Ковальчук // Держава і право. Юридичні і політичні науки. Збірник наукових праць. – К. : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2010. – Випуск 47. – С. 138–143.

6. Когут І. На шляху до покращення якості виборів / Ігор Когут // Часопис ПАРЛАМЕНТ. Науково-популярний журнал. – 2009. – № 3. – С. 2.

7. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (із офіційними тлумаченнями в Рішеннях Конституційного Суду України) // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>

8. Конституція України: науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. – Х. : Видавництво «Право»; К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.

9. Курбатов О. Г. Громадянське суспільство та місцеве самоврядування на шляхах до народовладдя / О. Г. Курбатов // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя: ЗДІА, 2008. – Випуск 35. – С. 224–232.

10. Лазор О. Я. Проблематика демократизації виборчого процесу в Україні: понятійно-категоріальний апарат / О. Лазор, Е. Дроздик // Ефективність державного управління: збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – Випуск 25. – С. 25–31.

11. Марцеляк О. Виборче право: сучасне розуміння і сутність / Олег Марцеляк // Публічне право. Науково-практичний юридичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 12–18.

12. Плукар В. В. Особливості провадження у справах про оскарження рішень, дій або бездіяльності виборчих комісій під час проведення виборів в Україні / В. В. Плукар // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Збірник наукових праць. Серія юридична. – 2010. – № 3. – С. 263–270.

13. Політологічний словник : Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.

14. Селіванов А. Виборче право в контексті конституційної реформи / Анатолій Селіванов // Вибори та демократія. Науково-просвітницький правничий журнал. – 2009. – № 2 (20). – С. 5–9.

15. Толстенко В. Л. Принципи права як невід'ємний структурний елемент сучасної правової ідеології / В. Л. Толстенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 1 (87). – С. 90–98.

16. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : Підручник. 3-тє вид., перероб. і доп. / О. Ф. Фрицький. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.

17. Хромова Ю. О. Шляхи вдосконалення роботи виборчих комісій в Україні / Ю. О. Хромова // Теорія та практика державного управління: збірник наукових праць – Х. : Видавництво ХарРІ НАДУ «Магістр», 2010. – Випуск 4 (31). – С. 166–170.

18. Чорна О. Конституційний принцип визнання людини найвищою цінністю / Олена Чорна // Вибори та демократія. Науково-просвітницький правничий журнал. – 2009. – № 2 (20). – С. 40–45.

Віталій Ярема

АКАДЕМІЧНИЙ ДИСКУРС ПРОБЛЕМ КОАЛІЦІЙНОГО УРЯДУ ЯК ДІАЛОГ МІЖ ПРЕДСТАВНИКАМИ ТЕОРЕТИКО-ІГРОВОГО ТА ЕМПІРИЧНОГО ПІДХОДІВ

Дослідження коаліційного уряду представлено як динамічний дослідницький діалог. Зокрема, відслідковано ряд тенденцій взаємодії між репрезентантами теоретико-ігрового та емпіричного підходів та детально проаналізовано методологічні дискусії між ними.

Ключові слова: дослідження коаліційного уряду, методологічні дискусії, теоретико-ігровий підхід, емпіричний підхід.

Yarema Vitaliy. Academic discourse of coalition government problems as a dialog between adherents of game-theoretic and empirical approaches. Coalition government investigations are interpreted as a dynamic research conversation. In particular, the set of interaction trends between adherents of game-theoretic and empirical approaches are distinguished as well as their methodological discussions are thoroughly analyzed.

Keywords: coalition government investigations, methodological discussions, game-theoretic approach, empirical approach.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Методологічні підходи, застосовані в дослідженнях коаліційного уряду, походять з двох суттєво різних традицій. Формальні моделі сконструйовані дедуктивно з точних пара-

метрів, виражених у термінах теорії ігор. В емпіричних працях вивчаються конкретні прояви коаліційного уряду за допомогою якісного аналізу або ж компоування змінних за подальшим кількісним аналізом. Ідея подібного розподілу є відомою у зарубіжній політичній науці. Вона проходить червоною ниткою в літературнооглядових частинах багатьох досліджень, а також покладена в основу окремих оглядів з коаліційної проблематики. Проте у жодній роботі не розглядається історія вивчення коаліційного уряду як спілкування між представниками означених підходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічних аспектів, випрацюваних у зарубіжній політичній науці, торкалися небагато українських авторів. А. Романюк, праця якого присвячена більш широкому предмету західноєвропейських політичних систем [2], вказав на один з важливих поділів зарубіжних теорій (за критерієм преференцій політичних акторів) на дві групи: теорії, зорієнтовані на здійснення певної політики (науковець назвав їх «ідеологічними») і на посадові переваги (ці дістали назву «прагматичних») [2, с. 188]. Явище політичних коаліцій крізь призму концепції демократії А. Лійпхарта вивчав Я. Балановський [1]. Проте за детальний аналіз наукового дискурсу з коаліційної проблематики до сих пір у вітчизняній політології не брався жоден з дослідників. Відсутні також у спеціальній літературі – не лише українській (!) – спроби розв'язання проблеми вивчення академічного дискурсу коаліційних досліджень як діалогу між вченими, що є прихильниками методологічно різних підходів: дедуктивного теоретико-ігрового моделювання і традиційної індуктивної емпіричної школи.

Мета статті: проаналізувати еволюцію академічного політиконаукового дискурсу проблем коаліційного уряду з точки зору взаємодії між методологічно специфічними дослідницькими традиціями: теоретико-ігровою та емпіричною, – а також більш детально висвітлити дискусії між ними.

Виклад основного матеріалу дослідження. Діалог щодо вивчення проблем коаліційного уряду між представниками емпіричної і теоретико-ігрової традицій розпочався з появою останньої в науковому дискурсі. Плеяда кооперативних моделей за авторством В. Гемсона [10],

В. Райкера [20], М. Лейзерсона [16] та Р. Аксельрода [4], що появилися протягом одного десятиліття, спрацювала як детонатор, який вибухнув цілою дослідницькою підгалуззю, і вже у 1973 р. В. Райкер і П. Ордешук обґрунтовували зародження позитивної політичної теорії [19]. Ідеї, розроблені Дж. фон Нейманом і О. Моргенштерном для економіки, були представлені ними як можлива перспектива для політичної науки, а коаліційна проблематика виявилася саме тою частиною її предмета, яка найбільш вдало підходила для апліфікації теорії стратегічних ігор.

Представники традиційної емпіричної методології не забарилися з відповіддю, яка загалом складалася з трьох частин. По-перше, після попереднього аналізу цих теорій та їх певного комбінування були проведені перевірки на конкретних матеріалах, а також піддано критиці прогностичні властивості ранніх формальних моделей. По-друге, емпірики звернули увагу на проблему урядів меншості, яка ставила під сумнів ключову для квотних ігор вимогу більшості. По-третє, після того, як Р. Аксельрод запропонував розглядати характеристику мінімальної ідеологічної зв'язаності коаліції як детермінанту тривалості її роботи, було висунуто цілий перелік атрибутивних факторів і альтернативний підхід подій. Автори останнього у науковій статті, в якій вперше презентовано їх ідеї [5], висловили думку про те, що фокусування теоретико-ігрових моделей на точці формування уряду сповільнює розвиток вивчення проблеми його витривалості та робить їх малокорисними у цьому напрямі досліджень. Окрім того, ця праця містить два сатиричні порівняння. Теорії, зорієнтовані на посаду, на погляд Е. Брауна та його колег, подібні на моделювання ситуації, в якій формування є інструментальною ціллю, що веде до деякого формального розподілу переваг від участі в коаліції між її членами. «Це є аналогічним до гри, в якій певна шайка злодіїв розділяє награбоване після досягнення успіху в розбої. Як тільки розподіл закінчено, нема жодного стимулу для партнерів підтримувати їх коаліцію (хоча вони можуть змінити її пізніше, плануючи інший грабіж)» [5, с. 173]. Теорії ж, зорієнтовані на здійснення політики, було порівняно до

моделей ситуації, в якій формування є достатнім для того, щоб гарантувати стає в часі отримання переваг партнерами по коаліції. «Тут аналогією є група рекетирів, які регулярно збирають данину зі своїх клієнтів протягом невизначеного (нескінченного) періоду» [5, с. 173].

Такий випадок не міг сподобатись ініціаторам запровадження позитивної політичної теорії, а також прихильникам теорії раціонального вибору і формального моделювання. На вістрі контратаки опинився молодий науковець К. Стрьом*, що вступив з авторами стохастичної теорії в методологічну дискусію, яку було опубліковано у вересні 1988 р. на сторінках «American Political Science Review» [22]. Суть дискусії зводилася до обговорення перспективи подальших досліджень та місця і ролі, яку в ній повинні зайняти нові ідеї. Проте цей діалог стосувався здебільшого деталей дослідницького дизайну праць Е. Брауна та його колег. Першою з них було максимально розширене операційне визначення терміна «завершення роботи уряду» за рахунок випадків смерті чи хвороби прем'єр-міністра, а також всіх ситуацій проведення регулярних виборів, навіть якщо при цьому залишилися без зміни партійна композиція чи глава уряду, за що вчених було розкритиковано. За словами К. Стрьома, Е. Браун та його колеги отримали викривлені результати завдяки широкому операційному визначенню «завершення роботи уряду», що спричинило значну кількість «шуму» (хвороби, смерті політичних лідерів, звичайні вибори, що повертають до влади чинний уряд) [22, с. 927]. Також у їх стохастичній моделі «події, що призводять до падіння урядів, є, за припущенням, неконтрольовані та випадкові. Проте насправді такі події є часто спроектованими або принаймні спричинені гравцями (тобто партіями всередині чи ззовні уряду)» [22, с. 929]. Недоречним також молодий науковець вважає те, що група Е. Брауна «часом надто сильно наділяє уряди парламентської демократії життям» [22, с. 927], використовуючи метафори на зразок «небезпечні для життя події» [5, с. 182]. У завершальній частині під заголовком «Нау-

* К. Стрьом закінчив навчання в аспірантурі Стендфордського університету лише у 1984 р.

ковий прогрес?» К. Стрьом пов'язує перспективи подальшого розвитку з теоретико-ігровим вивченням урядової витривалості, яке, на погляд дослідника, «є частиною однієї з найбільш амбітних дослідницьких програм у науках про суспільство» [22, с. 928]. Тому теорія критичних подій повинна стати частиною цієї програми, щоправда, в більш адекватному вигляді, ніж це є у версії групи Е. Брауна. Насамперед, критичні події повинні бути долученими до передбачення користі для гравців у парламентській грі. Також необхідно окремо від урядових відставок визначити і дослідити ці події та прокласифікувати їх за критерієм екзогенності щодо гри [22, с. 929]. У висновках К. Стрьом знову концентрує увагу на важливості та непересічному характері теоретико-ігрового аналізу і закликає не відкидати його.

Відповідь групи Е. Брауна складалась як із спростувань аргументів К. Стрьома, так і міркувань про порядок денний майбутніх досліджень. У першу чергу, вчені обґрунтували логічний і послідовний характер свого визначення. Дослідницьке питання щодо стабільності урядів вимагає, на думку Е. Брауна та його колег, саме такого рішення: враховувати всі сформовані у конкретній країні протягом певного періоду уряди (за винятком «сторожових»), – «а не лише ті уряди, які вважають «цікавими» деякі дослідники» [22, с. 933]. Стосовно недосконалостей своєї теорії автори зазначили, що їх модель і не претендувала на повноту пояснення процесів завершення роботи урядів, а концепт «події» є, у кращому разі, гіпотетичною, а в гіршому – позитивною евристичною побудовою, подібною до понять раціональності, корисності чи повної інформації серед ключових у розрекламованій теорії ігор» [22, с. 935]. Е. Браун, Дж. Френдрейс і Д. Глейбер також звернули увагу на інституціоналістське походження студій урядової стабільності, що почалися задовго до появи теорії ігор, і тому, на їх погляд, цілком неадекватно вважати перші частиною останньої. Бачення майбутнього розвитку досліджень завершення роботи уряду у вигляді формування «робочої моделі урядового життєвого циклу, до якої увійдуть висновки як структурно-атрибутивних моделей, так і моделі випадкових подій», автори вже висловлювали у останній із своїх праць [9, с. 626]. Процитувавши більш

широко фрагмент цієї статті, автори додали, що хотіли б приєднатися до вищезгаданої школи урядової стабільності, пропонуючи власну модель: «Розвиток підходу «подій» закликає до переорієнтації дослідницької уваги від питання «як довго можуть проіснувати урядові кабінети?» до питання «коли і чому урядові кабінети розпадуться?» [22, с. 937]. Вчені на чолі з Е. Брауном фактично розширили проблему: замість пошуку нових і вдосконалення старих структурних атрибутів дослідники запропонували додати «елементи тиску і підтримки, з якими несподівано стикається той, хто приймає рішення протягом свого перебування на посаді» [22, с. 937]. Що ж до своєї критики теоретико-ігрової концепції, на яку так різко зреагував К. Стрьом, відповідь була такою: «Наш висновок полягав у тому, що ці моделі є за своєю сутністю незалежні від часу, а також що це спрощення, хоча і дозволяє значно легшу аналітичну обробку проблеми формування коаліції, на разі перешкоджає застосуванню їх щодо вивчення витривалості кабінетів поза точкою їх формування» [22, с. 933]. Більш тонкий критичний аналіз недоліків підходу Е. Брауна та його колег було представлено також групою авторів на чолі з Г. Кінгом [11]. Тим не менше, ідеї «критичних кодів», стохастичного середовища, життєвого циклу коаліційного уряду були пізніше взяті на озброєння багатьма дослідниками [13; 18] і, зокрема, К. Стрьомом [17; 6, с. 51–83], під час розробки моделей, заснованих на теорії раціонального вибору.

Засвоєння політологами неоінституціоналістських ідей мало різні наслідки для двох дослідницьких шкіл: емпірики взялися за вивчення величезної кількості інституційних особливостей окремих країн, а теоретики почали моделювати парламентські процеси, з якими пов'язане формування і завершення роботи коаліційного уряду. Для емпіричної традиції неоінституціоналізм відкривав значні перспективи нових пояснювальних змінних, а для апріорного моделювання нарешті з'явилася можливість застосувати некооперативні ігри. Внаслідок своєрідного розподілу праці в одних дослідженнях було зібрано і узагальнено факти про специфіку інституційного середовища парламентських демократій, а в інших змодельовано їх вплив на логіку і послідовність взаємодії між учасниками гри з повною і досконалою

інформацією. До подолання прірви між методологічно різними традиціями доклали зусиль К. Стрьом, Т. Бергман, П. Мітчел, Т. Саалфельд, Р. Андевеґ, А. Лупія, В. Мюллер, Дж. Губер, Д. Діермейєр, Л. де Вінтер, А. Тіммерманс, Б. Ніблейд, Е. Дамгаард, Л. Верцічеллі, Х. Наруд, П. Думонт та ін. Їх окремі праці та участь у спільних проектах є складовими тенденції взаємодоповнення і співпраці між окресленими методологічними напрямками у зарубіжній політичній науці. Важливу роль у цій ініціативній групі відіграв К. Стрьом. По-перше, вчений, дотримуючись задекларованого у полеміці з Е. Брауном та його колегами напряму, став співавтором резонансної некооперативної моделі завершення роботи коаліційного уряду, в яку було інкорпоровано концепт «критичних подій» [17]. По-друге, К. Стрьом очолив три колективні емпіричні роботи [7; 8; 6], в яких переважає екстенсивний всеохоплюючий дослідницький дизайн і водночас активно залучаються як випробувані теоретико-ігрові ідеї (мінімальної зв'язаності, стрижневої партії), так і нові підходи («начальник-агент», теорія трансакційних витрат), що відкривають можливості для подальшого формального моделювання**.

Паралельно в цей же період спостерігалася протилежна тенденція взаємопоборення і конкурування між дослідниками емпіричного та теоретико-ігрового напряму. Найбільш рельєфно вона проявилася в дискусії, що спалахнула у 1999 р. на сторінках «British Journal of Political Science» [25; 15; 23; 14]. Предметом останньої була модель М. Лейвера і К. Шепсла [12] – одна з оригінальних просторових моделей коаліційного уряду. Вона базувалася на ідеї структурно впровадженій рівноваги: міністерства та їх очільники у портфелерозподільчій теорії відповідають комітетам і окремим парламентарям з первісної моделі К. Шепсла [21]***. Кожен міністр є носієм партійних преференцій і тому під час формування коаліційного уряду є очікуваним захисником відповідних інтересів. Сформований уряд являє собою досягнення згоди за окремими напрямками політики,

** Доробок К. Стрьома розкрито у [3].

*** Аналіз ідеї структурно-впровадженій рівноваги К. Шепсла див.: [3, с. 102–103].

що втілюється у відповідних партійних креатурах. Це аналітичне виокремлення ідеологічних вимірів, що відповідають міністерській структурі урядового кабінету, в теорії М. Лейвера і К. Шепсла є дійсно важливим, оскільки на ньому базуються ідеї врівноваженого уряду, центральних позицій, сильної та дуже сильної партії****. Нестандартна портфелерозподільча модель, зосереджена в основному на формуванні коаліційного кабінету, містила також глибокозмістовну ідею щодо потенціалу його витривалості, який закладено саме в початковій точці існування уряду. Проте представник емпіричної школи П. Ворвік, що розпочав дискусію [25], не зауважив цього вектора думки колег і підійшов до ідеї структурно впроваджені рівноваги досить буквально, зрозумівши її як цілковиту автономність міністрів щодо прийняття рішень у межах власної компетенції. П. Ворвік намагався довести помилковість такого спрощення, для чого виконав громіздку роботу. Вчений емпірично перевіряв на доступних йому матеріалах*****, які ж фактори демонструють кращий статистичний зв'язок з тривалістю роботи урядового кабінету: виведені з моделі розподілу портфелів (зокрема, напористість рівноваги) чи традиційно впливові атрибути уряду, такі як статус більшості та ідеологічна компактність, – і отримав очікувані результати на користь останніх. Звідси дослідник зробив висновок про те, що кращою перспективою для дослідження складних проблем побудови і збереження коаліційних урядів у парламентських демократіях є ідея ідеологічного компромісу між міністрами, яка відрізняється ґрунтовно від пов'язаних з міністерською автономією положень теорії М. Лейвера і К. Шепсла [25, с. 392]. Крім того, у моделі останніх не враховано можливі економічні, соціальні чи політичні фактори, що підсилюють чи зменшують важливість ключових ідеологічних вимірів, спричиняють зміну електоральної і переговорної ваги політичних партій, їх позицій щодо певних напрямів політики, можливі

**** Детальніше – див.: [3, с. 75–77].

***** До вибірки П. Ворвіка увійшли 12 країн Західної Європи протягом періоду від завершення Другої світової війни до 31 грудня 1989 р.

партійні розколи і т. п. Таким чином, П. Ворвік поставив під сумнів можливості портфелерозподільчої теорії у поясненні завершення роботи уряду*****.

М. Лейвер і К. Шепсл у статті-відповіді [15] визнали обмеженість власної моделі у цьому питанні, проте звернули увагу на фрагмент висновків до власної книги, присвячений доцентровим тенденціям, що наявні в n -мірному ідеологічному просторі [12, с. 285–287], в контексті якого закид П. Ворвіка про неврахування співвідношення між ідеологічними позиціями учасників коаліційного уряду втрачає свою вагу. Також автори процитували одну з останніх своїх праць, що безпосередньо присвячена проблемам наукового інтересу їх суперника по дискусії: «Ми нічого не можемо сказати про стабільність урядів, що не потрапляють під критерії рівноваги. ... Якщо модель не передбачає наявну рівновагу, то її втрата повинна залежати від факторів поза контекстом моделі» [13, с. 44–45]. Крім того, дослідники вказали на слабкість емпіричних робіт у розвитку пояснень урядової стабільності, зокрема, на залучення змінних, що навіть не обов'язково поєднуються між собою логічно. «На противагу, для нас важливо показати, чому ці змінні мають значення» [15, с. 399]*****. Щодо власної теоретико-ігрової моделі науковці зауважили, що вона є ощадливою та несуперечливою і цілком зрозуміло поєднує два ключові типи преференцій учасників коаліційного уряду. Тому портфелерозподільча теорія є, порівняно, більшим досягненням, за словами М. Лейвера і К. Шепсла, ніж примітивне інстинктивне почуття, що парламентська значимість та ідеологія є важливими для пояснення феномену коаліційного уряду [15, с. 401].

Після першого обміну аргументами були опубліковані ще два коментарі. У першому з них [23] П. Ворвік знову детально проаналізував недоліки, пов'язані з емпіричним тестуванням, наявним в теоретико-ігрових роботах загалом і в книзі М. Лейвера і К. Шепсла зокрема. Емпірик назвав

***** Варто зазначити, що науковим інтересом П. Ворвіка є проблематика завершення роботи коаліційних урядів, з якої незадовго до аналізованої дискусії з'явилася найбільш відома монографія вченого [24].

***** Курсив – в оригіналі.

їх «анекдотичними»^{*****}. Також науковець визнав, що представники його традиції «повинні прагнути до вищого рівня розробки чіткої логічної структури між каузальними факторами» [23, с. 402], проте продовжував наполягати на необхідності виправлення припущень портфелерозподільчої моделі. П. Ворвік ще раз зробив акцент на головній цілі власної критики, яка полягає у тому, щоб «виявити, яке з фундаментальних припущень – міністерська автономія чи протилежний до неї міністерський компроміс – забезпечують кращу основу для побудови теорії парламентської демократії» [23, с. 403], а також висловив своє бачення дослідницького порядку денного. Згадавши досвід власного дослідження 1994 року [24], вчений зазначив: «У моїй всеохоплюючій оцінці життєздатності уряду я був практично приголомшений кількістю альтернативних причин, що були запропоновані в літературі ... Проблема випрацювання незалежних змінних, що корелюють з витривалістю, виявилася не проблемою зовсім; реальне завдання полягає у визначенні, які взаємозв'язки є причинно-наслідковими, а які ні» [23, с. 403]. Свої заключні зауваження П. Ворвік підкріпив посиланням на авторитет пізньосередньовічного філософа. На погляд дослідника, ідеологічна різноманітність, що може бути виміряна простим діапазоном позицій урядових партій, краще відповідає принципу «бритви Оккама», ніж складна функція парламентської значимості партій та їх ідеологічних преференцій, якою є портфелерозподільча рівновага [23, с. 411]. М. Лейвер і К. Шепсл також відповіли коротенькою заміткою [14], в якій запропонували контркритику на розгляд П. Ворвіком їх теорії, а також висловили свої погляди щодо перспектив подальшого вивчення проблем, яких торкнулася дискусія. Насамперед, альтернативна ідея міністерського компромісу є, на думку науковців, не меншим спрощенням, ніж їх власне припущення. П. Ворвік приховано припускає екзогенність і відокремленість переговорів, що передують створенню уряду. «Ми ж формуємо інший погляд, – вказують М. Лейвер і К. Шепсл, – а саме, що переговори та укладення угоди про формування уряду *засновані на тому,*

***** Цей епітет ми бачимо в обох статтях П. Ворвіка. Див.: [25, с. 371; 23, с. 403].

чого очікують актори у разі виконання тої чи іншої домовленості. Це, в свою чергу, означає, що звернення, позиціонування, погрози, обіцянки і дії, з яких складається захоплюючий перебіг формування уряду є *ендогенними*» [14, с. 413–414]^{*****}. Другим аспектом, який підкреслили автори, є чисто емпіричний характер критики П. Ворвіка, «в якій він теоретично не означив, чого слід очікувати за умов міністерського компромісу» [14, с. 413]. Не зрозуміло, що саме є предметом останнього і «як коаліційні переговори можуть відбуватися без передбачення подальшого втілення політики» [14, с. 414]. Вчені цілком погодились із необхідністю визначати, які із взаємозв'язків є каузальними, проте останні, за їх словами, «не набувають значення лише завдяки статистичній оцінці; вони є логічними судженнями про необхідні і достатні умови існування наявного стану справ» [14, с. 415] – і тому це неможливо без теоретичного підґрунтя. На переконання М. Лейвера і К. Шепсла, припущення міністерської автономії не варто спішити відкидати, оскільки воно може послужити виявленню значення партійноідеологічної ідентичності персональних учасників урядового кабінету. Тому подальший розвиток досліджень коаліційного уряду, на їх думку, пов'язаний з теоретичними вдосконаленнями у цьому напрямі.

Модель М. Лейвера і К. Шепсла завдяки неординарності постановки проблеми та методології виявилася спрямованою на витіснення ранніх спрощених уявлень про завершення роботи коаліційного уряду як відокремлену, зовнішню щодо його формування, подію. Варто зауважити, що в багатьох некооперативних теоретико-ігрових моделях, окрім портфелерозподільчої, починаючи саме з 90-х рр. ХХ ст., фінальну точку існування коаліційного уряду силоміць залучено до загального інтегрованого розгляду цього феномену.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Академічний дискурс проблем коаліційного уряду – є цікавим дослідницьким діалогом. Актуалізація уваги до коаліційної проблематики була зумовленою методологічно і завдячує прагненню групи ентузіастів застосувати теоре-

***** Курсив є в оригіналі.

тико-ігровий інструментарій. Спочатку теоретико-ігрова методологія залишалася тривалий час під сумнівом. Емпірики перевіряли на конкретних фактах ці теорії, виявляючи їх недоліки, зокрема, у точності передбачень формальних коаліційних моделей та у вивченні міноритарних кабінетів і проблеми завершення роботи уряду. Власне щодо останньої проблеми точилися найбільш гострі дебати. У 1988 р. Е. Браун і його колеги звернули увагу на статичний характер теоретико-ігрових моделей, що перешкоджає вивченню коаліційного уряду поза точкою його формування. У відповідь, К. Стрьом виступив з критикою деяких елементів дослідницького дизайну авторів підходу «критичних подій», зокрема, їх операційної дефініції та манери викладу. Тим не менше, дослідник запропонував залучити найцікавіші ідеї Е. Брауна та його колег до програми позитивної політичної теорії. Друга дискусія, яка була знову розпочата з боку репрезентантів емпіричного підходу, стосувалася все тої ж проблеми: можливостей теоретико-ігрового моделювання, а точніше – портфелерозподільчої теорії, справитися з поясненням завершення роботи коаліційного уряду. Також у зарубіжній політології наявна протилежна тенденція – розподілу праці між проаналізованими напрямками досліджень. Основу цього взаємодоповнення склала парадигма неоінституціоналізму. Окрім того, перспективи подальших досліджень пов'язані з поглибленим аналізом як у межах конкретних емпіричних досліджень – кількісних та якісних, – так і абстрактних теоретико-ігрових моделей.

1. Балановський Я. М. Політичні коаліції в умовах плюралістичної демократії [Текст] : Дис. на здоб. наук. ступ. канд. політ. наук / Я. М. Балановський. – Умань : [б. в.], 2009. – 191 с.

2. Романюк А. С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи [Текст] : Монографія / А. С. Романюк. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – 391 с.

3. Ярема В. Я. Дослідження коаліційного уряду в англomовному науковому дискурсі [Текст] : Наук. дослідж. / В. Я. Ярема. – Львів : Ставропігійський проф. ліцей, 2012. – 164 с.

4. Axelrod R. Conflict of Interest: A Theory of Divergent Goals with Applications to Politics / R. Axelrod. – Chicago : Markham Pub., 1970. – 216 p.

5. Browne E. An «Events» Approach to the Problem of Cabinet Stability / E. Browne, J. Frendreis, D. Gleiber // *Comparative Political Studies*. – 1984. – Jul. – Vol. 17. – No 2. – P. 167–197.
6. Cabinets and Coalition Bargaining: The Democratic Life Cycle in Western Europe / [edited by K. Strøm, W. Müller, T. Bergman]. Oxford : Oxford University Press, 2008. – XVI. – 464 p.
7. Coalition Governments in Western Europe / [edited by W. Müller, K. Strøm]. Oxford : Oxford University Press, 2000. – 602 p.
8. Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies / [edited by K. Strøm, W. Müller, T. Bergman]. Oxford : Oxford University Press, 2003. – XVIII. – 764 p.
9. Frendreis J. The Study of Cabinet Dissolutions in Parliamentary Democracies / J. Frendreis, D. Gleiber, E. Browne // *Legislative Studies Quarterly*. – 1986. – Nov. – Vol. 11. – No 4. – P. 619–628.
10. Gamson W. A Theory of Coalition Formation / W. Gamson // *American Sociological Review*. – 1961. – Jun. – Vol. 26. – No 3. – P. 373–382.
11. King G. A Unified Model of Cabinet Dissolution in Parliamentary Democracy / G. King, J. Alt, N. Burns, M. Laver // *American Journal of Political Science*. – 1990. – Vol. 34. – Issue 3. – P. 846–871.
12. Laver M. Making and Breaking Governments: Cabinets and Legislatures in Parliamentary Democracies / M. Laver, K. Shepsle. – New York : Cambridge University Press, 1996. – XI. – 301 p.
13. Laver M. Events, Equilibria, and Government Survival / M. Laver, K. Shepsle // *American Journal of Political Science*. – 1998. – Jan. – Vol. 42. – No 1. – P. 28–54.
14. Laver M. Government Formation and Survival: A Rejoinder to Warwick's Reply / M. Laver, K. Shepsle // *British Journal of Political Science*. – 1999. – Apr. – Vol. 29. – Issue 2. – P. 412–415.
15. Laver M. Understanding Government Survival: Empirical Exploration or Analytical Models? / M. Laver, K. Shepsle // *British Journal of Political Science*. – 1999. – Apr. – Vol. 29. – Issue 2. – P. 395–401.
16. Leiserson M. Coalitions in politics: A Theoretical and Empirical Study : PhD dissertation / M. Leiserson. – New Haven : Yale University Press, 1966.
17. Lupia A. Coalition Termination and the Strategic Timing of Parliamentary Elections / A. Lupia, K. Strøm // *American Political Science Review*. – 1995. – Sep. – Vol. 89. – No 3. – P. 648–665.
18. Merlo A. Bargaining over Governments in a Stochastic Environment / A. Merlo // *Journal of Political Economy*. – 1997. – Vol. 105. – P. 101–131.
19. Riker W. An Introduction to Positive Political Theory / W. Riker, P. Ordeshook. – Englewood Cliffs ; New Jersey : Prentice-Hall, 1973. XII, 387 p.

20. Riker W. The Theory of Political Coalitions / W. Riker. – New Haven : Yale University Press, 1962. – XII. – 300 p.

21. Strøm K. Contending Models of Cabinet Stability / K. Strøm, E. Browne, J. Frendreis, D. Gleiber // American Political Science Review. – 1988. – Sep. – Vol. 82. – No 3. – P. 923–941.

22. Warwick P. Getting the Assumptions Right: A Reply to Laver and Shepsle / P. Warwick // British Journal of Political Science. – 1999. – Apr. – Vol. 9. – Issue 2. – P. 402–412.

23. Warwick P. Government Survival in Parliamentary Democracy / P. Warwick. – Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 1994. 182 p.

24. Warwick P. Ministerial Autonomy or Ministerial Accommodation? Contested Bases of Government Survival in Parliamentary Democracies / P. Warwick // British Journal of Political Science. – 1999. – Apr. – Vol. 29. – Issue 2. – P. 369–394.

Ольга Михайлова

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: НОВІ АКЦЕНТИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДОБИ

У статті заявлені підходи до аналізу процесів, що відбуваються в царині цивілізаційної ідентифікації, в контексті інформаційної доби. Конструктивний підхід надав інструментарій для того, щоб підійти до вирішення цього питання в рамках пропонованої Ф. Броделем моделі цивілізаційної ідентичності.

Ключові слова: *цивілізаційна ідентичність; цивілізаційна модель; цінності; система мотивацій; інформаційна доба.*

Mihaylova O. Y. *Civilization component of national identity: new aspects in information age. The article is an attempt to analyze the processes occurring in the field of identification, in the context of the information age. A constructive approach has provided tools to solving this issue in the framework of the civilizational identity model proposed by F. Brodel.*

Keywords: *civilizational identity, civilizational model, values, motivation system, the information age.*

Дрейф змісту основних понять сфери суспільних дисциплін являє собою постійну проблему, вічну інтригу і безперервний «головний біль» науковців. Світ змінюється, і темпи цих змін постійно пришвидшуються, що відбивається в таких визначеннях, як «шок майбутнього» (Е. Тоффлер) або «швидкий світ» (С. Переслєгін). Це – виклик для перегляду й зміни усталених стратегій, сформованих в умовах «повільного світу».

Зокрема, це стосується досліджень ідентичності. В царині гуманітарних дисциплін цей термін знедавна стає найбільш значущою одиницею соціокультурного аналізу. Зокрема, наративістська концепція історіографії (у варіанті, запропонованому Ф. Анкерсмітом) вже фіксує первинність ідентичності щодо індивідуальності: «поняття (моделі) індивідуальних речей логічно залежні від наративних інтерпретацій (ідентичність)» [1, с. 130].

В Україні дослідження ідентичності набули широкої популярності від початку 90-х років. Специфікою цих досліджень є поглиблена увага до питань національної ідентичності, що пояснюється постколоніальним статусом країни. Чимало уваги приділили цьому питанню Л. Нагорна, М. Шульга, В. Кулик, Є. Головаха, Н. Яковенко, Б. Глотов, І. Кресіна, О. Майборода, Б. Цимбалистий, М. Козловець та Н. Ковтун, Л. Смола та інші.

Особливої драматичності такі студії набувають з огляду на процеси глобалізації. Глобалізацію й ідентичність можна вважати «двома символами сучасності, силами, котрі структурують щойно народжуваний світ», зазначає теоретик інформаційної доби М. Кастельс.

У книзі «Інформаційна епоха» він звертається до реалій пострадянських країн з очевидною прихильністю до процесів національної ідентифікації, що відбуваються у них: «Зведені до мереж первинної ідентичності й індивідуального виживання російський народ та народи колишніх радянських республік мають пройти через відновлення своєї колективної ідентичності у світі, де потоки влади й грошей намагаються дезінтегрувати нововиниклі економічні й соціальні інститути ще до того, як вони остаточно сформувалися, аби поглинути ці інститути у своїх глобальних мережах» [2, с. 490]. З цим спостереженням погоджується також і Ф. Фукуяма [3, с. 7].

Спостереження М. Кастельса є доволі симптоматичними з огляду на взаємну пов'язаність процесів глобалізації та інформатизації світу. Зокрема, глобалізацію трактують як вихід за межі держав та їх національних юрисдикцій інформаційних процесів [4, с. 268].

Отже, на наших очах відбуваються зміни у механізмах формування й підтримання ідентичності, а також зсуви в структурі цивілізаційної ідентичності. Завданням цієї статті є фіксація цих зсувів, а також деякі спостереження щодо їхніх причин, проявів і можливих наслідків.

Найбільш оптимальним підходом можна на сьогодні вважати конструктивістський підхід. Його актуалізація у політології й інших галузях суспільних наук від 90-х років ХХ ст. є своєрідним відгуком на виклики інформаційно-комунікативної революції і зростання ролі когнітивних складових у суспільних процесах. Особливу ефективність цей метод досліджень проявляє у проблематиці 1) ідей і політичних змін; 2) політичної культури; 3) ідентичності й етнічності [5, с. 405–411].

Конструктивістський метод дослідження проблеми передбачає наявність діючої моделі, з урахуванням мети її створення й контексту, в якому вона має бути задіяна. Лише виходячи з цього можуть бути запропоновані конкретні визначення. Цей підхід відкидає об'єктивістське уявлення про можливість досягнення абсолютної істинності за рахунок нескінченного переписування й уточнення дефініцій. Конструктивізм орієнтований на «точну історичну реконструкцію» і є оптимальним інструментом у дослідженнях з сучасної історії [6, с. 129].

Від кінця 1980-х у закордонній політичній науці набирає впливу дослідницький напрям, що акцентує зсув політичної ідентичності від національних факторів до тих, що пов'язані з наддержавними утвореннями.

У цьому контексті, зокрема, спостерігається сплеск уваги до цивілізаційної ідентичності. Зокрема, українські дослідниці О. Коппель та О. Пархомчук відслідковують тенденцію зміни мислення в національних термінах – на мислення в термінах цивілізаційних. Але загалом в Україні цивілізаційну ідентичність лише зрідка виокремлюють як одиницю дослідження.

У посттойнбіанській період теорія цивілізацій запропонувала достатньо велику кількість переконливих й розвинутих моделей, які описують зміст поняття «цивілізація». Проте навіть найбільш докладний перелік наявних визначень не гарантує, що з них буде обрано найоптимальніше, доки не буде визначений принцип, за яким відбуватиметься цей вибір. З огляду на заявлену проблему, варто звернутись до того розуміння цивілізації і цивілізаційної ідентифікації, яке можна буде проінтерпретувати в реаліях інформаційного суспільства, тобто в історичному контексті.

Для цього найоптимальнішу, на нашу думку, модель надає робота Ф. Броделя «Грамматика цивілізацій». Погляд видатного французького вченого на цивілізацію фіксовано у формулюванні «Цивілізація означає перш за все колективні цінності» [7, с. 35–36].

У подальшому заглибленні в це поняття Ф. Бродель розкриває повноту його змістів, у контексті економічному, суспільному, географічному, ментальнісному, культурному й, звісно, історичному. Ф. Бродель – перш за все історик, зокрема, історик сучасності. Теоретична розробка ідей Ф.Броделя була здійснена українським філософом С. Дацюком, дефініції якого також стануть у нагоді для усвідомлення поставлених питань.

Надзвичайна популярність в Україні робіт С. Гантінгтона вимагає висловити ставлення до пропонованої ним моделі. Але погляд С. Гантінгтона – це погляд спеціаліста з геополітики, при чому з конфліктологічним підтекстом. Завдання цієї статті лежать в іншій площині. Втім, в окремих питаннях доведеться погоджуватися з американським вченим, зокрема, щодо того, що в ХХІ ст. цивілізаційні фактори будуть відігравати найважливішу роль у формуванні світової політики [8, с. 7–8].

В Україні увага до цивілізаційних питань набуває особливої гостроти, що відчували Ю. Павленко, Ю. Пахомова, М. Михальченко, О. Кульчицький, С. Кримський, Г. Касьянов та інші вчені, які приступали до цієї складної теми. Та використання інструментарію С. Гантінгтона перш за все підштовхувало до проблематизації однозначного віднесення України до тієї чи іншої цивілізаційної платформи, що фіксує, зокрема, Л. Нагорна [9, с. 45].

Постановку цього питання російський дослідник В. Цимбурський вважає природно проблематичною для цивілізаційно-периферійних та міжцивілізаційних народів: «Не належачи до ядрових спільнот сусідніх цивілізацій, такі народи приречені культурно, політично й по-господарськи самовизначатися стосовно цих спільнот, і при цьому або відчують неповноцінність від свого становища, або відкривають у цьому статусі шанси стратегічного самоствердження» [10, с. 119].

Реалізація «шансів стратегічного самоствердження» (що проявляється у створенні концептів на зразок «Україна як міст між Сходом та Заходом») стає результируючою таких постгантінгтонівських усвідомлень цивілізаційних проблем України. На нашу думку, вибір державою геостратегічних орієнтирів не вичерпує змістів цивілізаційної ідентифікації й не вирішує проблем, з нею пов'язаних. Як слушно відзначає Т. Вакулова, «версії національної самоідентифікації, пропоновані елітою, можуть суттєво відрізнятись від масових самоідентифікаційних уявлень» [11, с. 154].

Тому розв'язання проблеми лежить не в сфері геополітики, зокрема, цивілізаційного вибору на зразок «Європа чи Росія», «Митний союз чи НАТО». В суспільстві, де нема консенсусу щодо цивілізаційних орієнтирів, такі способи «роботи з цивілізаційним» – найкоротший шлях до внутрішньої конфронтації.

До того ж, такі підходи просто не результативні. Волюнтаристське нав'язування цивілізаційної моделі було можливим і навіть ефективним за часів Володимира Святого або Ернана Кортеса – але не сьогодні, коли цінність волевиявлення кожної людини утвердилась у Західному світі, до якого, згідно з моделлю Ф. Броделя, безперечно належить Україна [7, с. 42].

Ф. Бродель аналізує окремо кожен з трьох великих складових Західного світу – Європу, Америку (зокрема, й Латинську) і «іншу Європу». Під останньою він має на увазі простори дореволюційної Росії і її наступниці СРСР (оскільки робота була написана у 1966 році). Ціннісні пріоритети, які об'єднують Західний світ, пов'язані з християнством, але разом з тим – зі специфічними формами раціоналізму, тобто

вивільнення від релігійності. Це унікальна риса, адже майже всюди цивілізації виявляються «зануреними у релігійне відчуття» [7, с. 53]. Конфесійний вибір стає вибором вже існуючої цивілізаційної спільноти, впевнює Ф. Бродель, визнаючи, що «нові релігії кожного разу убиралися в форму вже існуючих цивілізацій» [7, с. 66].

Погляд Ф. Броделя синтетичний і діалектичний: виокремлюючи три частини Західного світу, вчений не протиставляє їх одна одній. При цьому він погоджується визнати окремими цивілізаціями навіть їхні складові – він пише про Європу як сукупність цивілізацій (польської, німецької, італійської тощо) і вирізняє, хоча й у лапках, дрібніші «цивілізації» – шотландську, каталонську, сицилійську [7, с. 42]. Чимось такий підхід нагадує теорію фракталів, яка наголошує на подібності структур цілого та його частин; згідно з цією теорією частина цілого відтворює ціле.

Структури цивілізацій – тема, прописана Ф. Броделем найбільш яскраво й переконливо; тут – специфіка запропонованої моделі. Структури цивілізацій – це «беззаперечні цінності», які не можуть бути змінені або запозичені. «Ця відмова позичати, ця прихована ворожість відносно рідкісні, але вони завжди ведуть нас у саме серце цивілізації», – зазначає Ф. Бродель і цитує М. Мосса, який вважав, що цивілізація не має права називатися цивілізацією, якщо вона чогось не відкидає, від чогось не відмовляється [7, с. 58–60]. Як зразок такої відмови, Ф. Бродель наводить категоричне неприйняття ідеології марксизму англосаксонським і германським світом або відмову від впровадження Реформації в романському світі.

Спробуємо в цій логіці уявити Україну «окремою цивілізацією», бодай у лапках. Тестом мала би бути відповідь на питання, які ідеологічні настанови й цінності, трансльовані зовні, вона відмовляється прийняти (це лише спосіб постановки питання, без жодних амбіцій робити висновки такого рівня відповідальності у статті невеликого обсягу). Очевидно, цей вибір був би показником певної цивілізаційної ідентичності – як на індивідуальному рівні громадян, так і на рівні країни.

Як мікро-, так і макрорівень характеризується суперечливими уявленнями щодо цінностей. Амбівалентність

цінностей в Україні постійно фіксується результатами соціопитувань, що наголошує Є. Головаха і відзначає М. Рябчук: «За даними соціологів, абсолютна більшість українців хотіла б, щоб їхня держава в своєму розвитку наслідувала США та Німеччину, а не колишній ССРСР. З іншого боку, та сама більшість (90%) переконана, що держава повинна гарантувати їм працю, більше того – 46% опитаних вимагають посилення державного керування економікою...» [12, с. 107].

Коли учасники опитування визнають як цінності категорії, що взаємно виключають одна одну, виникають закономірні підозри щодо їхньої щирості. Проте й Ф. Бродель відзначав, що орієнтування в цінностях не відбувається цілком свідомо [7, с. 58]. Свідомо можуть обиратися одні орієнтири, але інші орієнтири при цьому будуть володіти реальною мобілізуючою силою – і лише ці останні являтимуть собою стрижень ідентичності.

Тобто йдеться про мотиваційний потенціал цінностей, який і є єдино показовим, якщо йдеться про цінності. Цінності, не підкріплені конкретним мобілізаційним потенціалом, лишаяться струсом повітря, порожнім звуком, беззубим моралізаторством. Власне, лише цінності, які до чогось спонукають, можуть бути тестом тієї чи іншої цивілізаційної ідентичності.

У цій логіці спрацьовують визначення, запропоновані С. Дацюком у роботі «Основи цивілізаційної антропології»: «Цивілізація визначається джерелом соціальної енергії, тобто унікальними мотиваціями, структурою мотивацій та унікальним способом організації системи мотивацій своїх представників, який відрізняється від організації систем мотивацій в іншій цивілізації». Таким чином, він вважає онтологічним змістом цивілізації систему мотивацій, адже лише потужна мотиваційна база забезпечує силу, сталість і стабільність цивілізації [13].

Цивілізаційні орієнтири – та рушійна сила, що виявляє себе у неочікуваних виплесках суспільної енергії, особливо – енергії протестного штибу. Взірець такого виплеску, «помаранчеву революцію», ми спостерігали на власні очі. І це дає змогу робити впевнені висновки щодо наявності процесів становлення цивілізаційної ідентичності України.

Проте не варто робити надто категоричні висновки і оцінки змісту таких подій, адже, як твердить Ф. Бродель,

«мова йде про внутрішню роботу над собою, яка відбувається в цивілізації, що стикається з власними протиріччями, роботи, що лише зрідка стає відомою. Це відбувається настільки повільно, що сучасники цього не бачать. Вибір зазвичай відбувається протягом століть» [7, с. 60–61].

Як, перш за все, історик, Ф. Бродель акцентує увагу на неперервності процесу історичної спадкоємності цивілізацій: досліджуючи їх, є можливість досягнути *longue duree* як перспективу, що «найбільш плідна для спостереження й аналізу в усіх суспільних дисциплінах» [14, с. 141]. Історія великих часових проміжків покликана залучати історичну експлікацію для розуміння свого власного часу [7, с. 60].

Тотальна інформатизація спричиняє цілу низку трансформацій у системі створення і підтримки ідентичності, а також у її структурі.

По-перше, як наслідок і спадок модерних процесів індивідуалізації, ідентифікація переосмислюється вже як самоідентифікація. Ініціативу цього переходу З. Бауман приписує модерній еліті, яка «шанує лише ідентичність, про яку можна сказати, що та була вільно обрана: вона навіть вимагає, щоб серійний жереб прилучили до самотворної долі» [15, с. 213]. Так виникає нова логіка: конструювання ідентичності.

По-друге, нормою стає вже згадувана фрагментована (або, за висловом Є. Головахи, мозаїчна) ідентичність. Плюралізація історії, за логікою Ф. Анкерсмита, відбивається на плюралізації ідентичності. Остання передбачає, що в різних ситуаціях або контекстах людина проявляє себе по-різному. Тому все складніше стає однозначно відповідати на конкретне питання щодо того, «ким ти є»: це питання може мати щораз іншу відповідь.

По-третє, розширюється кількість ідентифікаційних маркерів, з яких може скористатися людина (етнічних, географічних, релігійних, культурних тощо) [16, с. 63]. Це відбувається, зокрема, за рахунок розширення емпіричного поля інакшості (гендерних або квір-репрезентацій), що представлене в глобальному комунікаційному просторі.

Становлення і трансформація ідентичності лише частково є свідомим вольовим актом; значною мірою вона інспірується зовнішніми чинниками. «У пошуку власної ідентичності індивід легко підпадає під зовнішній вплив,

оскільки за таких обставин вона є «відкритою» до сприйняття системою» [17, с. 408], відзначає Л. Смола. Принади інформаційного світу, на зразок соціальних мереж, відіграють у цьому не останню роль.

Слід визнати, що осмислена ідентифікаційна експансія завжди мала місце. Зокрема, еліти модерну програмували поведінку громадян, пропускаючи їхню свідомість через літературу, кіно, історію. Одним зі способів творення ідентичності (за рахунок зовнішніх характеристик) Г. Почепцов називає моду [18, с. 141].

Але від часів, коли інформаційні потоки вислизнули з рук держав, можливості впливу на ідентифікацію (особистісну й групову) отримали нові актори. Ідентичність сучасної людини стала ареною змагань – за те, з якою спільнотою людина буде співвідносити себе. Їхня арена – інформаційний простір. Російський філософ Ю. Громико запропонував означити ці змагання як «консциєнтальні війни».

Принцип використання консциєнтальної зброї Ю. Громико бачить «у тому, аби зруйнувати або зменшити отождоження різних груп населення даної країни з інтеграційними національними символами і вивести на перший план символи етнічні, конфесійні, ціннісні (загальнолюдські)... Таке втягування людини в систему комунікацій, які пронизують дану країну й виходять за її межі, пов'язується з проблематикою мереж і мережевих структур» [19, с. 378–379].

Подолання диктату географічного фактору (зокрема, і в процесі ідентифікації) М. Кастельс пояснює розмежуванням двох просторових логік, одна з яких пов'язана з простором місць, а інша – з простором потоків [2, с. 395–398]. Останній виник у реаліях інформаційного світу, і домінуючі владні функції суспільства вже сконцентрувались у цьому просторі. Відповідно, вплив його стає дедалі відчутнішим, ніж впливи інститутів громадянського суспільства, що прив'язані до логіки місць.

З М. Кастельсом погоджується З. Бауман, задаючись питанням, «якою мірою геофізичні чинники, природні або штучні кордони територіальних одиниць, неповторна ідентичність кожного народу й культурної спільноти – були властиво лише концептуальними похідними або ж матеріальними проявами «обмежень швидкості», а у загаль-

нішому плані – тимчасових і вартісних обмежень свободи пересування» [20, с. 14].

Висвітлюючи тему втрати національними державами ініціативи в процесах особистісної ідентифікації, З. Бауман (у роботі з промовистою назвою «У пошуках центру, що тримає») висловлює ідею, що новою гуртуючою силою стануть т.зв. спільноти. При чому маються на увазі різноманітні спільноти – етнічні (як модель), але також релігійні, гендерні, політичні та інтересові. Нині громадянські війни – а також, що важливіше, визвольні війни – точаться за визнання права спільнот наділяти людей своїми ідентичностями.

Висновки. Стрімкі зміни, пов'язані з глобалізацією світу і настанням інформаційної доби, змушують переглядати усталені підходи щодо розуміння цивілізаційної ідентичності. Конструктивний підхід надав інструментарій для того, щоб підійти до вирішення цього питання в рамках пропонуваної Ф. Броделем моделі цивілізаційної ідентичності.

Аналізуючи наявні трансформації ідентичності в інформаційну добу, слід відзначити такі тенденції, значення яких з часом зростає:

- ідентифікація здійснюється дедалі частіше особистісним вибором;
- ідентичність конструюється: частково – свідомо, але значною мірою – й несвідомо, зокрема, завдяки спрямованим впливам;
- ціннісна ідентифікація стає ресурсом, за рахунок якого посилюється осередок, з яким людина себе ідентифікує;
- боротьба за цей ресурс спричинює в інформаційному просторі війни нового типу (консциєнтальні);
- суб'єктами впливу на процеси ідентифікації дедалі частіше стають мережеві структури та нові спільноти, причому національні держави втрачають вплив на процеси ідентифікації своїх громадян.

Індивідуальна система мотивацій стає основою для цивілізаційної ідентифікації в сучасному світі. Складність її виявлення пов'язана з тим, що ці процеси значною мірою проходять не усвідомлено, але про них можна робити висновки за результатами: що реально мотивує, а що – ні. Причому більш показовим, ніж визнання певних

цінностей, є відторгнення цінностей, що сприймаються як чужі. Такий підхід може бути плідним у практичних питаннях формування сучасної національної ідентичності, а також для теоретичного усвідомлення процесів, що характеризують інформаційну добу.

1. Анкерсмит Ф. Р. Истории и тропология: взлет и падение метафоры / Франклин Рудольф Анкерсмит ; [пер. з англійської М. Кукарцева, Е. Коломоец]. – М. : Прогресс-традиция, 2003. – 496 с.

2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М.Кастельс ; [пер. с англ. под научн. ред. О. И. Шкаратана]. – М. : ГУ-ВШЭ, 2000. – 608 с.

3. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.

4. Козловець М. Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації: монографія / М. А. Козловець, Н. М. Ковтун. – К. : Парапан, 2010. – 348 с.

5. Finnemore M., Sikkink K. 2001. Taking Stock: The Constructivist Research Program in International Relations and Comparative Politics / M. Finnemore, K. Sikkink. – Annual Review of Political Science. – № 4.

6. Dessler D. 1999. Constructivism within a Positivist Social Science / D.Dessler. – Review of International Studies. – Vol. 25, № 1.

7. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / Фернан Бродель ; [пер. з французької Б.А.Ситник]. – М. : Весь мир, 2008. – 545 с.

8. Хантінгтон С. Новый світовий порядок у ХХІ столітті: глобальні тенденції та їх значення для України / С. Хантінгтон // Національна безпека і оборона. – 2000. – №7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD7_ukr.pdf

9. Нагорна Л. Політична культура українського народу: історична перспектива і сучасні реалії / Л. П. Нагорна. – К., 1998. – 206 с.

10. Цимбурский В. Идентичность цивилизационная / В. Цимбурский // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд [Предс. научно-ред. совета В. С. Степин]. – Т. 2., 386 с. – М. : Мысль, 2000–2001.

11. Вакулова Т. Політична ідентифікація українців: цивілізаційний вимір / Т. Вакулова // Вісник СевНТУ. Вип. 100 Політологія: зб. наук. пр. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2009. – С.152–156.

12. Рябчук М. Буття «поміж»: парадокси суспільної амбівалентності. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення / Микола Рябчук. – К. : Критика, 2000. – 110 с.

13. Дацюк С. Теории перспективы / [Електронний ресурс]. – К., 2011. – Режим доступу: http://lit.lib.ru/editors/d/dacjuk_s_a/text_0050.shtml#_Тос309206615

14. Бродель Ф. История и общественные науки. Историческая длительность / Ф.Бродель // Философия и методология истории [под ред. И. С. Кона]. – М. : РИО БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000 (переиздание 1963). – С. 115–142.

15. Бауман З. У пошуках центру, що тримає / З. Бауман ; [пер. з англійської Т. Цимбала за наукової ред. І. Чудовської-Кандиби] // Глобальні модерності [за редакції М. Фезерстоуна, С. Леша та Р. Робертсона] – К. : Ніка-Центр, 2008. – 397 с.

16. Лекторова Ю. Конструирование информационных повесток дня: выбор идентичности в сети / Ю. Лекторова // Идентичность как предмет политического анализа: Сборник статей по итогам всероссийской научно-технической конференции (21–22. 10. 2010). – М. : ИМЭМО РАН, 2011. – 299 с.

17. Смола Л. Детермінанти політичного процесу сучасності: теоретико-політологічний аналіз в інформаційно-психологічному вимірі: монографія / Л. Є. Смола. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 448 с.

18. Почепцов Г. Від Facefook'у і гламуру до Wikileaks: медіа-комунікації / Георгій Почепцов. – К. : Спадщина, 2012. – 462 с.

19. Громыко Ю. В. Антропология политической идентичности / Ю. В. Громыко. – М. : АРКТИ, 2006. – 400 с.

20. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства [за ред. Дж. Арквіллі і Д. Ронфельдта] / З. Бауман ; [пер. з англійської І. Андрущенко] – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. – 109 с.

Ірина Галагуз

УЧАСТЬ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОЛІССЯ В СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

В статті розкрито участь етнічних спільнот Центрального Полісся у суспільно-політичних процесах кінця ХХ - початку ХХІ століття. Виокремлено роль національно-культурних товариств як рушіїв цієї участі.

Ключові слова: національна меншина, суспільно-політичний процес, національно-культурні товариства,

політична інтеграція, політична суб'єктивація, етнополітика.

Irina Galaguz. The participation of Central Polesia ethnic communities in modern social and political processes. In the article the participation of ethnic communities in central Polesia in socio-political processes late XX - early XXI century. They singled out the role of ethno-cultural communities as drivers of participation.

Keywords: minority, socio-political process, national-cultural associations, political integration, political subjectification, ethnic policy.

Політичні процеси на пострадянському просторі від кінця 80-х років ХХ ст. і до сьогодні, пов'язані зі становленням національних держав, знаходяться в центрі уваги багатьох науковців: соціологів, філософів, істориків, етнологів, оскільки охоплюють перспективи внутрішнього розвитку та міжнародної співпраці новостворених держав, становлення громадянського суспільства та демократії, світоглядного вибору, відтак тісно пов'язані із проблемами етнополітичного змісту, становищем етнічних спільнот. Світова практика свідчить, що відродження етнічності, діяльність національних груп не обмежується лише проблемами збереження етнічної культури, народних традицій й рідної мови. Рано чи пізно цей процес переходить у політичну площину, тому етнічність, у тому числі й національні меншини необхідно розглядати як важливий політичний чинник. Поведінку національних меншин, їхню суспільну активність великою мірою зумовлює політична, економічна та культурна ситуація в державі.

Українська державність відновлювалась як національно-демократичний рух за активної підтримки національних меншин. Їхня роль у суспільно-політичному житті України помітна і сьогодні. Україна гарантує національним меншинам свободу культурного розвитку, отримання відповідного статусу у суспільстві та доступ до ресурсів, і політичних також. Ефективна участь національних меншин у суспільно-політичному житті є однією з найважливіших складових мирного і демократичного розвитку суспільства [1, с. 228]. На сучасному етапі політичних трансформацій

в Україні спостерігається зростання ролі національних меншин як впливового політичного фактора внутрішньо-державних та міждержавних процесів. Попри актуальність проблеми, питання участі національних меншин у політичному житті в Україні залишається маловивченим. Більшість дослідників вдаються до аналізу життєдіяльності національних меншин переважно з історичних і культурологічних аспектів, а питанню суспільно-політичної активності національних меншин приділяють недостатньо уваги. Об'єктом етнополітичних досліджень виступає комплекс засобів політичної діяльності, що мають вплив на етнонаціональну сферу життя суспільства, вияви етнічного чинника у сфері політичного життя суспільства і міждержавних відносин. Науковці визначають фактори, які зумовлюють необхідність формування і реалізації державної етнополітики [2, с. 370]. Метою даної статті є дослідження участі у політичному житті України національних меншин Центрального Полісся (на прикладі Житомирщини і Київщини), визначення передумов політичної діяльності національних меншин і факторів, які впливають на цей процес.

Становлення етнонаціонального складу України має тривалу історію, і представники різних національностей, котрі здавна проживали поряд з українцями на території нашої держави, поруч з титульним етносом виборювали для себе культурні, економічні, соціальні, політичні права і свободи. Сьогодні в етнонаціональній структурі України присутні представники близько 130 національностей [3], що відрізняються між собою кількісними показниками, способом поселення (компактними і дисперсним), тривалістю проживання, культурною близькістю з титульним етносом тощо. Названі ознаки визначають для кожної етнічної спільноти особливі форми включення у суспільно-політичне життя України.

Центральне Полісся – унікальний етнографічний регіон України, що об'єднує в адміністративному вимірі Житомирську, Київську (включаючи Київ) та Рівненську області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. тут проживало понад 7 млн. осіб, з яких близько

11 відсотків становили представники національних меншин. В етнонаціональному складі Центрального Полісся етнічні українці становлять абсолютну більшість, тобто представники національних меншин, з огляду на їхню чисельність мають достатньо невелику питому вагу в загальній кількості населення. Однак деякі з них мешкають доволі компактно. Так, євреї регіону переважно мешкають на Київщині, поляки – на Житомирщині, білоруси – на Рівненщині. Росіяни Центрального Полісся є переважно мешканцями міст.

Політико-правові засади політичної суб'єктивації національних меншин викладені у низці законодавчих актів, що прямо чи опосередковано стосуються участі національних меншин у політичному житті суспільства і визначають характер їхніх політичних інтересів. У цьому відношенні вітчизняна законодавча база, підкріплена міжнародними зобов'язаннями, гарантує широкі політичні права для національних меншин, відкриває сприятливі перспективи для їх правової участі у політичному процесі [2, с. 372]. Створення й приведення в дію правового захисту всіх етносів передбачає утвердження державою самоцінності етнонаціональних форм суспільного життя, визнання права кожного етносу, кожної людини на самоутвердження. Крім того, фактором створення механізму забезпечення правового статусу і етносу, і народу, і кожної людини як чинника підвищення ефективності регулювання етнонаціональних процесів, є створення умов, які б виключали будь-яку дискримінацію за національно-етнічними ознаками.

На політичну суб'єктивацію національних меншин безпосередній вплив здійснюють процеси етнонаціонального відродження, у тому числі й етнонаціональної мобілізації, що у теоретико-політичній думці пояснюються пробудженням етнічної самосвідомості і прагненням до відродження етнічної самобутності, пошуками шляхів ефективної участі у суспільно-політичних процесах, самоутвердженням як дійових чинників державотворення із зайняттям відповідних ніш у політичному житті держави. Характерною рисою названих процесів в Україні є те, що

вони водночас властиві як національним меншинам, так і титульному етносу, що, безумовно, створює для кожної етнічної спільноти специфічні умови участі у політиці.

Політична активність національних меншин останнім часом є особливо динамічною. Відомо, що етнічна складова так чи інакше відбивається на позиціях різних політичних сил і в свою чергу використовується ними у своїх політичних цілях. Сучасні політики добре усвідомлюють вплив національних меншин на суспільно-політичні та економічні процеси в державі. Особливість форм політичної суб'єктивації національних меншин полягає у тому, що вони можуть включатися у політику, по-перше, індивідуально (як рівноправні громадяни держави), по-друге, колективно (через національно-культурні товариства).

Громадські організації національних меншин, насамперед національно-культурні товариства посідають особливе місце у забезпеченні міжкультурної взаємодії, розгортанні діалогу між етносами. Вони виконують роль соціальних посередників між групами виразників різних інтересів і урядовими структурами, між громадянським суспільством і державою, спрямовують свою діяльність «на розвиток міжнаціональних відносин, відродження і розвиток національних культур, задоволення духовних запитів іноетнічного населення» [1, с. 229–230]. Учасники національно-культурних товариств мають можливість налагодження тісних комунікацій, проведення спільних заходів чи акцій, висловлення своєї активної позиції щодо прийняття тих чи інших політичних рішень. Суспільно-політична діяльність національно-культурних товариств активізується найчастіше напередодні проведення важливих загальнодержавних акцій, зокрема, виборів різних рівнів.

Характеризуючи діяльність національних товариств Київщини та Житомирщини кінця ХХ – початку ХХІ століття, можна стверджувати, що рівень політичної участі національних меншин значно зріс, що є характерним для найчисельніших та суспільно активних етнічних груп – росіян, євреїв, поляків, вірмен, чехів, німців. На Житомирщині офіційно зареєстровано 63 національно-культурних товариства обласного, міського, районного рівнів. Найбільш

активними і впливовими серед них є Польське наукове товариство у Житомирі; обласна Спілка поляків України; обласне німецьке національно-культурне товариство «Відергебурт»; Житомирська міська Спілка волинських чехів; Житомирська міська вірменська община «Еребуні»; обласна громадська організація «Русское содружество». Також у області діють національно-культурні товариства ромів, азербайджанців, в'єтнамців, білорусів [4]. У м. Житомирі офіційно зареєстровано 24 національно-культурних товариства. Серед них 4 російських, 8 польських, 2 чеських та товариства німців, білорусів, азербайджанців, вірмен, лемків, в'єтнамців, ромів [5].

Житомирщина на тлі інших регіонів України вирізняється тим, що в області проживає найбільша в Україні польська громада – 49 тис. поляків при загальній кількості 141,1 тис. осіб, які, за даними перепису населення 2001 року в Україні, задекларували своє польське походження. Попри зменшення у 2001 році в порівнянні з переписом 1989 року кількості польського населення області на 29,3%, питома вага польської меншини становить 3,5% населення області і робить її другою, після росіян, які становлять 5% населення області, національною меншиною Житомирщини [6, с. 211].

Знаковою подією в житті польської національної меншини стали відновлення суверенітету та державної незалежності України, демократизація суспільства та євроінтеграційний вибір українського народу. 1990-ті роки та початок ХХІ століття пов'язані зі справжнім національно-культурним ренесансом польської національної меншини [7, с. 412]. З відновленням державності України розпочалося відродження національно-культурного і громадського життя української полонії на теренах Житомирщини, яка однозначно підтримала Акт проголошення незалежності України, Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., прагнення титульного етносу побудувати незалежну, демократичну, правову державу. Польська меншина схвально поставилася до позиції її історичної батьківщини в цьому питанні, адже Польща була першою серед зарубіжних держав, яка офіційно визнала Україну.

Виникнення польських національно-культурних товариств припадає на період відновлення в Україні політичного плюралізму 1988-1989 років, коли «у системі соціалістичної держави, що розпадалася, за підтримки капіталу, особистих зв'язків, взаємних симпатій і довіри та почуття зв'язку з іншими, створювалися численні, хоча й невеликі вогнища активної суспільної згуртованості» і поставали різноманітні неурядові організації [6, с. 213].

Якщо говорити про польські організації регіону, то першою – у 1989 році – була зареєстрована Спілка поляків України в Житомирській області як обласний відділ Спілки поляків України. Другим було зареєстровано у 1990 році польське культурно-освітнє товариство ім. Юліана Люблінського у Новоград-Волинському. У 1991 постала «Польська світлиця» у Баранівці, у 1992 – житомирське добродчинне товариство «Католицький цвинтар». У 1994 році в селі Сусли Новоград-Волинського району було зареєстровано місцеве польське культурно-освітнє товариство. У 1995 році зареєстровано ще 4 організації – обласне Об'єднання поляків Житомирщини «Полонія», відділ цієї організації у Довбиші, культурно-освітнє товариство у Баранівці та обласне Товариство ветеранів війська польського Житомирщини. У 1996 році постали три організації – житомирське товариство польської молоді, відділ Об'єднання поляків Житомирщини «Полонія» в Любарі та «Спільнота польська ім. А. Міцкевича» у Новоград-Волинському. У 1997 році зареєстровано Товариство поляків ім. Яна Павла II у смт. Довбиш Баранівського району, у 1998 – товариство поляків «Відродження» у Ємільчино і товариство польської культури «Єдність» в Городниці Новоград-Волинського району.

У 1999 році зареєстровано товариство поляків «Відродження» у селі Новий Завод Червоноармійського району, у 2000 – районну культурно-освітню спілку поляків ім. В. Реймонта у Володарську-Волинському, Польське наукове товариство у Житомирі, товариство польської культури ім. Крашевського у Житомирі і товариство вчителів-полоністів як відділення Спілки польських учителів в Україні. У 2001 зареєстровано польське культурно-освітнє

товариство у Романові, у 2003 році – дитячу районну організацію «Спілка харцерів Червоноармійщини» у селі Новий Завод Червоноармійського району, у 2004 році – товариство лікарів польського походження ім. Св. Луки Житомирщини, житомирський католицький спортивний клуб «Полонія» і товариство сприяння розвитку польського підприємництва у Бердичеві [6, с. 214]. Національно-культурні товариства виникали з потреби самоорганізації польської громади для задоволення своїх інтересів через проведення безпосередніх дій (наприклад, впорядкування католицького цвинтаря у Житомирі, відбір молоді для направлення на навчання у Польщі) і через відстоювання інтересів громади в державних структурах (наприклад, впровадження вивчення польської мови в школах).

Головним чинником виникнення організацій було і є недостатнє задоволення потреб польської громади з боку держави, хоча певною мірою на їх виникнення впливали також зовнішні чинники, до яких можна віднести діяльність Консульства Республіки Польща у Києві і неурядових організацій у Польщі, що підтримують активність польських національно-культурних товариств за кордоном (Товариство «Спільнота польська», Фонд «Допомога полякам на Сході», Фонд «Земляки – землякам», Фонд «Semper Polonia» та ін.). Отже, протягом 15 років було зареєстровано 25 національно-культурних товариств, чия діяльність тією чи іншою мірою спрямована на задоволення потреб польської громади Житомирщини. Найбільше національно-культурних товариств зареєстровано у 1995–1996 і 2000 рр.

Польська меншина належить до найменш конфліктогенних спільнот, вона посідає важливе місце та відіграє дедалі активнішу роль не лише в українському соціумі, але й виступає дієвим чинником українсько-польського співробітництва та партнерства, що охоплює всі сфери суспільно-політичного, культурно-освітнього, наукового, духовного та господарського життя. Поляки однозначно зорієнтовані на європейський і трансатлантичний вибір України, активно підтримують і беруть участь у його реалізації.

Свої політичні погляди, думки, відгуки на соціально-політичні процеси, які відбуваються в Україні, пред-

ставники національних меншин можуть виразити через ЗМІ: газети, радіо, телебачення. На Житомирщині зареєстровані та друкуються мовами національних меншин такі видання: «Mozaika Berdyczowska» (польськомовна щоквартальна газета), «Slovo Polskie» (польськомовна щомісячна газета), «Gazeta Polska» (польськомовна щотижнева газета), «Замкова гора» (виходить двічі на місяць польською та російською мовами), «Шолом» (єврейська щотижнева газета, що друкується російською мовою) [8].

Суспільно-політичне життя польської меншини регіону також презентує інформаційно-аналітичне видання «Полонія Житомирщини». Це видання є енциклопедією полонії Житомирщини, або каталогом про громадські організації в кожному з районів та м. Житомира, художні колективи, навчальні заклади з викладанням польської мови, а також курси, польські видання, бібліотеки і музеї, радіо, телебачення, олімпіади, конкурси, фестивалі і конференції. Окремий розділ видання присвячено костьолу – римокатолицькій церкві, єдиному місцю у суспільному просторі, де за радянських часів функціонувала польська мова і де було багато зроблено для підтримки і розвитку культури польської громади [9, с. 3].

В Київській області зареєстровано 57 громадських організацій національних меншин. З них єврейських громад налічується 17, німецьких – 7, польських – 6, ромських – 6, російських – 5, азербайджанських – 4 (в тому числі 2 – міжнародні) та болгарське, грецьке, молдовське, литовське, албанське, китайське, узбецьке, палестинське, африканське товариства – по 1, а також міжетнічна Білоцерківська громадська національно-культурна спілка «Слов'янка», міжнаціональний обласний осередок Міжнародної громадської організації «Україна-Польща-Німеччина», міжнаціональне представництво Міжнародної організації «Міжнародний зв'язок з країнами Південно-Східної Азії і Азіатсько-Тихоокеанського регіону» [10].

В м. Києві на всеукраїнському і на регіональному рівні для національних меншин виходять газети, засновані національно-культурними товариствами, які видаються без підтримки держави: це загальноукраїнські газети для азер-

байджанців – «Голос Азербайджану», євреїв – «Хадашот», німців – «Німецький канал», татар – журнал «Дуслик» [11].

Національні спільноти, захищаючи свої інтереси, окрім культурних, мовних та релігійних проблем, часто висувають вимоги щодо пропорційного розподілу влади між представниками усіх національностей, які проживають у державі. Це питання характерне для усіх суспільств, однак його вирішення залежить передусім від рівня демократичності самого суспільства.

Не можна не помітити, що починаючи з 1999-2000 рр. все активніше демонструє свої позиції у суспільно-політичному житті України «російський фактор». Російські організації національних меншин (таких організацій в Україні більше 30) активізували свою діяльність не стільки у культурному напрямку, скільки з метою посилили рівень політичної мобілізації російськомовного елемента, об'єднують навколо себе інші національні товариства. Особливу роль в політичній мобілізації відіграв перший з'їзд росіян України, який відбувся у травні 1999 р. А вже з серпня 2000 р. російські національні товариства приймають рішення про створення «Руського руху України».

На Житомирщині діє Відділення Всеукраїнської громадської організації «Руський рух України», Житомирське обласне відділення товариства «Україна – Росія», Житомирська обласна громадська організація «Руська община Житомирщини», Житомирська обласна громадська організація «Руська Співдружність». Окремим пунктом діяльності «Руського руху України» були питання активної участі у парламентських виборах 2002 р. та 2006 р., а також участь у виборах до органів місцевого самоврядування та у формуванні виконавчої влади всіх рівнів. З лав цієї громадської організації вийшла Партія «За Русь єдину», офіційно зареєстрована в березні 2001 року. У червні 2002 на третьому з'їзді Партії «За Русь єдину», було прийнято рішення про об'єднання з партією «Російсько-український союз» та про прийняття нової назви партії «Руський Блок» (ПРБ). Окрім таких питань як розвиток національної культури, надання російській мові статусу державної мови «Руський рух України» все активніше закликає до

створення міждержавного союзу Росії, Білорусі та України, що має неоднозначні наслідки для нашої держави. На парламентських виборах 2006 р. партія «Руський блок» підтримувала Партію регіонів України, за списками якої до Верховної Ради був обраний О. Черноморов.

За ініціативою росіян України створено ще одну всеукраїнську національну організацію – Міжнаціональний форум України, який ставить перед собою передусім політичні завдання. Зокрема, це «активна участь національних товариств у суспільно-політичних процесах та здійсненні державної політики; підтримка політичних сил, які поділяють мету Форуму і сприяють реалізації прав національних товариств у всіх сферах суспільного, політичного та культурного життя країни» [1, с. 232].

Важливо відзначити і той факт, що новостворені національно-культурні об'єднання росіян набувають характеру політичних сил, а точніше, стають так званими політичними партіями національного змісту. Цю гіпотезу ще раз підтверджує факт створення Міжнаціонального форуму України, для якого головним завданням у діяльності є перш за все участь національних товариств, очолюваних представниками російської національної меншини, у суспільно-політичних процесах держави. Як неодноразово декларувалось лідерами Форуму, ця організація боротиметься за права російської мови, територіальну автономію. Звучать заклики до підтримки представниками національних меншин один одного на виборах до місцевих рад. Процеси політичної мобілізації національних меншин свідчать про прагнення представників російських національних товариств закріпити своє лідерство над іншими національними групами і перетворити їх на «групу підтримки».

Росіяни України одним із найголовніших напрямків своєї діяльності ставили і ставлять «мовне питання» – домогтися визнання російської мови другою офіційною. На сьогоднішній день в Україні вони отримали певні привілеї, в регіонах, де національний склад російської меншини перевищує 10 % – російській мові надали статус регіональної. Проте регіон Центрального Полісся не вписується у цей процес, оскільки росіяни Київщини становлять 6% населення, Житомирщини – 5%, Рівненщини – 2,6%.

Відносно високим рівнем політичної мобілізації вирізняються і єврейські національні організації в Україні. Проте тут мова йде не стільки про кількісний показник, скільки про стійке становище у суспільстві. Якщо інші національні меншини (росіяни, поляки) є доволі категоричними у вирішенні тих чи інших питань, то більша частина євреїв завжди спиралась на прагматизм з переходом на службу до владних інституцій. Найбільш суспільно- та політично активними єврейськими організаціями є Єврейська Конфедерація України та Об'єднана єврейська громада України. Представники ЄКУ неодноразово заявляли, що не будуть брати участі у виборчих кампаніях, проте наголошували, що на підтримку Конфедерації можуть розраховувати перш за все представники демократичного напрямку. Про спроби об'єднавчих процесів в єврейському середовищі свідчить і той факт, що на початку 1999 р. в Києві за рішенням уповноважених представників 27 єврейських товариств України було створено Головну координаційну раду єврейських товариств України. Лідери цієї ради вважали, що це «повинно серйозно підвищити авторитет єврейської общини в Україні» [1, с. 234].

Представники національних товариств і самі етнічні меншини добре усвідомлюють той факт, що більшість проблем, які сьогодні стоять перед ними, буде вирішено у залежності від їхнього представництва в органах влади різних рівнів. Саме це виступає чи не головним чинником політичної мобілізації національних меншин на сучасному етапі. Так, Мозер Георгій Едуардович, німець за походженням був депутатом Верховної Ради України у 1990-ті роки, а зараз працює директором ВАТ «Взуттєва фабрика «Крок» у Житомирі. Аналіз показує, що національні меншини, домагаючись свого громадянського становлення, намагаються визначитись щодо своїх політичних інтересів. В Центральному Поліссі традиційно представлені і підтримуються виборцями партії провладного та націонал-демократичного напрямку, зокрема 1998 р. тут помагали КПУ (Житомирщина та Київщина) та Народний Рух України (Рівненщина), у 2002 р. тут переміг блок В. Ющенко «Наша Україна», у 2006 р. та 2007 р. «Блок Юлії Тимошенко», на останніх парламентських виборах 2012 р.

перемогла політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина». Також національні меншини прагнуть створити свою власну політичну еліту, мас-медіа тощо. З офіційно зареєстрованих Міністерством юстиції України станом на початок 2008 р. в нашій країні діє декілька партій з виразно етнічним забарвленням – це Партія мусульман України, Партія «Руський блок», Партія угорців України, Демократична партія угорців України [12]. Діяльність вище згаданих партій у Поліському регіоні малопомітна.

Загалом міжнаціональні відносини в досліджуваних областях є толерантними і доброзичливими. Усталенню атмосфери міжнаціонального порозуміння значною мірою сприяє діяльність Координаційних рад при облдержадміністраціях, на засіданнях яких розглядаються питання життєдіяльності національно-культурних товариств областей. Зміцнення традиційної атмосфери міжетнічної толерантності та високого рівня взаєморозуміння між людьми є одним з визначальних пріоритетів внутрішньої політики Київської та Житомирської облдержадміністрацій. Головним завданням місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування Київщини та Житомирщини є створення умов для рівноправного розвитку та активної участі у соціально-економічному, соціально-політичному та духовно-культурному житті представників усіх національностей, які разом з українцями складають єдину громадянську націю.

Таким чином процеси демократизації суспільно-політичного розвитку України створюють сприятливі умови для дедалі ширшого залучення національних меншин до громадського і культурного життя. З одного боку, простежується національно-культурне відродження етнічних спільнот, активізується діяльність національно-культурних товариств, з іншого, відбувається інтеграція українського суспільства. Аналіз розвитку національних меншин останніх двох десятиріч, засвідчив інтенсивну політичну інтеграцію представників етнічних меншин у внутрішньодержавні процеси, а також значне посилення ролі національних меншин у міжнародних відносинах. Надання можливості спільної участі у реалізації функцій влади на

різних, не лише місцевих, рівнях, зміцнення співпраці з державами, які є рідними для національних меншин, сприяє творенню громадянського суспільства.

1. Луцишин Г. Національні меншини та політичний процес в Україні / Галина Луцишин // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2002. – Вип. 4. – С. 228–235.

2. Асланов С. Роль національних меншин у політичному житті України / С. Асланов // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. – Вип. 14. – С. 370–376.

3. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – 277 с.

4. Национально-культурные общества Житомира и Житомирской области [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zhzh.info/publ/5-1-0-2358>

5. У Житомирі презентували довідник «Житомир багатонаціональний» (фото, відео) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://reporter.zt.ua/news/3133-u-zhitomiri-priezientuvali-dovidnik%3C%3Czhitomir-baghatonatsional'nii%3E%3E-foto-vidieo](http://reporter.zt.ua/news/3133-u-zhitomiri-priezientuvali-dovidnik-%3C%3Czhitomir-baghatonatsional'nii%3E%3E-foto-vidieo)

6. Рудницький С. В. Динаміка реєстрації польських національно-культурних товариств Житомирщини у 1989-2004 рр. / С. В. Рудницький // *Ucrainica Polonica*. Т.2 – Київ-Житомир, 2008. – С. 211–217.

7. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / Олег Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.

8. Житомирська обласна Спілка поляків України [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zozpu.zhitomir.net/index.php?option=com_content&task=view&id=2&Itemid=9

9. Моро К. Полонія Житомирщини / К. Моро // Форум націй. – 2009. – № 4/83. – С. 3.

10. Стан міжнаціональних відносин у Київській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.koda.gov.ua/stan_mizhnatsionalnih_vidnosin_u_kijivskij_oblasti

11. Пилипенко Т. І. Етнонаціональний фактор в ході реалізації „Проекта Україна». 19 грудня 2006 [Електронний ресурс] / Т. І. Пилипенко. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/ua/project_ua_full.php?m_id=8869

12. Макаров Г. В. Регіоналізм як чинник політичного процесу у сучасному українському суспільстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Г. В. Макаров – К., 2005. – 16 с.

ПОГЛЯДИ М. МАОРА НА ПРОБЛЕМУ КЛАСИФІКАЦІЇ ДЕФІНІЦІЙ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ

У статті робиться огляд підходу сучасного ізраїльського вченого М. Маора до проблеми класифікації визначень політичної партії в англомовній політичній науці.

Ключові слова: Моше Маор, політична партія, «вузька», «широка», нормативна та описова дефініція.

N. Volgov. The M. Maor views on the problem of classification definitions of political party. The article reviews the approach of modern Israeli scientist M. Maor to the problem of classification definitions of political party in the English-speaking political science.

Keywords: Moshe Maor, political party, «narrow», «broad», normative and descriptive definition.

Ізраїльський вчений Моше Маор (Moshe Maor) у своєму дослідженні «Політичні партії та партійні системи: порівняльні підходи та британський досвід» [4] запропонував згрупувати дефініції політичної партії відповідно до трьох ключових дослідницьких питань: «Що партія робить? Які мотиви лежать в основі партійної поведінки? Як партія керується і чому саме так?» [4, с. 3]. Їх головною метою є фіксація уваги на загальних відмінностях у підходах до дефінування. Сам дослідник зазначає, що ці питання, як аналітичні інструменти, більше розкривають описові, а не нормативні визначення, торкаючись фактичної партійної діяльності, а не фокусуються на тому, що вона може або має робити [4, с. 3].

Розпочинаючи свій огляд з питання «Що партія робить?», М. Маор усі визначення, які належать до нього, розділяє на дві категорії: нормативні і описові – ті, які зосереджені на колективному характері партій або на різних аспектах діяльності партії, наприклад, відбір кандидатів, електоральні практики тощо.

Розгляд першої категорії М. Маор починає з дефініції Едмунда Берка: «Партія – це маса людей, об'єднаних для

просування спільними зусиллями національного інтересу на основі особливого принципу, щодо якого є обопільна згода» [4, с. 3]. Виходячи з коментаря дослідника, ми можемо зробити висновок, що ця дефініція, на його думку, слабує на надмірну етичність. Адже, з погляду розуміння політики та ролі політичних партій, це визначення не враховує життєво важливі аспекти структури та механізму прийняття рішень у політичній сфері. Воно являє собою нормативний стандарт, згідно з яким партія мотивується виключно «принципом», а не деяким більш прагматичним стимулом. Але це не єдине критичне зауваження з боку дослідника. Він зазначає, що погляди Берка передбачають оцінку політичної партії як, навіть, злочинної, коли вона, контролюючи владу, не зможе функціонувати відповідно до цінностей, які вона задекларувала під час боротьби за неї. Насправді, для цього може бути велика кількість як суб'єктивних, так і об'єктивних причин, наприклад, вплив груп інтересів або громадської думки. Таким чином, аналіз М. Маором визначення Берка добре продемонстрував пастки рецепції цього інституту у нормативних категоріях [4, с. 4].

Наступною є дефініція Джеймса Медісона, який визначив фракцію (яку на той час не відрізняли від партії), як: «Кількість громадян, яка становить більшість або меншість від загалу, що об'єднуються і приводяться в дію деяким загальним поривом пристрасті чи інтересу, несприятливим для прав інших громадян або постійними чи сукупними інтересами цього співтовариства» [4, с. 4]. Це визначення М. Маор характеризує як більш дескриптивне, порівняно з попереднім, але головна його цінність полягає у наступному. По-перше, воно звертає увагу на особливо важливі у демократичному середовищі вимоги, що партія намагатиметься вплинути на уряд, залучаючи як групи інтересів, так і суспільну думку; і, по-друге, воно пов'язане з ідеєю конкуренції з іншими групами, які реально або потенційно можуть впливати на уряд [4, с. 4]. Ці ідеї Медісона, на думку М. Маора, суттєво вплинули на погляди дослідників, навіть ХХ сторіччя. Так, він зазначає, що тези про колективний характер партії та її

електоральну спрямованість були використані Чемберсом у 1963, Маклівером у 1964 та Епштейном у 1980 роках для розробки власних дефініцій політичної партії [4, с. 4].

Продовжуючи свій огляд, М. Маор зазначає, що для багатьох вчених було характерно приділяти увагу ролі партій як виразників інтересів певних соціальних груп у політичних процесах та під час прийняття рішень відповідних установ. За взірець він бере дефініцію Неймана, що це «сформована організація спільноти активних політичних агентів, тих, хто має справу з контролем урядової влади і хто змагається за народну підтримку з групою чи групами, що дотримуються інших поглядів. Як така, вона є потужним посередником, що пов'язує суспільні маси й ідеології з офіційними державними установами і залучає їх до політичної діяльності в межах більш широкого політичного співтовариства» [4, с. 5].

Таким чином, головними рисами, притаманними усім політичним партіям, на думку М. Маора, є партнерство фізичних осіб у межах певної організації, які беруть участь у виборчій боротьбі та процесі прийняття рішень або принаймні роблять спробу мобілізації на політичну дію. А сам Нейман, у свою чергу, зазначає, що саме постійна готовність до цього і робить їх політичними у повному розумінні, наповнює значенням та важливістю. Отже, тільки партії відкрито претендують на роль проміжної ланки між громадськістю та політичною владою, делегуючи своїх представників на посади, де вони можуть використовувати цю владу від імені зазначеної спільноти [4, с. 5]. Як додаткові аргументи на користь цієї точки зору М. Маор наводить ще два схожі за своєю сутністю визначення. Так, Ельдерсвелд у 1964 році визначив партію як «структурну систему, що прагне соціальні та економічні інтереси переводити чи перетворювати (або бути перетвореною ними) безпосередньо у політичну владу» [4, с. 6], а Лоусон у 1980 році охарактеризував її як агенцію для «встановлення зв'язків між громадянами та політиками» [4, с. 6].

М. Маор вказує на певні слабкі місця в підході до «партії як агента». Так, він вважає, що це призводить до

сприйняття партійної конкуренції і конфліктів як режимів взаємодії між виразниками інтересів різних соціальних груп. Наслідком цього стає уявлення, що розбіжності між соціальною базою партії, її складом та керівництвом були викликані «спотворенням» у представництві суспільних інтересів. Крім того, це ігнорує можливість партій формувати уподобання виборців через контроль політичного порядку денного, «правил гри», використання державної влади для реалізації сприятливих змін з метою зміцнення їх підтримки серед цільової категорії електорату. «Таким чином, підхід «партія, як агент» недооцінює здатність партій та кандидатів використовувати державну владу для того, щоб рішуче схилити чашу терезів електоральної конкуренції на користь партії влади» [4, с. 6]. А отже, стає досить одностороннім через нехтування зворотного зв'язку партії та зовнішнього середовища.

Описові визначення, які стосуються того, що партії роблять, можуть також базуватися на розумінні процесу висування кандидатів як однієї з її невід'ємних функцій. За М. Маором, дефініції, які акцентують увагу на тому, що партії повинні мати змогу висувати кандидатів, вказують на відмінність між ними та фракціями, групами інтересів і фінансовими донорами, що полягає у тому, що коли останні можуть лише запропонувати кандидатів, партія забезпечує їх обрання [4, с. 6]. Як приклад визначень, що перебувають у рамках цього підходу, вчений наводить дефініцію Ріггса 1968 року. Він визначає партію як «будь-яку організацію, що висуває кандидатів на виборах до легіслатури» [4, с. 6–7], а Сарторі у 1976 році охарактеризував партію як групу, яка «представлена на виборах і здатна за допомогою виборів заповнити своїми кандидатами державні посади» [4, с. 7].

Підводячи підсумок огляду першої групи підходів до формулювання дефініцій, М. Маор робить таке їх узагальнення: «Описові визначення, які стосуються питання, що партії роблять, передбачають, що партії формують специфічну політичну групу. Робить партії унікальними те, що вони являють собою комбінацію колективу і «загального імпульсу пристрасті або інтересу», вони істот-

но орієнтовані на вибори і залучені до процесу висування кандидатів» [4, с. 7].

Розпочинаючи огляд другої групи підходів, що пов'язані з питанням «Які мотиви лежать в основі партійної поведінки?», М. Маор, як і у першому випадку, виокремлює дві підгрупи. Перша пов'язана з ідеологічними орієнтирами партії, у той час як друга – її дослідник називає «мінімальна дефініція» – стосується тих цілей, які мають поділяти усі партії. Першу категорію він ілюструє визначенням Гросса, зробленого 1967 року: «Політична партія – це організована група, асоціація, орієнтована на політичні цілі, які намагається реалізувати діями з підтримки статус-кво або зміни існуючих соціальних, економічних та політичних умов за допомогою досягнення або завоювання політичної влади» [4, с. 7]. Це визначення засноване на двох припущеннях, а саме, що партії – це групи, які добиваються певних цілей, і що ідеологія партії є кращим її індикатором. Слабким місцем у першій передумові вважається те, що А. Панебіанко описав таким чином: «Вважається цілком очевидним, те, що саме має бути доведено: що партії це – цілеспрямовані групи. Іншими словами, вона сприймає як просте питання те, що ... є проблемою» [6, с. 5]. У другій слабким місцем є припущення, що заявлені партіями цілі є реальними цілями. А. Панебіанко пише: «Якщо ми вважаємо достатнім покладатися на визначення, які актори чи інститути пропонують у своїх власних цілях, ми ніколи не матимемо змоги вийти за рамки простого опису їх ідеологічних самопрезентацій» [6, с. 5].

Щодо другої підгрупи, то дослідник тут спирається на погляди К. Строма, який розрізняє три типи партійної базуються на відповідних мотивах. На думку М. Маора, перший тип найбільш яскраво знайшов своє вираження у поглядах Е. Даунса, у якого партія визначається як: «Команда, що має на меті контроль урядового апарату шляхом набуття посад на належним чином організованих виборах. Під командою ми розуміємо коаліцію, члени якої мають згоду щодо всіх цілей, а не лише частини з них» [2, с. 25]. М. Маор констатує, що в межах цього підходу партія розглядається як моноліт. Таким чином, вона може бути

розглянута як унітарний актор, агент з прийняття рішень, відокремлений від виборців та інших суб'єктів, таких як групи інтересів [4, с. 8].

Розглядаючи тип партійної поведінки, орієнтований на здобуття посад, М. Маор звертає тут увагу на студії Рікера та Лейзерсона, які визначили партії як «максимізаторів власного контролю над органами влади» [4, с. 9]. Обидва дослідники розглядали прагнення до контролю над органами влади як бажання здобути деякий фіксований приз, що виграється коаліцією переможців та розділюється між ними шляхом коаліційних торгів, які вчені характеризують як змагальний процес [4, с. 9]. К. Стром, у свою чергу, розширює сферу переваг контролю над органами влади, включивши до неї особисті блага, що надаються тим, хто отримав призначення на певну посаду [7, с. 567]. Тому, на думку М. Маора, цей тип партійної поведінки передбачає послідовне прагнення таких благ на додаток до електорального чи політичного успіху.

Прикладами підходу до визначення партій, що базується на партійній поведінці, яка орієнтується на формування певної політики, М. Маор вважає дефініції, наведені у роботах Х. Чапелла та У. Кіча, І. Хенсона та К. Стюарта, а також Р. Аксельрода. Вони визначили партії як «групи, які максимізують власний вплив на публічну політику» [4, с. 9]. Відповідно до К. Строма, базис, який лежить в основі цього твердження, полягає у тому, що партіям не слід підтримувати уряд або входити до його складу без можливості впливати на політику на свою користь [7, с. 568]. На думку М. Маора, це припущення є фундаментальним для процесу електоральної конкуренції і коаліційних торгів, адже найвагоміші результати політики – це суспільні блага, і це стосується усіх суб'єктів, незалежно від того, чи брали причетні актори участь у політичному процесі і чи входять вони до правлячого кабінету [4, с. 9].

Закінчуючи свій огляд підходів до формулювання дефініцій, що пов'язані з відповіддю на питання «Яка мотивація лежить в основі партійної поведінки?», М. Маор робить наступні висновки. Перша підгрупа визначень стосується ідеологічних цілей партії, в той час як друга –

цілей, які поділяють усі партії. Вчений наголошує, що «це спрощений спосіб розуміння взаємозв'язку між цілями та організаційною діяльністю, який існує в будь-якій складній організації. Причиною цього є те, що партії самі по собі не є унітарними акторами, а скоріше є «політичними системами». Вони є організаціями, що складаються з багатьох осіб і підгруп, які намагаються впливати на програму та стратегію партії» [4, с. 10].

«Як партія управляється і чому саме так?» – саме на ці питання дають відповіді дефініції, що утворюють третю із заявлених М. Маором груп. Цей підхід набув свого розвитку у літературі, що фокусує свою увагу, перш за все, на внутрішніх аспектах партійного життя як вихідної точки для розуміння партійної поведінки та цілей. Це дозволяє зосередитися на визначеннях, що розглядають партії як «інститути», маючи на увазі стійкі та повторювані моделі функціонування, а відмінності між ними пояснюються умовами та способами їх керування [4, с. 10]. Посилаючись на працю Макдональда [5], М. Маор наголошує, що питання партійного менеджменту може бути концептуально розглянуто у двох площинах. Перша стосується боротьби партії за владу, певні посади в органах влади, вироблення стратегії та тактики дій у зовнішньому середовищі, розподілу ресурсів тощо. Друга площина – це внутрішньопартійний менеджмент, а саме – вирішення організаційних, процедурних та поведінкових проблем усередині самої партії.

Одним з прикладів дефініцій, що стосуються партійного менеджменту з акцентом на формування уряду, на думку М. Маора, є дефініція, запропонована Ліббертом у 1986 році, який стверджував, що «група у законодавчому органі буде класифікуватися як партія, коли вона матиме хоча б одного представника, матиме відношення до деякої більшості, що формує уряд, і проводить кандидатів на державні посади по одному списку або утворює спільну парламентську фракцію ... Партія класифікується як член уряду, коли хоча б один з її представників обіймає посаду в уряді і це схвалюється відповідним органом. Єдиним винятком з цього є те що, коли партія така нечисленна,

що вона не отримує посади через незначну кількість уряду, але, тим не менш, пов'язує себе з урядом через формальні схвалення» [4, с. 11]. М. Маор робить зауваження, що таке визначення виявляє деякі інституціональні імперативи, наприклад, схвалення участі в уряді відповідними органами партійного керівництва, які були знехтувані іншими дефініціями. Але наголос на існуванні багатопартійного середовища, де участь в урядовому кабінеті стає досить виграшною позицією, дозволяє вченому зробити слухне зауваження, що це визначення занадто обмежене для крос-державних досліджень, адже стає неліквідним для країн, де існує однопартійна система.

Як приклад визначення, що акцентує увагу на менеджменті внутрішньопартійних відносин, М. Маор наводить погляди Холкомба, який трактував управління партією як свого роду процес, що поєднує в собі координацію фракційних інтересів, представництво інтересів лідерів і їх сублімацію та злиття. Як він зазначає: «Партії більше, ніж їхні лідери. Лідерство, здається, є найбільш важливим фактором на початковій стадії організації політичних партій, але, коли партія стає діючою організацією, його характер визначається, якоюсь мірою, її послідовниками» [3, с. 102–103]. На думку М. Маора, акцент на взаємодії цих елементів передбачає, що таке визначення зроблене в методологічних межах інституційного підходу. Це підкреслюється припущенням, що характер партії визначається умовами, які сприяють стійкості відносин між партійними фракціями. Але, щоб зрозуміти їх сутність, необхідно провести крос-партійне дослідження моделей внутрішнього менеджменту. При цьому, на думку вченого, необхідною методологічною умовою має бути аналіз чотирьох організаційних проблем, з якими стикаються партійні менеджери. Вони є універсальними, незалежно від ідеологічного спрямування партії та конституціональних параметрів, і набувають особливого значення, бо впливають безпосередньо на конкурентоздатність партій. Отже, по-перше – це наявність окремих осіб і груп всередині партії, чий інтереси повинні бути якось врегульовані та скоординовані. По-друге – існування відмінностей між

особами і підгрупами щодо залучення до партійної діяльності та інформування, які можуть привести до відмінностей у їх поведінці. По-третє – необхідність застосування керівництвом важелів партійної дисципліни та примусу заради досягнення певних цілей. По-четверте – створення та підтримка умов, згідно з якими повноваження посадових осіб-представників партії обмежені і приведені у відповідність до уподобань її прихильників [4, с. 12–13].

На думку М. Маора, відповідно до літератури, що зводить розуміння партійної організації до її поведінки та цілей, набуває ваги вивчення численних сфер діяльності, в межах яких з'являються і вирішуються такі організаційні проблеми, як стосунки між політичними партіями та соціальними групами, чутливість до середовища та реакція на його зміни. Вищенаведене підкреслює, що такі компоненти партійної поведінки, як партійні ролі, цілі, процедури прийняття рішень, організаційна структура тощо є не відокремленими і автономними, а переплітаються на кожному рівні політичної взаємодії і, всупереч припущенням біхевіористів і постбіхевіористів, жоден з компонентів не є домінуючим, скоріш, вони перетинаються в різних режимах на різних рівнях політичної взаємодії [4, с. 13].

Підбиваючи підсумок огляду студій М. Маора, ми можемо зазначити, що він запропонував оригінальну та цікаву схему класифікації дефініцій політичних партій відповідно до трьох груп дослідницьких питань. Нагадаємо, що вони сформульовані таким чином: Що партія робить? Які мотиви лежать в основі партійної поведінки? Як партія управляється і чому саме так? На нашу думку, за своєю сутністю вони відповідають впливовим та поширеним у постбіхевіористський період науковим підходам до вивчення політичних феноменів, таких як, відповідно, структурно-функціональний аналіз, постбіхевіоризм та системний підхід [1, с. 30]. Але ж відразу постає питання: чому вчений зволів сформулювати наведені питання, замість прямого вказування на методологічні підходи? Ми вважаємо, що це викликано бажанням М. Маора надати своєму дослідженню більш прикладного характеру, бо, як ми знаємо, використання «чистих»

методів доречно лише під час теоретичних досліджень ідеальних об'єктів, а імплементація їх результатів потребує адаптації та зведення до умов оточуючого середовища. Тому вчений, досліджуючи у своїй праці реальний досвід політичних партій Великобританії, і зробив цей влучний методологічний маневр.

1. Политология : Учебник для вузов / Под ред. М. А. Василика. – М. : Юристъ, 2000. – 592 с.

2. Downs, A. An Economic Theory of Democracy. New York : Harper & Row, 1957.

3. Holcombe, A. N. Our More Perfect Union: From Eighteenth-Century Principles to Twentieth-Century Practice. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1950.

4. Maor Moshe. Political parties and party systems: comparative approaches and the British experience. – London : Routledge, 1997.

5. McDonald, N. A. The Study of Political Parties. – New York : Random House, 1955.

6. Panebianco, A. Political Parties : Organization and Power. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

7. Strom, K. A Behavioural Model of Competitive Political Parties // American Journal of Political Science. – 34(2). – 1990. – P. 565 – 598.

Ігор Черінько

ВІЙСЬКОВИЙ АТАШАТ У СКЛАДІ ЗАКОРДОННОГО ДИПЛОМАТИЧНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗМІЦНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

У статті досліджується специфіка роботи військових аташе у складі дипломатичних представництв. Основна увага приділена українській практиці.

Ключові слова: *посольство, військовий, аташат, шпигун, співробітництво.*

I. P. Cherinko. Military attachate in embassies as an instrument of strengthening of national security. The pre-

sent article addresses the research of duties of military attaches in the embassies. Basic attention was paid on Ukrainian practice.

Keywords: *embassy, military, attachate, spy, cooperation.*

Військовий аташат завжди посідав особливе місце в системі дипломатичної служби. Адже військова сфера є досить пріоритетною у зовнішньополітичній комунікації держав світу, особливо тих, що становлять глобальні чи регіональні полюси сили. Навіть тоді, коли держава не має потужних збройних сил та її могутність визначається економічними чи природно-ресурсними важелями впливу на своє найближче оточення, все ж навряд чи така країна може не приділяти належної уваги своєму закордонному військовому аташату. Адже добре відомою є теза Наполеона Бонапарта стосовно того, що та держава, яка не зможе добре піклуватися про свою армію, неодмінно муситиме належно піклуватися про чуже військо.

Крім того, якщо держава не є експортером військової техніки, вона скоріш за все буде її імпортером, що спонукає таку країну мати військовий аташат у складі власних закордонних дипломатичних представництв. Враховуючи той факт, що військові аташе також здійснюють і розвідувальні функції, їхня наявність у закордонних дипломатичних представництвах кожної держави є необхідною, оскільки, враховуючи виклики сучасного світу, без розвідувальної інформації, її аналізу та належної обробки перспективи захисту державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності країни видаються доволі примарними.

Військовий аташат являє собою військову місію у складі закордонного дипломатичного представництва держави. До військового аташату входять військові аташе та їхні помічники, які, як правило, також вважаються дипломатичними працівниками. До військової місії також можуть входити шифрувальники, інші адміністративні працівники, які зазвичай також є офіцерами збройних сил своєї країни та належать до адміністративно-

технічного персоналу дипломатичного представництва. Відповідно до роду військ, який представляє військовий аташе, вони можуть поділятися на військових, військово-морських та військово-повітряних аташе. Практика призначення військово-морських аташе була запроваджена Іспанією і Францією у 1883 р. і згодом перейнята іншими державами світу [1]. Їхня повна конфігурація не є обов'язковою у дипломатичному представництві та визначається інтенсивністю відносин між державами та фінансовими можливостями країни щодо комплектування власних закордонних дипломатичних представництв. Особливе місце займатиме аташе з питань оборони, тобто керівник усього військового аташату. А власне військовий аташе, у цьому разі, виступатиме представником сухопутних військ своєї країни.

У багатьох державах, і в Україні, зокрема, поширена практика, згідно з якою чим вищим є рівень співробітництва з державою, потуга її збройних сил, тим вище звання має військовий аташе в цій країні. Так, українські військові аташе в державах світу, як правило, належать до старших офіцерів і є полковниками, підполковниками, інколи – майорами. Натомість у державах-стратегічних партнерах Україна може мати військових аташе з генеральськими званнями, тобто вищих офіцерів. Такими посадовцями, як шифрувальники, також не можна нехтувати, адже через них проходить фактично вся інформація. Сумним був випадок після Другої світової війни з лейтенантом Гузенком, шифрувальником посольства СРСР у Канаді, який став перебіжчиком та виклав канадцям чимало радянських секретів, зокрема про радянське шпигунство щодо американської ядерної зброї. Призначення на посаду військового аташе може знаменувати як піднесення службової кар'єри певної особи, так і її достойне завершення. Так, наприклад, віце-адмірал Ігор Князь, після його відставки з посади командувача Чорноморським флотом України був призначений військовим аташе до США, а колишній голова СБУ Ігор Смішко був військовим аташе Посольства України у Швейцарії, перш ніж зайняти зазначений високий пост.

Компетентність військових аташе має також велике значення. Вони мають не тільки знати іноземні мови, мати широкий кругозір та володіти основами дипломатичного протоколу та етикету, а й бути готовими до роботи в екстремальних умовах. Помилковою є тенденція, коли за умов скорочення збройних сил генералів масово відправляють за кордон як військових аташе, просто щоб ті спокійно дослужили до пенсії. Адже це робиться замість призначення професійних офіцерів спецслужб, які, безсумнівно, є більш гідними для роботи в посольствах, аніж командири військових частин і з'єднань, нехай і з великим досвідом, натомість досвідом командування офіцерами та солдатами, а не здобуття важливої інформації для своєї держави.

Слід зауважити і про особливу процедуру призначення військових аташе. Для призначення такого службовця у посольство є необхідною спеціальна згода держави перебування на таке призначення – консентман. Незважаючи на те, що необхідність такої згоди не прописана у жодному міжнародному документі, як, наприклад, необхідність агреману – згоди держави перебування на призначення до неї глави дипломатичного представництва у ранзі посла, яка прописана у Віденській конвенції 1961 р. [2], наявність консентману є давно заведеною міжнародною звичаєвою практикою. Призначення військових аташе відбувається за погодженням двох відомств держави – військового та зовнішньополітичного. Військові аташе можуть призначатися і за сумісництвом – до кількох держав. Так, наприклад, український військовий аташе у Швейцарії – С. Сокольський – має постійну резиденцію у Відні [3], а нинішній військовий аташе Посольства України на Кіпрі – О. Рудник – є одночасно військовим аташе у Ізраїлі [4]. Призначення військового аташе за сумісництвом неодмінно передбачає надання консентману з боку усіх держав, де він буде акредитованим.

Військова місія може мати свій спеціальний засекречений зв'язок з відповідними органами своєї держави, і така переписка не є доступною навіть послу, керівнику дипломатичного представництва, хоча в цілому, зокрема

відповідно до української практики, весь персонал дипломатичного представництва має виконувати вказівки посла [5]. Але у випадку з військовою місією, звісно ж, є певні обмеження. Військові аташе та їхні помічники зазвичай мають не тільки військову освіту, а й додаткову вищу освіту, належать до генерального штабу збройних сил своєї країни. Представники іноземних збройних сил часто запрошуються на військові навчання деяких держав чи груп держав, як правило, оформлених у військово-політичні союзи. Це робиться як з метою демонстрації власної військової могутності, так і для пошуку клієнтів, для розширення ринків збуту продукції своїх військово-промислових комплексів. Так, наприклад, під час навчань, які проводила Російська Федерація улітку 2000 р. у Баренцовому морі, були присутні представники збройних сил КНР. Росія прагнула продемонструвати китайській стороні нову модифікацію своєї унікальної торпеди «Шквал», яка може розвивати під водою швидкість до 500 км на годину та не має аналогів у світі. Незважаючи на те, що такі навчання мали сумний кінець – загибель за загадкових обставин підводного ракетного човна «Курськ», робота військових аташе від цього не полегшується, оскільки полягає у всебічному роз'ясненні самої суті навчань представникам збройних сил держави-партнера та організації належної делегації з боку країни перебування на відповідні військові заходи акредитуючої держави. Крім того, збройні сили певної країни й самі можуть звернутися до військового аташатату посольства певної країни з проханням запросити їх на певні військові навчання, що їх проводитиме держава. Надавати рекомендації щодо доцільності таких кроків також належить військовому аташатату.

Збір військовими аташе інформації про стан збройних сил держави перебування, їхнє технічне оснащення, стан бойової готовності, а по можливості – точну чисельність частин та пересування військ – є головним пріоритетом їхньої діяльності. Враховуючи масштабність завдань, що їх ставить перед собою акредитуюча держава, військовий аташатат може занести до кола своїх інтересів і інформацію

про різнорідні підприємства оборонного комплексу чи такі об'єкти, що мають відношення до військової справи. Як правило, діяльність таких закладів значно обмежується державною таємницею, що нерідко може бути предметом скандалів між двома державами.

Так, у 2011 р. з України було вислано двох чеських дипломатів – полковника Зденека Кубічека, військового аташе, та його помічницю – майора П'єтру Навотну. Вони звинувачувалися у тому, що збирали інформацію щодо авіаційних підприємств України, причому цікавилися відомостями таємного характеру [6]. Згодом було затримано їхніх посібників – офіцерів Збройних сил України. Одна з них – майор – намагалася покинути межі нашої держави.

Загальноживаною є практика висилки у відповідь іншою державою відповідної кількості персоналу дипломатичного представництва тої держави, яка вчинила такі дії, адже тут діє принцип взаємності у міжнародних відносинах та принцип реторсії – адекватної реакції держави на недружній крок з боку іноземної держави. У разі оголошення дипломата персоною нон-грата він має залишити територію держави перебування у 72-годинний термін, інакше він ризикує втратити свій дипломатичний статус та бути заарештованим. Отже, розвідувальна діяльність під дипломатичним прикриттям має свої переваги, адже у разі викриття розвідник не буде заарештованим, а спокійно поїде до себе додому.

Натомість тут присутні і суттєві недоліки, головним з яких є той факт, що співробітники посольства тої чи іншої країни неодмінно підпадають у поле зору спецслужб держави перебування, зокрема її контррозвідки. Їхні контакти можуть відстежуватися, вивести на інших функціонерів створеної в державі перебування агентурної мережі, і тому вони матимуть доволі обмежене поле для маневру. Ті ж розвідники, які працюють під «глибоким прикриттям», тобто мають спеціально виготовлені фальшиві документи, спеціальну «легенду» і були закинуті на територію іноземної держави чи просто завербовані спецслужбами іншої країни як шпигуни, мають перевагу у тому, що їх достатньо непросто вичислити з численого населення країни, натомість у разі викриття вони неодмінно будуть

заарештовані, і їхня доля буде в руках правосуддя країни перебування. Так, їх можуть обміняти на аналогічних агентів, захоплених державою, на користь якої вони працювали, чи дисидентських діячів цієї держави у разі рішення іншої країни надати таким політичний притулок, чи, врешті-решт посадженими у в'язницю.

Незважаючи на те, що між спецслужбами держав СНД існує «джентльменська домовленість» не вести підривної діяльності одна проти одної, показовим став дипломатичний скандал між Україною та Білоруссю, який почався з того, що українці були змушені вислати військову місію свого північного сусіда через яскраво виражену шпигунську діяльність білоруського військового аташату [7]. Враховуючи специфіку роботи військових аташе, їхня діяльність нерідко буває і небезпечною. Так, у 2007 р. на Кіпрі зник військовий аташе США Томас Муні. Незабаром було знайдено його мертве тіло. Досі так і не встановлено, з яких мотивів і ким було скоєно його вбивство [8].

Особливим видом посадових обов'язків військових аташе є догляд за військовими похованнями своєї держави за кордоном. До таких поховань, безсумнівно, можуть зараховуватися і такі військові поховання, які належать не існуючій нині країні, однак на теренах якої виникла вітчизна військового аташе, звісно ж, якщо у цій могилі покояться представники його народу. Для українських військових аташе у такому разі треба вести мову, в першу чергу, про братські могили радянських воїнів, які звільняли Європу від фашизму під час Великої Вітчизняної війни у країнах Центральної та Східної Європи, Німеччині й Австрії, а також братські могили на території Білорусі та Росії, де внаслідок доленосних боїв загинуло також чимало українців. Водночас, не втрачають актуальності питання вшанування пам'яті українських військових, які загинули під час інших військових зіткнень, особливо в першій половині ХХ століття. Питання догляду за військовими могилами представників свого народу за кордоном на сьогодні набуває особливої гостроти, враховуючи деякі радикальні тенденції у Європі, прагнення певних елементів по-іншому, по-новому трактувати істо-

рію, переконуючи своїх співвітчизників у окупантській ролі червоноармійців під час Другої світової війни. Це створює загрозу паплюження військових могил, скоєння там актів вандалізму, що не може не додавати роботи військовому аташатові.

Діяльність військових аташе іноземних держав в Україні регулюється спеціальним законодавчим актом, яким є Положення про порядок взаємовідносин між Міністерством оборони України та військовими аташе іноземних держав і їхніми заступниками, акредитованими в Україні, затверджене Наказом міністра оборони України від 15 лютого 2000 року № 42 [9].

Цим документом визначаються обов'язки Департаменту міжнародного співробітництва Міністерства оборони України щодо роботи з іноземним військовим аташатом. Військовий аташе іноземної держави вважається таким, що приступив до виконання своїх обов'язків в Україні після завершення процесу його акредитації в Україні та його представлення директору Департаменту міжнародного співробітництва Міністерства оборони України. Новопризначений військовий аташе іноземної держави наносить візит до директора Департаменту міжнародного співробітництва Міністерства оборони України. Іноземні військові аташе представляються та співпрацюють з заступниками командувачів відповідних родів військ [9].

Інформація, що запитується або надається військовим аташе, має викладатися письмово українською мовою або мовою держави, яку представляє військовий аташе, з перекладом на українську мову за підписом військового аташе або особи, яка виконує його функції, та надсилатися на ім'я директора Департаменту міжнародного співробітництва Міністерства оборони України. Довідку про стан виконання заходів військового співробітництва військовий аташе може одержати тільки в Департаменті міжнародного співробітництва Міністерства оборони України. У разі потреби надання додаткового часу на підготовку заходу військового співробітництва Департамент міжнародного співробітництва Міністерства оборони України заздалегідь інформує військового аташе [9].

Обмін інформацією з обмеженим доступом здійснюється відповідно до вимог Закону України «Про державну таємницю» [10] та відповідно до міжнародного договору щодо захисту таємної інформації між Україною і країною, яку представляє військовий аташе, ратифікованого Україною. Службове листування зі структурними підрозділами Міністерства оборони України з питань міжнародного військового співробітництва здійснюється військовими аташе через Департамент міжнародного співробітництва Міністерства оборони України. Службове листування з питань співробітництва з НАТО здійснюється між військовими аташе та Генеральним штабом Збройних сил України з направленням копій листів до Департаменту міжнародного співробітництва Міністерства оборони України [10].

Військовий аташе, який має резиденції за межами України і одночасно акредитований в Україні, надає інформацію Департаменту міжнародного співробітництва Міністерства оборони України про прибуття в Україну заздалегідь, де вказує дати свого прибуття та від'їзду, а також термін перебування в Україні. Військовий аташе письмово інформує Департамент міжнародного співробітництва Міністерства оборони України стосовно делегацій його держави, які планують прибути з офіційним візитом до Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних сил України, штабів видів Збройних сил України, як правило, за 25 робочих днів. Така інформація надається не пізніше як за два місяці в разі планування заходів з використанням озброєння та військової техніки. У разі потреби зміни мети візиту або складу делегації Департамент міжнародного співробітництва Міністерства оборони України про це повідомляється [10].

Військові аташе іноземних держав в Україні становлять собою окремий корпус, який входить до складу дипломатичного корпусу. Саме поняття «дипломатичний корпус» існує у двох вимірах – широкому та вузькому. У вузькому значенні – це сукупність усіх послів у державі перебування, натомість у широкому – сукупність усіх іноземних дипломатів, акредитованих у країні та членів їхніх родин. Дипломатичний корпус може мати свого

дуаєна, тобто старійшину, яким в Україні є той керівник іноземної дипломатичної установи, який належить до класу послів та раніше за інших вручив Президентові України вірчі грамоти і при цьому має свою постійну резиденцію в Києві. В деяких країнах, де дипломатична і консульська служба є розрізненими (в Україні вони поєднані), існує й окремий консульський корпус.

Дуаєном корпусу військових аташе є військовий аташе, який має постійну резиденцію в Києві й раніше за інших військових аташе приступив до виконання своїх обов'язків в Україні. Акредитовані в Україні військові аташе звільняються від обмежень, пов'язаних з носінням військової форми. Носіння військової форми одягу передбачається в таких випадках: під час акредитації, під час робочих зустрічей з керівним складом Міністерства оборони України (міністром оборони України, заступниками міністра оборони України), у разі відвідання структурних підрозділів Міністерства оборони України, а також під час проведення навчань та маневрів, у разі візитів-представлень керівному складу Міністерства оборони України та прощальних візитів або ж в інших випадках за рекомендаціями Департаменту міжнародного співробітництва Міністерства оборони України. Носіння парадної військової форми передбачається у разі супроводу послів під час вручення ними вірчих грамот, на офіційних прийомах та протокольно-представницьких заходах, пов'язаних з державними та військовими урочистими подіями. Ці рекомендації чинні також для заступників та помічників військових аташе [10].

Отже, військова місія є особливим підрозділом у складі закордонної дипломатичної установи. Її функції, фактично, поділяються на такі, що прописані в офіційних документах, та ті, які військовий аташат виконує у закритому порядку, захищаючи національні інтереси своєї держави та забезпечуючи своє керівництво відповідною важливою інформацією. З розвитком людства поступово знижується роль воєнних чинників у веденні зовнішньополітичної діяльності держави, адже все більше зростає роль альтернативи воєнному шляху розв'язання

суперечок та проблем на міжнародній арені – дипломатії. Зростає поряд, а разом з тим і роль військових аташе, адже саме їм належить збирати особливо важливі відомості, які можуть стати в нагоді не тільки у контексті дипломатичної діяльності своєї країни, а й будуть надзвичайно важливими у тих випадках, коли дипломатія виявиться безсильною.

1. Мехед П. Живий відблиск слави і військової могутності своєї країни / П. Мехед // Військо України. – 2011. – № 11.

2. Венская конвенция о дипломатических сношениях [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_1961_04_18/MU61K03U.html

3. Список співробітників Посольства України у Швейцарській Конфедерації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mfa.gov.ua/switzerland/ua/25785.htm>

4. Список співробітників Посольства України в Республіці Кіпр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mfa.gov.ua/cyprus/ua/34966.htm>

5. Положення про дипломатичне представництво України за кордоном // Затверджене Розпорядженням Президента України від 22 жовтня 1992 р. №166/92-рп.

6. Украина выслала двух чешских дипломатов-шпионов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.newsru.com/arch/world/16may2011/chehi.html>

7. Україна вислала білоруських дипломатів за шпигунство [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/ukrayina/zmi-ukrayina-vislala-biloruskih-diplomativ-za-shpigunstvo.html>

8. Американский дипломат Томас Муни, пропавший на Кипре, найден мертвым [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lentacom.ru/news/8093.html>

9. Положення про порядок взаємовідносин між Міністерством оборони України та військовими аташе іноземних держав і їхніми заступниками, акредитованими в Україні // Затверджене Наказом Міністра оборони України від 15 лютого 2000 року № 42.

10. Закон України «Про державну таємницю» // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1994. – № 16. – Ст. 93.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрійчук Тетяна Сергіївна, магістр державного управління, завідувач сектору Департаменту інформації та комунікацій з громадськістю Секретаріату Кабінету Міністрів України

Бушанський Валентин Вікторович, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Волгов Микола Олександрович, аспірант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Галагуз Ірина Вікторівна, аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Горелов Микола Євгенович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Дебенко Ігор Богданович, аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка

Замковая Наталія Леонідівна, кандидат педагогічних наук, декан факультету економіки та менеджменту Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

Заремба Олександр Верленович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Зуйковська Аліна Альбертівна, кандидат політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Кармазіна Марія Степанівна, доктор політичних наук, завідувач відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Козерод Олег Віталійович, доктор історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Козьма Василь Васильович, кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

Лозовицький Олександр Станіславович, кандидат політичних наук, президент Інтернаціонального Фонду «Велика Політика»

Лукаш Тетяна Леонідівна, здобувач Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

Ляшенко Тетяна Михайлівна, кандидат політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Макаренко Євгенія Валеріївна, аспірант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Мандебура Олеся Святославівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Мироненко Петро Володимирович, кандидат політичних наук, директор Міжнародного інституту гуманітарних технологій

Михайлова Ольга Юріївна, аспірант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Михальченко Микола Іванович, доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Невмержицький Євген Васильович, доктор політичних наук, професор факультету правознавства та міжнародних відносин Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, старший радник юстиції

Палько Олена Павлівна, аспірант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Подольський Анатолій Юхимович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Рафальський Ігор Олегович, кандидат історичних наук, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Рудяков Павло Миколайович, доктор філологічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Рябчук Микола Юрійович, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Чабанна Маргарита Валеріївна, кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Черінько Ігор Павлович, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Шайгородський Юрій Жанович, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Шаповал Андрій Іванович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України

Шевченко Олексій Костянтинович, доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Яковлєва Олена В'ячеславівна, кандидат філософських наук, доцент Київського інституту бізнесу та технологій

Ярема Віталій Ярославович, аспірант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Інституту політичних
і етнопонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України*

2012 / 4(60) (липень-серпень)

Верстка, макет – Наталії Яцини

Підписано до друку 03.12.2012 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура SchoolBook. Ум. др. арк. 22,55. Обл.-вид. арк. 20
Тираж 300 прим. Зам. № 622

Віддруковано ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 20.
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.